

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZNYOLCZVANÖTÖDIK KÖTET

(529., 530., 531. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1921

TARTALOM.

DXXIX — DXXX. SZÁM.

	Lap
A LIBERALIS, A SOCIALIS ÉS A KERESZTYÉN NEMZETI GONDOLAT. — Matlekovits Sándortól _ _ _ _ _	1
GYULAI PÁL ÉS JÓKAI MÓR. — Papp Ferencztől _ _ _ _ _	26
ARANY JÁNOS KISUJSZÁLLÁSI TANÍTÓSÁGA. — Dénes Szilárdtól	49
MEYER KONRÁD FERDINÁND KÖLTEMÉNYEIBŐL: — <i>Éji zaj.</i> — <i>Bérczi fény.</i> — Fordította Vargha Gyula. — <i>Találkozás.</i> — Fordította Vargha Gyuláné. — <i>Milton bosszúja.</i> — Fordította Vargha Tamás	63
SZEMLE: 1. <i>Festőművészetünk áttekintése az utolsó hét évben.</i> — Berze- viczy Alberttől.	
2. <i>A vihar.</i> — Voinovich Gézától _ _ _ _ _	67
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Bujdosó könyv.</i> (Tormay Cécile: <i>Bujdosó könyv.</i>) B. A.-tól.	
2. <i>Egy philosophus utinaplója.</i> — (Gróf Keyserling Hermann: <i>Das Reisetagebuch eines Philosophen.</i>) — Szöllösy Lajostól _ _ _	90

DXXXI. SZÁM.

A CULTURA POLITIKÁJA. — Beöthy Zsolttól _ _ _ _ _	97
ÁRKOSI MINT PUBLICISTA. — Berzeviczy Alberttől _ _ _ _ _	105
NÉPÜNK NYELVISMERETE. (I.). — Kovács Alajostól _ _ _ _ _	111
SZEMLE: <i>Színház.</i> — v. g.-tól _ _ _ _ _	137

A LIBERALIS, A SOCIALIS ÉS A KERESZTYÉN NEMZETI GONDOLAT.

Nagy politikai mozgalmak, erős nemzeti megrázkodtatások és forradalmak után az eszmék harcában a reactio jelenségeivel találkozunk. Az előbb irányadó eszméket rendszeren kárhoztatandóknak mondják; minden felfordulást ezeknek az eszméknek tulajdonítanak, és óva intik a nemzetet attól az iránytól, melyen haladt.

Ilyen állapotban van ma országunk. A multakat elítélik; új eszméket keresnek, új irányokat kívánnak, új jelszavak köré sorakoznak a választók, mindent megpróbálnak, csak az előbbi eszméktől szabaduljunk, csak ne haladjunk abban az irányban, melyeken jártunk, meneküljünk minden hagyománytól.

Ez annak a munkának jellege, melyet Bangha Béla, a hazafias egyházi szónoklatairól ismeretes jezsuita *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* czime alatt közrebocsájt.

Midőn ezuttal ezzel a lelkesedésteljes művel foglalkozni akarunk, mindenekelőtt megjegyzést kell tennünk a szerzőnek előszavában foglalt következő mondatára: «Előre sejttem, hogy sokan a szerző egyéniségét fogják olyannak tekinteni, mint a kit világnézetében s okoskodásaiban szükségkép előítéletek vezetnek».

Ezzel szemben kijelentjük: nem indultunk ki subjectiv szempontból és igyekezni fogunk jezsuitával szemben is a tárgyilagosság álláspontján maradni, még akkor is, ha, mint ez a könyv, tisztán subjectiv felfogásában, «az elfogultság vádját azokra hártja vissza, a kik minden meggyőződést és nézetet szentnek és jogosultnak tartanak, csak azt nem, a mely a divatos liberalis doctrinákkal ellenkezni mer.»

Szerzőnk a háború után Magyarország katasztróphája

folytán a szükséges újjáépítkezésről gondolkozóan, három gondolattal foglalkozik: a liberalis, a socialis és a keresztyén nemzeti gondolattal.

A liberalis világnézettel általánosságában kevésbé gondol, de annál behatóbban tárgyalja a gazdasági liberalismust. A liberalis gondolatot a gazdasági téren így jellemezi: «a szabad verseny elve, ennek nyomában a gyár- és gépipar, a kereskedelem és közlekedésügy, a nagybankok s a plutokratia kialakulása, egyik oldalon a fényűzés és kényelem ezeregyéji csodáival, másikon a pauperismussal és a socialdemokrátiával». Rólunk Magyarországról a liberalismus szellemi hatásaként mondja: »Jogi, irodalmi s gazdasági életünket úgy rendeztük be, mintha a keresztyénység egyszermindenkorra a múlté volna, s merőben atheisticus modern pogányalap, az önzés és a materialismus volna az egyetlen lehetséges talaj, a melyen az újkor társadalmának mozognia és élnie szabad». Szerinte a gazdasági liberalismusból «meg kellett születnie a mai túlhajszolt capitalismusnak, a szabadkereskedelem szabad rablásá fajulásának, a mindent a haszon elve alá gyűrő pénz mindenhatóságának, a trösztök és kartellek, a bankok, a börze uralmának, a milliárdos vagyonok felhalmozódásának, de ezzel együtt a pauperismusnak és tömegnyomornak s a forradalmi kirobbanásokra kész proletár elkeseredésnek.» «A liberalismusnak köszönhetjük azokat az óriási ellentéteket, a melyek ma az egyik társadalmi osztályt a másiktól elválasztják s a melyek sokkal mélyebb szakadékokat vágnak a már gazdagok és szegények közé, mint a minőket a feudalis korok úr és szolga közt valaha is ismertek. Egyik oldalon a mammutvagyonok, a másik oldalon mérhetetlen nyomor, amott esztelen fényűzés és a nyomában járó erkölcsi tartalmatlanság, emiatt az elkeseredés, a gazdasági pusztulással együtt az erkölcsi züllés, mindezeknek nyomában a minden erkölcostelenségre és örületre kaphatóság s a demagógia uralma a tömegeken». «A tőke úr ma a sajtón, az irodalmon, a közgazdaságtanon, a parlamenten és a kormányokon; az vámolja meg az elsőrendű életszükségleti cikkeket épügy, mint a gondolatokat; mindenütt az történik, a mit ő akar; akkor indít háborút, a mikor akar, s addig

nyújtja el, a meddig neki tetszik, s akkor buktat el egy-egy kisebb vagy nagyobb nemzetet, a mikor az nemzetközi vállalkozásai szempontjából neki legelőnyösebb.» A liberalismus teremtette a bankok uralmát, a bankokrátiát. «Senkinek sem jut eszébe a bankok létjogosultságát, szükségességet, gazdasági és társadalmi hivatását kétségbevonni. A baj csak ott kezdődik, hogy a modern bankok nem ritkán teljesen megfeledkeznek voltaképeni hivatásukról s az e hivatással járó erkölcsi kötelességekről s a merő lelkiismeretlen üzérkedés jelentős tényezőivé válnak.» «A bankok nemcsak hitelt adnak, hanem maguk is önálló gazdasági vállalkozásként lépnek fel. Ennél a kettős ténykedésnél a vezető szempont, sajnos, nem mindig a nép, a köz haszna, nem a kulturális haladás és gazdasági közjólét, hanem egyszerűen a nagyobb haszon, a várható és elérhető legnagyobb nyereség.» «Nem annak nyitnak hitelt, a ki a köz s a kultura érdekében hasznos munkát végez, hanem a ki a legtöbb kamatot fizeti; szívesen támogatnak ingyenélő parasitákat és csalókat, lánczkereskedőket s árdrágítókat is, hacsak magasabb kamatokat remélhetnek tőlük.» «Az ilyen bankgazdálkodást senki sem nevezheti többé a nemzetgazdaság segítő eszközének: ez nagyrésztben uzsora és rablás. A risikót, a fáradságot, az esetleges veszteséget a vállalkozó, a termelő, dolgozó közönség viseli: a bank pedig csaknem minden risikó, minden fáradság s minden igazán termelő munka nélkül a közönség betétjei és részvényvásárlásai segítségével végig rabolja, végig nyúzza a fáradó, szenvedő, kockázatot viselő közönséget. S mivel a bank, a hitel keze mindenütt ott van, a közönség nem használhat el egy czérnaszálat, egy gyufát, egy öltözetet, egy papirlapot anélkül, hogy mindenütt és mindenben egy-egy banknak ne adózzék. Az élet elviselhetetlenül drága lesz, mert a pénzüintézetek ott állnak minden termelés, minden ipar s minden forgalom mögött s láthatatlan csatornákon milliárd számra szívják ki a pénzt, az értéket a termelők és fogyasztók millióiból. A nép nem érti ezeket a műveleteket, de hatásukat megérzi: az élet megnehezülése, milliók fokozódó elkeseredése a liberális bankuralom következménye.»

Hogy az így vázolt gazdasági liberalismus nem lehet az

a gondolat, a melyen Magyarország újraépítése nyughatik, az szerzőnk előtt világos; «Jövők és a liberalismus» című fejezetében a gazdasági liberalismusról így tünődik: «Nekünk ne beszéljen többé senki az egyén korlátlan személyi szabadságáról, szabad versenyről, a létharcz önszabályozó erejéről, az individualismus egyedül üdvözítő voltáról stb. Most mi már tudjuk, a saját bőrünkön tanultuk meg, hogy mindez kilencztizedrészében vakmerő szédelgés, gonosz játék a szavakkal, megtévesztett jelszóharcz, s tudjuk, hogy a jelszavak ép azért veszedelmesek, mert mindig némi igaz maghoz fűzik a valótlanság védelmét», «ki kell mondanunk mindjárt kezdettől fogva, hogy a liberalis gazdasági elvnek, azaz az egyén korlátlan szabadságának a társadalmi közjó mellőzésével többé teret nem engedünk, hogy az individualismus és a haszonlesés rendszerének helyébe a társadalmi solidarismus törvényét állítjuk.» «A bank- és tőkevilág legerélyesebb és kíméletet nem ismerő reformja nélkül egészséges országmentést többé elképzelni nem lehet, és e téren — mint általában számos téren — igenis tanulnunk kell a bolsevismustól. A kapitalista termelési rendszert mint ilyent nem szüntethetjük meg, mert ez lehetetlen volna s a közjónak és mindenkinek oly óriási károkat okozna, melyet kiheverni sem tudnánk soha, a magánactionak továbbra is teret kell engednünk s természetesen megfelelő haszonrészesedést biztosítanunk, de igenis a kapitalista termelési rend liberalis-plutokrata elfejlődését, óriási kinövéseit s lelkiismeretlenségét erős kézzel le kell nyesegetnünk».

Ezen, talán nagyon is a «demagogia» szellemében hangzó idézetek után álljunk meg kissé a munka ismertetésében, és nézzünk szemébe azoknak az állításoknak, melyek ismételten kihangzanak szerzőnk szavaiból: — a liberalismus okozta az ország katastropháját — a gazdasági liberalismus uralkodik hosszú időn át hazánk politikájában — a gazdasági liberalismust hirdeti a tudomány, az egyetem, — a bankokratia és plutokratia irányítja az országot minden tekintetben.

A liberalismus okozta országunk mai katastrophalis állapotát! bár a győző államok kevésbé liberalis politikát követtek, avagy a legyőzött szegény Törökország liberalis iránya

miatt jutott a velünk egyenlő sajnálatos sorsra? A lefolyt világháború győztesei épúgy, mint legyőzöttjei, nagyon jól érzik, hogy a körülbelül 50 év óta készülő háború az angol és német elem hatalom utáni versengésnek a szülöttje és hogy Franciaország revanche-politikája állandóan szította a háború kitörésének szikráit. Mi vagy különösen a nálunk állítólag domináló túlliberalismus bizony nem nagy tényező voltunk megindításánál. Igaz, azon az úton, hogy Németországgal 1880 óta politikai szövetségben álltunk, közrehatottunk a világháború kitörésében, de ez a politikai szövetség legkevésbé sem áll kapcsolatban a gazdasági liberalismussal és akkor jött létre, mikor Bismarck már erősen a liberalismus ellen socialis irányba terelte a gazdasági politikát.

Igaz-e, hogy Magyarország politikáját túlliberalismus vezette? Annyi igaz, hogy az 1875. évi fusio óta a kormánypárt neve 1905-ig, Tisza István bukásáig, «szabadelvű» volt; amde gazdasági tekintetben ez a párt nem volt «szabadelvű», legkevésbé túlszabadelvű, és a magyar közgazdasági politika fejlődésében erősen conservatív, sőt socialistikus jellegű, ez az állami beavatkozás fejlesztésében nyilatkozott. Magyarország közgazdasági politikája a politikai kiegyezés után a nyugati államok, első sorban Németország példáját követte, de külön viszonyai szerint majd mérsékelte, majd túlozta az ott uralkodó nézeteket. Igaz, 1867—1875-ig liberális irány uralkodott; ugyanis midőn, 1867-ben az ország ismét saját maga vette kezébe sorsának intézését, Európa-szerte közgazdasági téren a liberalismus teljes pompájában virágzott. A politikai elnyomatásból a politikai önrendelkezés állapotába jutott ország a szabadság eszméjének hódolt s így a liberális irány a szabadság korlátlan uralmával egészen természetesen beleilleszkedett e kor közvéleményébe. A kormány intézkedései minden téren a szabad tevékenységet mozdították elő, sőt a mennyiben régibb törvényeink állami beavatkozást irtak elő, e jogát az alakszerűségnek megfelelően, de tényleges beavatkozás nélkül gyakorolta. Országgyűlés és törvényhozás a közvéleménnyel együtt ebben az időben minden téren a szabadelvűség útján haladt. 1878 óta fordulat áll be. Az úgynevezett manchesteri irány, melyet Németország-

ban Faucher, Prince-Smith, Michaelis és társai tetőpontra fejlesztettek, az elmélet és gyakorlat terén megfordul. 1872-ben a német egyetemek közgazdasági tanárainak egy része Eise-nachban egyesületet alapít, mely a «kathedra socialisták» gúnynévvel illetve a német legjelesebb közgazdasági írókat és tudósokat vont a kebelébe, és a német közgazdasági irodalomban teljes átalakulást hozott létre. Azóta a német közgazdasági írók legnagyobb része socialis érzésű, habár a sociáldemokrata irányt erősen ostorozzák. Németország törvényhozásában és kormányzatában Bismarck szakított a liberális iránynyal; a szabadkereskedés helyébe a hazai munka védelmét kívánta juttatni; a munkás sorsának javítására törekedett, és fejlesztette az agrár mozgalmat: — szóval a gazdasági liberális irány nem dominált többé. Magyarország közgazdasági politikája csakhamar követte a német példát, annyi-
val is inkább, minthogy Amerika mezőgazdasági czikkeinek árnyomó hatása alatt az ország elsőrendű termelési ága, a mezőgazdaság, anyagilag érdekelve volt az agrár-politika fejlesztésében. 1878 óta a mezőgazdaság terén állami támogatás, 1884 óta az ipar terén állami kedvezmények honosodnak meg, 1884 óta az ipartörvényt az osztrák keresztyén-socialisták példája szerint idomitják, 1887 óta a vámpolitikában elhagyjuk a szabadkereskedés elvét, 1893 óta munkás-védelmi és jóléti intézményeket honosítunk meg, a vasárnapi munkaszünet, a gyáripari felügyelet, betegség és baleset elleni biztosítás [lép életbe, a vasutak terén az államosítás rendszerét szervezzük, 1895-ben megalakítjuk a postatakarék-pénztár intézményét, 1898-ban megteremtjük az országos központi hitelszövetkezetet és szervezzük a mezőgazdasági hitelt, 1911-ben létrejönnek az altruistikus földhitel szervei, 1916-ban a pénzintézeti központ: — szóval az államsocialis-must, illetőleg jobban mondva az államnak positiv socialis intézkedéseit — a közgazdaság minden ágában fejlesztjük. Ilyen volt a háború kitörésekor országunk közgazdasági politikája; hol van itt a túlzó liberalizmus?

A mi a tudományt és az egyetemi oktatást illeti, csak az szólhat a gazdasági túlzó-liberalizmus terjesztéséről, a ki a viszonyokat nem ismeri. Az újabb korszak első közgazda-

sági tanára, Kautz Gyula, Roscher tanítványa, a történelmi iskola híve, inkább eclecticus, de semmiesetre sem túlzó liberalis. A Kautz tankönyvében különben a közgazdaságtan «sark- és vezérelve» következő szavakban nyer kifejezést: «Bármennyire hódoljon is (tudományunk) az egyéniség és az individualitás tekinteteinek, a közérdek és a közhaszon követeléseiben benne és előtte mindenkor a döntő fontosságuk maradnak; — a nemzetgazdaságtan következtetéseiben épúgy, mint indítványaiban sohasem az egyoldalulag tekintett magán, hanem mindig a nemzeti jólétet ismeri el mérvadó momentumnak». Utóda a közgazdasági tanszéken, Földes Béla, annyira áthajlik az újabb social-gazdasági irányba, hogy tankönyveinek későbbi kiadásainál már czimül a *Társadalmi gazdaságtant* használja, mintegy jelezve, hogy közgazdasági elvei socialis irányuak. A mű-egyetemen Gaál Jenő tankönyve a társadalmi béke jegyében áll, az ő *Nemzetgazdaságtanából* álljon itt a következő idézet: «Az erkölcsi indokok hatályosbitása és terjesztése meggyőzés, szoktatás, általában nevelés és vallás által fontos közgazdasági érdeket képez». Navratil Ákos, Kovács Gyula és Heller Farkas közgazdasági tankönyvei az újabb német tudomány nyomaiban járnak. Tudományos irodalmunk és az egyetem soha sem volt egyszerű csatlósa a túlzott gazdasági liberalismusnak.

Plutokratia van hatalmon Magyarországon! ezt akarja velünk elhíttetni a mű. A plutokratia alatt az ingó vagyon uralmát értjük, főkép ha egyesek kezében összpontosul, s ekkép alkalmat ad arra, hogy minden téren pénzzel érvényt szerezzen a vagyonos embereknek. Az ingó vagyonnak ez a terjedelme és így uralma nálunk nincs meg. Igaz, a háború ideje alatt egyesek rendkívüli pénzüsszegeket szereztek és gazdagodásuk közmondásossá (hadi milliomosok!) lett; de a háború előtt (pedig erről a korszakról szólna a plutokratia uralma) nagy ingó vagyonnal bírókat ujjainkon meg lehet számolni és a jövedelmi adó statistikájából könnyen megtudhatjuk, mily kevés «milliomos» van az országban és hogy a milliomosok közül mily arányban húz a milliomos ingó vagyonból jövedelmet. Plutokratia uralkodik parlamenten, kormányon! ha ez alatt azt érti valaki, hogy a parlament

és a kormány választások útján jön létre és a választásoknál a pénz nagy szerepet játszik, akkor minden alkotmányos országban, Angolországban elsősorban, a plutokratia dominálna, mert mindenütt pénzzel dolgoznak a választásoknál: ez a pénz azonban ép oly bőven folyik az aristokraták, a polgárság, az egyházi fejedelmek erszényeiből, sőt ott, a hol a proletárok választóképesek és a választásnál tevékeny részt vesznek, mint például Németországban a socialdemokraták gyűjtött filléreiből, mint esetleg egyes plutokrata adományai-
ból. A plutokratia uralkodik a sajtón, irodalmon, a közgazdaságtanon! Ha végig szemléljük sajtónk fejlődését és háború előtti helyzetét, bizony ezt az állítást merésznek kell mondani. Emlékezzünk vissza arra a korra, midőn a *Pesti Napló*, a *hon*, az *Ellenőr*, később az *Egyetértés*, továbbá az *Alkotmány*, *Hazánk* és utoljára a *Népszava*, ezek mellett a német nyelvű *Pester Lloyd*, a *Budapester Tagblatt*, a *Neues Pester Journal* képviselték a különböző politikai árnyalatok véleményét. Ezek a lapok épúgy, mint utóbb a *Budapesti Hirlap*, a *Pesti Hirlap*, *Az Újság*, mind oly napilapok, melyekhez a plutokrátiának semmi köze. Különböző politikai pártoknak, és pedig rendszerint erősen ellentétes pártoknak szolgáltak. Ha egyik-másik napilap pénzügyi viszonyainál fogva összeköttetésben áll tőkeerős vállalkozókkal s így ezeknek érdekében is működik, ez az újabb nemzeti fejlődésben csak olyan természetes, mint ha egyháznagyjaink az *Alkotmányt* életbeléptették és támogatták, a szakszervezetek a *Népszavát* adják ki, és a Lloyd társaság a *Pester Lloydot* tartja fenn. De a magyar napisajtóról nagy hangon azt mondani, hogy a plutokrátiának szolgál, kissé merész állítás. Ha a napilapok bizonyos, egyes vállalatok érdekében álló közleményeket világra bocsátanak s ezért kellő fizetést kapnak akár egyszerűsmindenkorra, akár átalányozás alakjában: ez a hírszolgáltatásnak oly módozata, mely a lap többi részének szellemi irányára hatással nincsen. Hogy e téren is, mint az emberi működés egyéb helyein, visszaélések előfordulnak, hogy a magyar sajtóban is üzleti czélokból az etikának nem épen teljesen megfelelő tünetek jelentkeznek, tagadni senki sem fogja, de ebből még nem következik, hogy a magyar sajtó

plutokraták rabszolgája vagy hogy parancsszavára mindenre kész eszköze. A magyar hírlapírás az ország érdekében oly férfiak vezetése alatt áll, kik a nemzet tiszteletét és közbecsülését vívták ki a maguk számára és kikről, mint a plutokraták szolgálóiról szólni: bűn.

A bankokratia hatalmaskodásáról és vészthozó hatásáról is rémmesékkal találkozunk. Tény csak az, hogy közgazdaságunkban a bankok és pénzüintézetek jólétünk emelése érdekében szépen fejlődtek. A bankok üzleteiből — statistikai adataiból — rendszerint az ország közgazdasági állapotára szoktunk következtetni; a betétek emelkedése jólétre mutat, a váltótárca gyarapodása a forgalom és üzleti élet élénkségére enged következtetést; a jelzálogkölcsonök gyarapodása a mezőgazdaságnak befektetésekkel való intenzívebb művelésére vall. Ha bank- és takarékpénztáraink statisztikájára egy pillantást vetünk, lehetetlen azt a következtetést nem vonnunk, hogy pénzüintézeteink mindinkább fokozatosabban teljesítették azt a feladatukat, mely egyrészt a tőkék felszívásában és egyesítésében, másrészt az így összegyűlt tőkének a gazdasági élet különböző ágaiba felhasználásul leendő elosztásában áll. Bankjaink és takarékpénztáraink adatai a következők (millió korona):

	Alaptőke és tartalékok tehát saját tőke	takarékbetét és folyószámla betét	váltó- tárca	jelzálog- kölcson
1870	68.0	256.4	153.6	130.1
1880	135.9	622.8	310.2	232.5
1890	237.8	1092.7	558.5	452.5
1900	631.1	1986.3	1109.2	1080.5
1910	1616.4	4163.2	2520.7	2710.2
1915	2204.8	5919.6	3129.9	3009.1

Ezek a számok mindennél fényesebben igazolják pénzüintézeteink jótékony működését, de egyttal országunk közgazdasági haladását és virágzását is.

Ezek a számok mutatják, hogy pénzüintézeteink a népek kezében levő, azelőtt ládafiába, harisnyába «fektetett», kamattalanul, használatlanul heverő pénz lassan-lassan magukhoz és általuk a köz használatához vonzották. Az, hogy 256 millióról 45 év alatt 5919 millió koronára emelkedett a

betétek összege, nemcsak népjólétről, hanem a pénzüintézetek szívós közgazdaságilag hasznos működéséről is tesz tanúságot. Ezek a számok mutatják, hogy pénzüintézeteink a heverő pénzek mindinkább gyarapodó összegeit az ipar és kereskedelem érdekeltsége számára fokozatosan összegyűjtötték, hogy az addig használatlanul heverő pénzeket a nép számára kamatoztatják és felette rendelkezvén, gazdasági elhelyezéséről gondoskodnak. A váltótárca 153 millióról 45 év alatt 3129 millió koronára emelkedett; a felszívott tőkék tehát az ország iparának és kereskedésének váltak hasznára, előmozdították a gazdasági foglalkozás főtényezőinek működését. Ezek a számok mutatják, hogy a pénzüintézeteknél elhelyezkedő tőkék jelzálogkölcsonök útján a mezőgazdaság ereibe jutnak; a jelzálogkölcsonök 130 millióról 45 év alatt 3009 millió koronára emelkedtek és így mezőgazdaságunk intenzívebb művelésére a szükséges pénz rendelkezésre áll. Szóval pénzüintézeteink a földművelést, az ipart és a kereskedést, a közgazdaság három főtényezőjét egyenlő mértékben látták el hitellel.

Ámde hangzik a panasz a bankokkal szemben: ha csak hitellel foglalkoznának, de kiterjesztették működésük terét az iparra, gyárakra, mezőgazdaságra, vasutakra, kereskedelemre, szóval nemcsak a hitel fejlesztésével foglalkoznak, hanem hatalmaskodnak a közgazdaság minden ágában. Teljesen igaz, hogy nagybankjaink működésük körébe bevonták a vidéki pénzüintézetek egy részét, számos iparvállalatot, vasutakat, különösen közutiakat és szomszédos vasutakat, erdőkihasználásokat, mezőgazdasági vállalatokat, parcellázó műveleteket. Csakhogy közgazdasági állapotaink előnyére, viszonyainknak mintegy kényszerűsége szorította nagy bankjainkat erre a térére. Emlékezzünk csak vissza arra az időre, midőn az Ausztriával megkötött újabb kiegyezés tárgyalásakor 1878-ban ország-világ követelte, hogy ipar, ha szükséges, állami támogatással is teremtessek, s így Ausztriával szemben az ország gazdasági állapota függetleníttessék. Az ipar terén megindult mozgalom mindazáltal tőkét követel, a magántőke azonban nálunk nem bírt azzal a vállalkozási hajlammal, mint például Angliában és nem kínálkozott koczka-

tosaknak látszó új vállalatokhoz. Ily körülmények között maga az állam, illetőleg kormánya ösztönözte a bankokat iparvállalatok alapítására és iparvállalatok fejlesztésére; ily ösztönzésre épült fel a fiumei rizshántoló, a fiumei petroleumfinomító, jött létre a fegyvergyár stb. a Hitelbank által. A kezdetben kockázatos vállalatoknak tetsző alkotások beváltak és megnyílt az út a példa követésére; nagybankjaink sorjában magukhoz vonzották iparvállalatainkat, nemcsak hitellel látták el, hanem összeköttetések révén szereztek műszaki vezetőket és gondoskodtak kereskedelmi intézőkről is. És ha ekkép legnevezetesebb vállalataink nagy része most nagybankjaink védőszárnya alatt biztos hitellel gondtalanul virágzik, ki meri a bankok hatásának ezt az irányát szerencsétlen hatalmaskodásnak avagy gúnyos értelemben vett bankokrátiának mondani.

Nem szabad szem elől téveszteni azt, hogy a bankok tőkefelszívási tevékenységük folytán mintegy hivatvák a tőkeelhelyezés szerepére, és ez a szerep oly országban, mint Magyarország, hol a kezdeményezés és vállalkozás a magántőke körében hiányzik, oda szorítja a bankokat, hogy a vállalkozást támogassák. Nagyobb vállalatok leginkább részvénytársaságok alakjában indulnak vagy bővülnek. A bankok a náluk betétes feleket tőkéknek ily vállalatok részvényeibe való fektetésére ösztönzik, és ez okból részvénytársaságok alakítására vállalkoznak, ezeket működésük első idejében hitellel támogatják és gondoskodnak arról, hogy a részvények a velük kapcsolatos felek birtokába jussanak, szóval a náluk elhelyezett tőkéket ipari vállalatokba terelik. Épen az az előny, mely iparvállalatnak hitel dolgában akkor jut, ha bank kötelékéhez tartozik, vezetett oda, hogy számos magánvállalat részvénytársulattá alakult (az Athenæum, a Franklin nyomdák, a Schlick, a Láng gépgyárak stb.), és több nagy iparvállalatunk bank védelme alatt áll (a Ganz-Danubius, a waggongyár, a gőzmalmok nagy része stb.). A béke utolsó évében Magyarországon 1035 részvénytársaság 1136 millió korona alaptőkével és kötvények útján szerzett pénzzel 1329 ipartelepét tart működésben. E vállalatok pénzügyi ellátása nagy részben a bankok feladata.

Mellőzni akarjuk ezuttal bankjaink működését, melyet az állam és a községi hitel kielégítése érdekében kifejtének, csak utalni akarunk azokra a nehézségekre, melyekkel a politikai kiegyezés után hosszú éveken át kormányunk küzdött, valahányszor közkölcsönt tervezett és e kölcsönök után külföldre kelle fordulnia. Nagybankjaink, élükön a Hitelbank, helyes szervezés útján abba a helyzetbe juttatták az országot, hogy a közkölcsönök kötése most már az ország pénzügyi intézetei útján történik. A lezajlott világháborúról lehetnek eltérő nézetek, de hogy ebben a rettenetes időszakban a bankok hazafias és feláldozó szolgálattal támogatták az országot és a kormánynak súlyos pénzügyi helyzetében közreműködésük által nagy szolgálatot tettek, hogy nagyszerű szervezetük és kifejtett tevékenységük nélkül a hadikölcsönök lehetetlenek lettek volna: --- ezt tagadni senki sem tudja.

És a bankok ezen jelentőségteljes működése után meri mondani valaki «a bank- és tőzsdevilág legerélyesebb és kíméletet nem ismerő reformja nélkül egészséges országmentést képzelni nem lehet». És az országmentés módozatán meri kockáztatni azt a nézetét, hogy «e téren tanulunk kell a bolsevismustól». A ki ezeket állítja, az vagy nem ismeri a tőzsde és a bankok hivatását és jelentőségét, vagy nem tudja, mit tett e téren a bolsevismus; de több mint valószínű, hogy sem az egyikről, sem a másiktól fogalma sincsen. Ugyanis a bolsevismus egyszerűen megszüntette a tőzsdét, tehát e téren teendő reformot a bolsevismustól nem tanulhatunk; mert az ország újjáépítésénél a tőzsde mégis csak szerepet játszó gazdasági tényező, és tőzsde nélkül állami hitelünk a pénzügyi piacztól teljesen elszigeteltetnék, nem is említve a tőzsdének egyéb közgazdasági nagyjelentőségű hivatását. A mi pedig a bankügyet illeti, ebben a bolsevismus addig, míg a bankokban pénz és értékek voltak, az önkénykedés különböző utait, melyek közel jártak a rablás mesteriségéhez, követte; a kamatvételt eltiltván, lehetetlenné tette a banknak tőkét felszívó működését, vagyis megbénította a bank feladatának azt a részét, melyből a pénz és tőke elosztása és befektetése lehetségessé válik. A tőkék megosztása váltólezárolás, előlegek nyújtása vagy jelzálogkölcsön

útján nemcsak azért nem történhetett, mert a bankok tekegyűjtő működése szünetelt, hanem mivel a kereskedés üldözésén kívül a kamatszedés tilalmával az említett üzletek alapja hiányzott. A bolsevismus a bankokat a socialisalt iparvállalatok folyószámláinak jogosulatlan kimerítésére használta fel; és egyáltalában a bankok megszüntetésével egy központi pénzüntézet szervezésére törekedett, melynek mindazáltal fő czélja a kölcsönös követelések átutalásában állt volna, minden más pénzügytési és értékesítési mivelet kizárásával. Hogy mit lehet mindezekből a bankügy leendő reformjára nézve tanulni, ezt csakugyan senki sem érti. A bolsevismus bankügye egyszerűen a rablás mestersége, ez tehát az egyéni tulajdon rendszerében nem követhető példa.

Lehetetlen bucsúznunk szerzőnknek a liberalis gondolatot elemző fejtegetéseitől a nélkül, hogy felfogását a gazdasági liberalismusról még egyszer ki ne emeljük. Szerinte «a liberalis gazdasági elv az egyén korlátlan szabadsága a társadalmi közjó mellőzésével»; ha ez az állítás igaz volna, akkor természetes hogy e felfogás szerint rablás, csalás és másefféle vagyonszerzési módok a gazdasági működés megengedett és a liberalis elv által védett eszközei lehetnének. Még a liberalismus legtulzottabb szakában, a mult század hetvenes éveiben sem találkozunk közgazdasági íróval, a ki a közjó mellőzését mint a gazdasági liberalismus jellemző vonását hangsúlyozta volna. A közgazdaság elvei mindenkor az embernek, mint társadalmi lénynek fogalmából indulnak ki, és a liberalis gazdasági elv sohasem téveszti szem elől a társadalom, tehát a közjó érdekeit. Ha a liberalismus az egoismust mint az emberi gazdálkodás egyik főrugóját előtérbe helyezi is, sohasem hirdette azt, hogy az önző tevékenység mások kárára vagy a közjó ártalmára közgazdasági szempontból indokolható. Ha a liberalis elvek ürügye vagy palástja alatt visszaélések fejlődtek, ha miként az angol közgazdasági viszonyok közt a mult század ötvenes éveiben tartott parlamenti vizsgálatok megállapítása szerint az önző gyárosok tömegnyomort okoztak és munkásaik erejét kiszivattyúzták: — ez nem róható fel a liberalis gazdasági elv következményének, hanem az emberi gyarlóság eredményének. Az angol munkás-törvényhozás leg-

nagyobb részét mégis a liberális pártok kezdeményezték és juttatták érvényre.

Midőn szerzünk a bank- és tőkeuralom korlátozásának módozatairól szól a liberális gazdasági elv ostromozása közepe, egyszerre a józanodás pillanata lepi meg szerzönket s így kiált fel: «a capitalista termelési rendszert, mint ilyent nem szüntetjük meg, mert ez lehetetlen volna, s a közjónak és mindenkinek óriási károkat okozna». És mit jelent ez? nem mást, mint a liberális gazdasági elvnek további érvénybentartását. Capitalismus, a tőke uralma: az egyén korlátlan működési joga, a verseny szabadsága és az egoismus érvényesítése nélkül nem képzelhető; de ez a gazdasági elv határát találja nemcsak mások hasonló törekvéseiben, hanem igenis a közérdek követeléseiben is s ép azért a liberális gazdasági elv saját önös érdekében is positiv socialis intézkedéseket követel a munkásviszonyok békés fejlődésére nézve. A socialis béke a gazdasági liberalismus egyik főczélja; a socialis törvényhozás a liberalismus követelménye és a liberális gazdaság további fejlődésének föltétele.

* * *

A socialis gondolat tárgyalásánál eszünkbe jut Renner Károly, az ausztriai köztársaság miniszterének álláspontja. Ő a háború előtt írt egyik művében azt mondja: a capitalismus saját méhéből szüli sirásóját: a socialismust. Szerzünk ezt az eszmét akképp variálja, hogy a socialismus téves fejlődése a liberalismus bűne.

A liberális irányzat és a socialismus hatalmaskodása reactio gyanánt fejleszti a Marx szellemében haladó magyar socialistákat, míg végre a romboló helyzetet megteremti, a mely a bolsevismusban jelentkezett. Lesz-e okulás? cím alatt szerző azt a nézetet vallja, hogy «marxismus és bolsevismus nem különböző dolgok, hanem egy és ugyanazon elvnek és taktikának legfőllebb két különböző stadiuma, vagy külső megjelenése». «A bolsevismus vandal nemzetpusztítása tanítson meg arra, hogy a Marx és a Népszavaféle socialdemokraciát megtűrnünk, azzal kaczerkodnunk, azt komoly politikai actió-

ként elismernünk nem szabad; annak tudatos szítóival ép oly szigorúan kell elbánnunk, mint háború idején a komitácsikkal vagy kémekkel, vagy általában a felségsértőkkel elbántunk, vagy a hogy minden élni akaró nemzet a hazaárulókkal, a bombavetőkkel elbánik. A merő összeesküvésnek a nemzet és a társadalom létalapjai ellen nincs létjogosultsága s nem lehet sem sajtó-, sem gyülekezési szabadságra igénye; törekvéseit: az osztályharcot és osztályizgatást, valamint az egész forradalmi terminologia használatát, mint büntetendő cselekményt a legéberebben s legszigorúbban kell üldözni, valamint üldözni kell azt a brutális hangot is, azt a minden erkölcsi rend, vallás és egyház ellen acsarkodó bandita hangnemet, a melyet a socialdemocratia már évekkal a forradalom előtt oly büntetlenül és akadálytalanul használt».

A jövőt tekintve, a munkásmozgalmak reformjánál fel akarja használni azt az erőt, mely a szakszervezetekben van. Ámde «a szakszervezeteknek csak mint a socialis önvédelem eszközeinek van létjogosultságuk, s ha megengedhetjük is, hogy a munkásegyesületek s pártok mellett maguk az eredetileg nem politikai célzatú szakszervezetek a saját gazdasági érdekükben politizáljanak is, lehetetlen megtűrnünk azt, hogy ez a politizálás a szakszervezetek sajátlagos erejét az állam és társadalom létének megingatására használhassa fel. A streik például csak ott lehet helyén, a hol a munkásosztály vagy valamely része a törvényes vagy szerződésileg biztosított bért vagy oltalmat vagy jogot nem kapja meg... a jövő államéletben a politikai streik, mint a kisebbség dictaturájának terroristikus eszköze, feltétlenül lehetetlenné teendő s mint politikai bűntény a legszigorúbban üldözendő». «Az államnak jövőben sokkal elevenebb részt kell vennie a munkásszervezeti mozgalmak felügyeletében és irányításában, mint eddig, bele kell nyulnia a munkás- és szakszervezeti mozgalmak velejébe, azok tevékeny személyi, tárgyi és gazdasági intézésébe. A munkásjóléti intézmények: munkásbiztosítás, betegsegélyző s hasonló pénztárak az egész vonalon szigorúan államosítandók, még pedig úgy, hogy azok vezetése ne pártdominium legyen, hanem állami hivatal, bárha a kinevezésbe a munkásság maga is befolyhat. Hangsúlyozzuk a

munkásság, de nem a socialdemocratia». «Magát a szakszervezeti mozgalmat is bizonyos fokig államosítani kell. A szakszervezet lényegében gazdasági s munkásvédő intézmény s azért mint munkásvédelem elsörendü államfeladat is», «csak azt a feltétlenül jogos és igaz elvet kell hangsúlyoznunk, hogy a szakszervezkedés minden pártállású munkásnak egyenlőkép joga s hogy azt nem lehet egyetlen politikai párt vagy világnézet dominiumává tenni; annak minden azonos szakmájú munkás lehessen és legyen tagja, akár marxista, akár nem; akár socialdemocrata, akár kigazda — vagy keresztény egyesülepárti», «az egészhez nem kell egyéb, mint a szakszervezeteknek — vagyonukkal együtt való — kivonása a pártdominium alól olykép, hogy az állam meghagyja s biztosítja ugyan a szakszervezetek autonomiáját, de azt állami felügyelet alá helyezi», ez a felügyelet csak arra szorítkozik, hogy a szakszervezetek pártközi jellegén csorba ne essék» az állam célját még tökéletesebben éri el, «ha az egységes szervezkédést minden azonos szakú munkásra nézve, pártkülönbtség nélkül kötelezővé teszi». «Az általános kötelező s minden foglalkozási ágon, tehát a szellemi munka terén is, keresztül vitt szervezkedés mellett, a munkásság politikai érvényesülése nemcsak szabadabb, függetlenebb és őszintébb lesz, hanem értékben és erőben is növekedni fog.» Az állam feladata mindazáltal nem merül ki a szakszervezetek rendezésében, egészséges socialpolitikát is kell követnie; «kormány, országgyűlés, sajtó és társadalom dolgozzanak minden erejükkel azon, hogy a socialis igazságtalanságok megszűnjenek, hogy minden becsületes, szellemileg vagy fizikailag dolgozó hazafi találja meg az anyagi és lelki egyensúly feltételeit; érjen véget az önhibára nem vezethető nyomor s a szegénysorsú munkásság és középosztály nőjjon ki szerény, de biztos megélhetesű közép vagyonos osztálylává».

Ha a socialis gondolatot szerzőnk felfogása szerint ismer tettük, álljunk meg ismét, és foglalkozzunk egyik-másik főnézetével.

Egészen hamis az a felfogás, hogy Magyarországon a túlzott irányú gazdasági liberalismus és a capitalistikus fej-

lődés hajtotta a socialdemokratiát veszélyes irányokba, és hogy az a túlhevített socialdemokratia könnyen átvezetett a bolsevismusba és Magyarország nagy romlásába. Nálunk a liberalis irány és a capitalismus eddig még nem adott alkalmat a socialdemokrata irányzat fejlesztésére. Nálunk a tökehatalom nem fejlődött oly irányban, hogy tömegnyomorra szoritotta a munkásságot, miként az Angolországban a 40—50-es években történt. Nálunk úgynevezett éhségbérek, vagy agyondolgoztatás nem voltak szokásosak gyári vagy bányamunkásaink körében. Nálunk maga a capitalistikus rendszer egyáltalában nem talál kifejezést a munkások elleni támadásban; ellenkezőleg a szakszervezetek oly erőre tettek szert, hogy velük szemben a gyárak tehetetlenek voltak, és a socialis béke megteremtésének kívánságánál ép ott mutatkozott nálunk a baj, hogy a munkaadók a tömörült munkásokkal szemben nem állottak össze hasonló szervezetekbe, hanem egyenként akartak küzdeni a szervezett munkások ellen; urak akartak maradni saját gyártelepeiken. Nem a liberalismus, nem a magyar capitalismus növelte nagyra a socialdemokratiát, átszivárgott az Németországból és Ausztriából és nálunk a magyar gyári munkásban jól fegyelmezett anyagot talált, úgy hogy a szakszervezetek csakhamar a socialdemokrata párt hatalmas tényezőivé, vezető szereplőkké váltak és politikai hatalmat jelentettek.

Ugyancsak téves az a nézet, hogy a magyar socialdemokratapárt előkészített talaj volt a bolsevismus kitörésére. A magyar socialdemokraták erős ellenségei voltak az Oroszországból hazatért, s bolsevismustól átítatott katonatisztekéből és mindenféle züllött elemekből álló bolsevista pénzzel működő kis communista csoportnak; ezzel a csoporttal felvettek a harcot, terveit elleneztek, Vörös Ujságával állandóan küzdöttek. Emlékezzünk csak vissza, hogy mikor ez a csoport az 1919. évi februári házbérnegyed közeledtekor a házak communisálása céljából a bérlőket felhívta, ne fizessenek házbért, a Népszava magyarázta a munkásoknak a javaslat helytelenységét és a bérnek fizetését kötelességnek jelentette ki. Emlékezzünk vissza, hogy a Pesti Hírlap épületének romboló megtámadása és a Népszava szerkesztőségében történő erőszakos-

kodások az akkor már mindinkább erőre jutott communis-
ták műve volt, melyet a socialdemokraták nemcsak mint a
Károlyi kormány tagjai, de a szakszervezeti tanács is hatá-
rozottan rosszalt, sőt az a vezető communisták elfogatására
is vezetett. Emlékezzünk vissza, hogy Károlyi és kebelba-
rátjai voltak azok, kik a Vyx-féle határok megszabásakor és
az ország eldarabolásakor állítólag abban a hiszembben, hogy
az entente hatalmakkal szemben a bolsevismus terjedése ta-
lán módozatúl kínálkozik kedvezőbb békefeltételek kinyeré-
sére, a fogságban levő communistákkal, Kúnnal egyezked-
tek a kormány átvételére. A bolsevismus ezek szerint nem
a magyar socialdemokratapárt kebeléből fejlődött, hanem
Oroszországból származott, és egy fanatikus államférfi, a ki
szerencsétlenségünkre az ország élén állt, téves elhatározása
folytán jutott uralomra. Igaz, a bolsevismus uralma alatt a
socialdemokratapárt a communismus útjára tért, de a szak-
szervezeti tanács mindig bizonyos, ellenszenvvel követte a
dolgok fejleményét és a socialdemokratia vezérférfiai voltak
azok, a kik a bolsevista rendszert megbuktatták és az egyéni
tulajdonon alapuló társadalmi rendet visszaállították.

További téves nézet az, melyet szerzőnk Marxról, mint
a bolsevista irányzat kútfejéről vall. Szerzőnk is abba a
hibába esik, melyben most igen sok író van, midőn a Mar-
xismust a bolsevismussal azonosítja. Igaz, a bolsevisták sze-
retik Marx-ot bibliájukúl feltüntetni, és mert Marx manifes-
tumában azt hirdette: «Világ proletárjai, egyesüljete!» és a
«proletárdictaturá»-ról szolt: — a bolsevisták hasonló jel-
szavát és intézkedéseit Marx tana következményeinek szeretik
feltüntetni. Ámde Marx közgazdasági elvei nem az erőszak
revolútiójában, hanem a közgazdaság evolútiója jelében lát-
ják a jövő fejlődését, és annak feltételeül a tőkehatalomnak
oly kevés kézben leendő összegyűlését helyezi kilátásba, hogy
az «expropriálók expropriálása» mintegy természetes követ-
kezmény álland be és a tőke, mint termelési tényező, magá-
nosok kezéből a köz, az állam hatalmába megy át. Már pedig
Oroszország, sőt maga Magyarország, még nagyon is messze állt
a capitalismus oly fokú fejlődésétől, a milyent Marx az átala-
kulás alapjául föltételez. Sőt Marx követői közül egy nagy

csoport, a revisionisták, tudományosan kifejtették, hogy az evolutio elmélete nem felel meg a valóságban történőknek; a közgazdaság fejlődésében a tőke mindig több és több kézben oszlik meg s így a Marx jövendőlte evolutio nem valószínű. Bernstein Ede mondja: «A gazdasági viszonyok kihegyeződése nem fejlődött ki oly módon, a mint azt a manifestum vázolja. Nemcsak hasztalan, de a legnagyobb esztelenség is ezt titkolni. A vagyonosok száma nem lett kisebb, hanem nagyobb. A gazdasági vagyon óriási szaporodásában nem a tőkemagnások összezsugorodó száma, hanem mindenrangú tőkebirtokosok folyton növekedő száma vesz részt.» A tények ezen állapota mellett Marx követőinek nagy része Marx rendszerének alapgondolatát, «azt, hogy a termelésre szükséges tőke az egyéni tulajdonból a köztulajdonba jusson,» nem erőszak útján — tehát nem a bolsevismus rendszere szerint — kívánja érvényesíteni. Ez okból Marx elveit — főképp a tőkének lassanként a közösség számára való megszerzését és a termelés helyesebb megosztását — fentartva, az osztályharcznak fejlesztését akkép, hogy a 4-ik osztály politikai hatalma a socialismus valóítására nagyobbodjék, szükségesnek tartják ugyan, de az erőszak politikáját nem ajánlják. A bolsevismus különféle — Marxból is vett — socialista és communista jel-szavak felhasználásával egyszerűen az erőszak politikája, mely minden vagyont felemészt és helyette újat nem teremt; mely dül, de nem épít, mely addig, míg talál fogyasztani valót, dőzsöl, s a jövővel nem törődik.

Egy további megjegyzésünk szerzőnk azon nézetére vonatkozik, hogy jövőben a szakszervezetek politikával nem foglalkozhatnak, azaz jövőre a munkások gazdasági ügyei a szakszervezetekben, politikai viszonyai politikai egyleteikben tárgyaltassanak és kezeltessenek, sőt a szakszervezetekbe minden munkásnak kötelessége résztvenni. Ez az eszme és politikai irány gondolatnak és papíron elmondva tetszetős, de a gyakorlatban kivihetetlen. Először is kényszer szakszervezet nem kell a munkásnak. Másodszor: hiába választjuk el a politikát a szakszervezettől, a munkás szakszervezetében mindig politikát is fog keresni. Minél jobban akarja az állam, akarja a kormány a szakszervezeteket korlátozni, minél job-

ban kívánja a szakszervezetekből a politikát száműzni, annál erősebben fejlődik ki a munkáspolitiká, még pedig ellenzéki irányban. Ezt igazolja Németország a császármerényletek után meghonosított kivételes intézkedéseivel; 12 éven át hiába volt minden nyomás, hiába volt a munkásvédelmi törvényekkel való komoly törekvés: — a gyülekezési jog megtiltása, a szakszervezetek üldözése, a vezérférfiak száműzése, letartóztatása, büntetése, a nyomtatványok elkobzása ellenére — a munkások politikája győzött, a socialdemokratapárt hatalma megerősödött és fejlődött. És hogyan képzeli szerzőnk azt, hogy a socialdemokrata munkás a kereszténysocialista munkással egy és ugyanazon szakszervezetben együtt fog gazdasági ügyeiben tanácskozni és e közben politikájukkal felhagyva, arra nem is hederíteni. És mennyi gazdasági kérdés alakul át politikai kérdéssé; sőt az egész munkáskérdés nem elsőrangú politikai kérdés-e? Igen nagyon elterjedt nézet az, hogy szakszervezetek nem politizálhatnak, sőt a szakszervezet eddigi alapszabályaiban is benne lesz egy pont, mely politikai kérdések tárgyalását tiltja: — ámde épúgy, mint az eddigi gyakorlat ily kikötések hiábavalóságát mutatja, úgy tapasztalni fogjuk, hogy követelése e téren sikerre nem vezethet. A munkások a capitalismus korszakában a 4-ik rendet képezik, ennek a rendnek van politikai létjoga s így joga van politizálni.

Teljesen igaza van a szerzőnek, midőn a socialis igaztalanságok megszüntetését és helyes társadalmi politikát követel — csak azt szeretttük volna olvasni, mit tart erre alkalmasnak, mert így odaállítva pium desiderium. A társadalmi békét vagy inkább a tőke és a munka közt a capitalismus természetéből keletkező ellentétes érdekek kellő összhangzásba hozatalát a közigazdasági pártok mindegyike elérni óhajtja. Ez az óhaj olyan általános, hogy ezt új dolognak feltüntetni nem kell. A társadalmi béke mióta politikai küzdelmek vannak a világon — minden pártnak a célja, de még egyike sem találta meg létesítésének biztos eszközeit.

És most térjünk át a keresztény gondolatra. Szerzőnk szerint sem a liberalismus, sem a socialismus társadalmi alapelveül többé szóba nem jöhet és «mint új és mégis régi eszme, mint a társadalom és a nemzet megújulásának soká elfelejtett és elhanyagolt, de örökké ifjú forrása áll előttünk a kereszténység mint társadalom formáló tényező». Az ország virágzásához «nemcsak anyagi eszközök, nemcsak törvények és nyers erő szükséges, hanem mindenekelőtt erkölcsi tényezők, erők és kapcsolatok is, melyeket a társadalom vagy nemzet a maga hivatalnoki, törvényhozói és katonai apparátusával meg nem teremthet, hanem csak fejleszthet.» «A nemzet nem fejlődhetik az általános jólét és kultúra útjain a jogrend biztossága, a tekintélytisztelet, az erkölcsiség és a szeretet elveinek szilárdsága nélkül», «nincs a világon elv, mely ennek a négyes alaposzlopnak körülbástyázásában oly megbecsülhetetlen szolgáltatokat tenne a hazának és nemzetnek, mint a kereszténység». «Minden törvényt és emberi jogszabályt mindnyájan önkénytelenül is egy fensőbb jog szerint bírálunk és mérlegelünk, azt a törvényt igazságosnak és jogosnak, amazt ha százszoros többség szavazná is meg, igazságtalannak és jogtalanak minősítjük», «ez a Cicero érezte non scripta sed nata lex az istenre mutat fel, mint legfőbb törvényhozóra és jogforrásra, s ezt a legfőbb törvényhozót és jogforrást legvilágosabb fényben a kereszténység hit és erkölcstana állítja szemünk elé»; «a moralstatisztika és a mindennapi tapasztalás szerint minden népben és néposztályban pontosan annyi a gyakorlati erkölcs, a mennyi a hit és a vallási élet», «szereket nélkül a nemzet nem egység, nem család, nem haza többé», «az összetartozás érzetének a krisztusi testvériség adja meg mélyebb alapját s az istentől rendelt szeretettörvény kovácsolja legszorosabb, legszentebb kapcsolattá». «A társadalomtudomány komoly és őszinte mivelői között új jelszó jutott uralomra és hódít egyre több szívet: a solidarismus jelszava, mely egyfelől a liberalismus, másfelől a socialdemokratia helyébe kíván lépni, ez nem akarja merev collectivista államgépezet kerekéibe törni az egyéni szabadságot, a kezdeményező kedvet s a magántevékenységet, de azt sem engedi viszont, hogy az egyes ember

a közjó figyelembevételével s az osztálytársadalom kárával gyakorolhassa szabadságát, de «a nemzet társadalmi fejlődése a solidarizmus elve alapján szintén csak akkor van biztosítva, ha életét a kereszténység elvei és eszméi irányítják».

Ezeket az elveket a liberális gazdasági gondolat mindig hirdette, — az elősoroltak ugyanazon jelentőséggel bírnak, ha keresztény nemzeti gondolat czégére alá helyezzük is, mint bírtak és bírnak ma is a gazdasági liberális irányzat követőinél is.

Szerzőnk ezután a keresztény nemzeti szellem szükséges voltát fejtegeti: «A nemzeti eszme merőben emberi és pogány alapon nem egyéb, mint a földrajzi és történelmi, esetleg faji és nyelvi összetartozandóság érzete, mely a közös múltból, közös hagyományok és remények kultusából, közös törvények és intézmények talajából meríti erejét. A keresztény nemzeti eszme ennél sokkal több, szentebb és nemesebb: az összetartozás érzetében az egymásra utaltaknak és egymáshoz tartozóknak isten akaratán nyugvó erkölcsi egységét állapítja meg, ezt az egységet a keresztény erkölcsi és jogrend legfelsőbb sanctióinak védelme alá helyezi s az egy-nemzet gyermekeire nézve a keresztény szeretet parancsainak fokozottabb gyakorlását teszi lelkiismeretben kötelezővé». Ily viszonyok közt az államnak kötelessége az egyházat, mint a keresztény szellem fejlődését védeni és támogatni. Az újraépítés munkájában nagy feladat vár a katholicismusra, melyet szerzőnk nézete szerint a liberalizmus és a vele (?) kapcsolatos vallás ellensége erősen meggyengített, «a liberalizmus bármennyit vétkezett a múltban a hazára és a kereszténység ellen, ma sem halt meg, ma is uralmon van, s visszaszoríttatása ügyében alig történt még komoly, döntő lépés»; szerzőnk a katholicizmus befolyásának hanyatlását részben abból származtatja, hogy a katolikus egyház híveiben hitbeli fogyatkozás állt be, minek leküzdésére «papságunk szellemi és főleg erkölcsi színvonalának emelését» tartja szükségesnek.

Lehetetlen fel nem említeni azt, hogy a liberális zászló alatt Magyarország sohasem tört a keresztény és a katolikus irányzat ellen. Az a háborgás, melyet a kedélyek a

házassági törvény alkalmából átéltek, nem a keresztyén vallás ellen intézett támadásból keletkezett. Akkor a házassági jognak állami rendezése okából vallási célzat nélkül történtek az előterjesztések és folytak a viták az országgyűlésen. Ezen egyetlen nagyjelentőségű kérdésen kívül, melynek vallási színezetet ép az egyházak, elsősorban a katolikus egyház vezető férfiai erőszakoltak: vallási és keresztyén kérdésekben mindig a legnagyobb előzékenységgel találkozunk. Felemlítjük többek közt az egyházak iskoláinak állami támogatását, az alsópapság rendes segélyezését, a holtkézről szóló törvényeinket kormányaink sohasem hajtották végre az egyházak kárára; a szerzetes rendek kitiltásáról szóló előbbeni ismételt rendeleteket nem érvényesítették és utalunk arra a körülményre, hogy midőn Franciaország a katolikus szerzetes rendeket megszüntette, egy részük, még pedig férfiak és nők, Magyarországhoz fordult, s itt minden nehézség és akadály nélkül letelepedtek és folytatják hivatásukat.

A vallással kapcsolatban szerzünk a zsidókérdéssel is foglalkozik, de megjegyzi, hogy ez a kérdés nem annyira vallási, mint inkább vallással kapcsolatos nemzetiségi kérdés. Ezt a kérdést szerinte nem lehet keztyüs kézzel megoldani, itt radicalis intézkedés szükséges. Elismeri, hogy a zsidó közt is van hasznos elem, «nem minden zsidó volt bolseviki, de azért nem alaptalan az a felfogás, a mely szerint már az első forradalom, de főleg a communismus nem volt egyéb a destructiv zsidóság összeesküvésénél a keresztyén és nemzeti Magyarország megsemmisítésére». A zsidókérdés megoldásánál nem tartja szükségesnek azt hangoztatni, «hogy a zsidóságnak értékes, erkölcsi alapon álló részét, hazafiasan érző elemeit magunktól elszakítani sem keresztyén erkölcsi, sem nemzeti szempontból nem indokolt». A zsidókérdés megoldásánál «a becsületes, hazafias zsidóságnak velünk együtt» törekednie kell a következőkre: 1. mindenekelőtt a falvakat kell megtisztítani a zsidó alkoholárustól és vegyeskereskedőtől; 2. a tisztességtelen kereskedést és ipart, sajtót és irodalmat oly kérlelhetetlen, drákói szigorral kell üldözni, hogy a tisztességtelen zsidónak ne legyen kedve ebben az országban megmaradni; 3. a keresztyén ifjúságot versenyképessé

kell nevelni; «oda, a honnan szellemi életünk irányítása, egész erkölcsi befolyásolása kiindul: a sajtó berkeibe csak a legszigorúbb selectio mellett és a legszűkebb keretek közt szabad zsidókat beengednünk».

A zsidókérdésnek a mondott három pontban felsorolt megoldása mindenesetre radicalis kívánság; feladatnak azonban mai viszonyaink közt olyan, melynek megfejtéséhez a módozatokat legalább is jelezni kellett volna. Így felállítva a tételeket, minden közelebbi útmutatás nélkül a zsidókérdés megoldását nem mozdítják elő.

Végezetül «Tanulságok és okulások» című fejezetben a többek közt a socialis kérdés és a gazdasági átalakulást tartja a teendők legfontosabbjának. És a mikor ebben az irányban keresünk tájékozást, egy csoport kérdéssel találkozunk, melyekre a felelet hiányzik. «A mi eddig a magyar közéletben utolsó volt (? t. i. a keresztyén gondolat) annak kell ezentúl a legelsőnek, s legtöbb figyelmet, erőt és időt felölelő feladatnak lenni.» ... «Mikép vezessük ki országunkat a gazdasági és pénzügyi végveszélyből? — mikép szorítsuk kellő mederbe a liberalis-plutokrata gazdálkodást? — mikép teremtsünk erőteljes, vagyonilag jól situált középosztályt? — mikép emeljük be ebbe a vagyonilag jól situált középosztályba a tisztviselői kart, a lateinereket, a tiszteket, a munkásokat? — mikép oldjuk meg városainkban, de főképp külvárosainkban a borzalmas erkölcsi károkkal fenyegető lakáskérdést, nevezetesen a tisztviselői és munkáslakások kérdését? — mikép tegyük lehetővé elszegényedett keresztyén ifjúságunkra nézve a magasabb tanulmányok végzését? — mikép neveljük rá a keresztyén nép és intelligencia újabb nemzedékeit lucratív foglalkozásokra és pályákra? — mikép nyissunk a képzőműves iparnak (valószínűleg: kézműiparost ért) a háziiparnak, a gazdasági többtermelésnek új és új utakat? — mikép ejtsük meg a helyes földreformot a többtermelés biztosításával? — mikép mentesítsük népünket az uzsorától, az eladósodástól, az üzérkedéstől? — mikép szervezzük meg népünk gazdasági föllendülését szövetkezeti alapon? — mikép fejlesszük azokat a foglalkozási ágakat és vállalkozásokat, melyek még kihasználatlanul hevernek, s melyek nem egyes tőkéseknek,

hanem elsősorban az apró emberek és családok tízezreinek hajtánának hasznát? — mikép terjesszük a gazdasági, a háziipari, kereskedelmi ismereteket? — mikép fejlesszük a közegészségügyet, a csecsemővédelmet, a takarékossgát? — mikép mozdítsuk elő a vállalkozási kedvet, a kereskedelmi tisztességet, sokgyermekes családok fejlődését stb. stb.?»

Ha kérdések felvetésével lehetne a gazdaság reformját és a socialis kérdés megoldását elérni: akkor szerzőnk nagyot lendítene bajainkon. Ámde sok kérdés felvetése még egy kérdés megoldását sem jelenti, pedig a megoldás teszi a gyakorlati élet lényegét.

* * *

Szerzőnk előszeretettel idéz Schäffle Albert kitünő műveiből antiliberalis nézeteinek megerősítésére. Engedje meg, hogy mi is — tekintettel az újjáépítés és a keresztyénség kapcsolatba hozására — Schäfflével szóljunk. «Az egyháznak főadata nem az, hogy nemzetgazdasággal foglalkozzék, hanem az, hogy azt a parancsot — szeresd felebarátodat, mint tennen magadat — életre keltse és néki érvényt szerezzen. Ez megadja a vezető és a szolgáló munkának a tiszteletet, — a capitalistikus jövedelmi folyamatnak kijavító és kiegészítő osztályozását, — a kölcsönösség és a jótékonyág érvényesítését. Itt nyul bele a keresztyén egyház közvetlenül a népgazdaság egészébe kiengesztelően, azonkívül, hogy szellemi adományaival az anyagi szerencse egyenlőtlenségeiért kárpótlást nyújt.»

És álljon itt még Gaál Jenő *Nemzetgazdaságtan rendszere*ből következő szép és megszívlelendő mondat: Az egyház az emberiesség és a felebaráti szeretet terjesztése, továbbá az alsóbb osztályok vallásosságának ápolása által megbecsülhetetlen szolgálatot tehet a társadalomnak és e részben oly horderejű feladatai vannak, melyeket egész nagyságában általában még nem méltatnak eléggé.

MATLEKOVITS SÁNDOR.

GYULAI PÁL ÉS JÓKAI MÓR.

Az a tüneményes fejlődés, mely költői irodalmunkban a múlt század közepe táján a lángelméknek és kiváló egyéniségeknek hosszú sorát hívta elő, valójában két irodalmi áramlatnak: a romantikának és realismusnak diadalát jelenti. Az egyik széttörte a classikus formákat, az ész uralmával szemben az érzelem és képzelet jogait követelte, merész sejtelmekhez jutott el s forradalmi reformokat hirdetve, a nép nyelvén szólt a milliókhoz. A másik nem annyira a régi formák hiányait kereste, inkább a valóság mélységeibe merült el, ott kutatta a költészet lényegét, s forradalmi szelleme a valószerű ábrázolás tanulmányozásában higgadt meg. Ez irodalmi törekvések, melyek egymást néha segítették, néha támadták, élő tényezőkké alakultak át Jókai Mór és Gyulai Pál egyéniségében, hogy az ellentét fényénél az irodalmi küzdelemnek minden elemét megvillantsák a XIX. század második felében.

Mindketten ugyanannak a kornak gyermekei, sőt ugyanannak az évnek, 1825-nek szülöttei, de lelkük alkotására és szellemük irányára nézve teljesen különböznek egymástól.

Jókai egyéniségét az alkotórészeknek szokatlan kapcsolatai teszik felötlővé. Kedélye változékony, mint a felhőgomoly, de vannak állandó és nagy érzelmei. Gondolatvilága mintha szabad tér volna, melyet a külföldi, főkép a francia szellemi hatások akadálytalanul szelhetnek át, valójában azonban a régi magyar műveltség elemeit foglalja össze. Nőies félnépszerűségét gyakran férfias merészség váltja föl. A forradalmi eszmékért s a népszabadságért alig lelkesült valaki szelidebb és hívőbb lélekkel, mint Jókai. Ismerősei, mint 1848 márczius 15-ikén, gyakran látták a népszerűség fényében tündökölni,

de vajjon a debreczeni *Esti Lapok* szerkesztése nem tanuskodik-e viszont a meggyőződés erejéről? Életének berendezéséből is hiányzott az összhang. Neki sikerült a romantikus életeszmenyt megvalósítani, költői terveinek élhetett, de nagy jövedelme ellenére állandó pénzzavarral küzdött. Szerelméért egykor Petőfivel és egész rokonságával ütközött össze, de családi életében itt is, ott is mély szakadékok tátongtak.

Mennyivel egységesebb anyagú Gyulai Pál lelkivilága! Neki mindenért meg kellett küzdenie, de a küzdelem megédzette akaraterejét. Külföldön előbb járt, mint Jókai, de minden hatással szemben megóvta jellemének határozottságát s gondolkodásának eredetiségét. Nem volt forradalmi természet, a politikai ábrándokat inkább elemezte, mint csodálta. Ki nem állhatta a színpadi hatásvadászatot a nyilvános élet terén, sokszor szinte inkább azzal tüntetett, hogy a tömeg ellenérzését hívta ki maga ellen. Életének legfőbb célját írói és költői hivatásában találta meg, de irodalmi függetlenségének alapját kemény tanítói munkásságával biztosította. Hü volt eszméihez, hü ahhoz a hölgyhöz, kit szerelemből vezetett oltár elé, hü maradt megholt feleségének emlékéhez s apai kötelességeihez is. Józansága mély kedélyéletet rejtegetett s alig volt egyéb, mint az erkölcsi ítélkezés biztossága, mely a dolgok valójába hatol.

Jókai lelkivilágának uralkodó eleme a képzelet, mely a sivár jelent a mult fényével deríti föl s a jövőt a vágy tarka színeivel festi ki. Gyulait titkos erő ragadja folytonos bírálat felé, hogy szétozlassa az önámítás ködét s a képzelődés délibábján túl feltárja a valóság birodalmát. Jókai képzelete saját önkényén kívül nem ismer határt; nyitva áll előtte: kelet és nyugat, észak és dél. Leginkább vonzza az erkölcsi életben a magasság és mélység, az anygali tisztaság és ördögi gonoszság. Ezzel szemben Gyulai ítélőereje maga a megtestesült fegyelem, kérlelhetetlen üldözője minden egyéni szeszélynek. Vizsgálódásainak köre az emberi lélekvilága, de kutató tekintetét csak a lélektan törvényei vezetik nyomról-nyomra. A két egyéniség irodalmi hivatása is ellentétes. Jókai költészete irodalmunkban a romantikus képzeletnek legkáprázatosabb kibontakozása, Gyulai kritikáiból pedig a magyar

realismus törvénykönyve alakul ki. Így a Jókai és Gyulai közt levő ellentét elvi jelentőséget nyer, s benne irodalmi irányok küzdelme dől el.

Oly szembetett lelki erők, mint Gyulai és Jókai, nagyobb irodalmi életben is egymásra találtak volna, összeütközésük még inkább csak idő kérdése volt a szabadságharc utáni magyar irodalom szűk határai között. Az ellentétet egy ideig a romantikus szellemnek diadalmas előretörése takarta el, mely kezdetben Gyulai költői képzeletét is hatalmába ejtette. A szabadságharc előtt irt novelláiban a szerelmes nőt ép oly természetfölötti varázsszal vonzza magához a kalandor férfi, mint Sand Györgynek valamelyik ördögi, csábító regényhőse, a szenvedélyek borzalmas játékára pedig ugyanaz a színpadi világítás hull, mely Hugo Victor regényeiben terjeng. Találóan nevezi azért Gyulai *Férj és nő* című novelláját egy 1847-ik évi levelében reminiscentiának, kiemelve alakjainak erőszakosságát; valamint jellemző az a szeretet is, melylyel ugyanott a középkor regényes éveiről emlékezik meg *Az aranycsináló* című novellájához fűzött megjegyzéseiben.¹ Képzete ekkor még egy úton halad Jókaiéval, ki — mint *A tengerszemű hölgyben* vallotta — Hugo Victorban találta meg eszményképét.²

A két író az 1850-ik év első felében ismerkedett meg egymással. Gyulai ekkor, mint gr. Teleki Domokos titkára, Gyömrőn lakott s onnan majd minden héten berándult Pestre, hogy íróbarátaival az Arany Ökörben találkozzék s velük megbeszélje az irodalom ügyét. Jókai az év elején érkezett a fővárosba Tardonáról, hová a világosi katastropha után vonult vissza; leginkább a Svábhegyen tartózkodott, de állandó kapcsolatban volt Gyulai írói körével és «Sajó» álnév alatt támogatta Szilágyi Sándor irodalmi vállalatait.³ Gyulai 1850 jun. 1-én irt levelében értesítette Szász Károlyt a Sajóval kötött ismeretségről, melyet már barátságnak nevezett, s szívesen emle-

¹ Legifj. Szász Károly: *Gyulai Pál leveleiből*. [Irodalomtörténet. II. 1913. 5. 1.]

² Jókai Mór: *A tengerszemű hölgy*. Nemzeti díszkiadás. 1897. 41. l.

³ Szilágyi Sándor: *Rajzok a forradalom utáni időkben*. 1876. 107—117. l.

gette az együtt eltöltött sok jó órát.¹ Még az év második felében megkezdte a bomladozó magyar irodalmi és társadalmi élet bírálatát Szilágyi Sándor hetilapjában, a *Pesti Röpívekben*, de szellemének nyilaitól egyelőre megkímélte Jókait, sőt egyik megjegyzésével Jókai felléptére, mint elbeszélő irodalmunk jelentős határkövére mutatott.² Egyébként irodalmi ízlésén még ekkor itt is, ott is keresztülteközött a romantika iránti rokonérzése. Így vette védelmébe Hugo Victor lángelméjét a német kritikusokkal szemben, eredetisége mellett feledve különczködéseit, eszméiért megbocsátva erőszakosságát.³

Az ötvenes évek elejére esik Gyulai irodalmi ízlésének irányváltozása. Ez időből származó novelláiban a romantikus kedély érzélgését s a romantikus képzelet szertelenkedését mind pontosabb lélekelemzés s mind valóságosabb jellemrajz váltja föl. Műbírálataiban is mind több gáncs éri az események halmozását, s mind nagyobb értéként szerepel a lélektani igazság. Írói egyéniségének elváltozásai annál erősebben tűnnek elő, minél bensőbb kapcsolatba kerül a szabadságharcz utáni magyar irodalom vezérével, b. Kemény Zsigmondal és körével. A valóságra törekvő ifjú költőt és műbírálot leginkább b. Kemény Zsigmond komor realismusa hódítja meg. Őt követi, őt idézi már 1850-ben a magyar társas élet bírálatában.⁴ A nemesis hatalmát is Kemény tragikai felfogása szerint fogalmazza 1853-ban *Fanni* című novellájának esötét eszméiben: «Mi is egyéb néha a bűn, mint tévedés? Korlátoltságunk marionettbábjai vagyunk, kikkel a vaksore játszik.»⁵

Mennyivel ellentéteesebb utakon halad ez időtájt Jókai; Képzelete bekalandozza a vadregényes Erdély és a festői kelet multját, a hősies reformkort, hogy Erdély elhagyott bércei közé tündérvilágot varázsoljon, hogy fellebbentse a fátyolt kelet rejtelseiről s a magyar társadalom csodáiról. Regényei

¹ Legifj. Szász Károly: *Gyulai Pál leveleiből*. [Irodalomtörténet. II. 1913. 9. l.]

² *Pesti Röpívek*. 1850. 4. (okt. 27.) sz., 124. l.

³ Gyulai Pál: *Alföldi színműtár*. [Pesti Röpívek. 1850. 186—188. l.]

⁴ *Pesti Röpívek*. 1850. 7. (nov. 17.) sz.

⁵ *Nők könyve*. 1853. 53. l.

eredeti romantikus szellem alkotásai, melyben a költői szélszély túlzásait népmesei naivság s derült humor enyhíti. Gyulait az ellentét ekkor még nem ingerli harcra, legfeljebb egy-egy czélzása jelzi harczi kedvét. Így czéloz Jókai regényköltészetére, mikor b. Kemény Zsigmond regényeinek és beszélyeinek 1854-ik évi bírálatában a szenvedélyek hű festését mint jótékony ellentétet emeli ki «szemben azon szűk alanyiság ábrándképeivel s a halmozott események azon megriadt folyamával, mi iránt regényeinkben oly nagy hajlam mutatkozik». ¹ Mindazáltal 1855-ik évi *Szépirodalmi szemlájében* még arra inti Gregusst, bár volna kevésbé szigorú oly valódi tehetségek iránt, mint Jókai és Kemény. ² Így aztán 1856-ik évi irodalmi vitájában joggal hányhatta Jókai szemére, hogy bár műveit tüzetesen soha sem bírálta, egyik méltánytalan támadója ellen védelmezte. ³

Az ellentét nyílt irodalmi harcban tört ki, mikor Gyulainak Ristoriról írt cikke a *Pesti Naplónak* 1855-ik évi decemberi számaiban megjelent. ⁴ Gyulai Berlinben látta a nagy olasz színésznőt, s míg a lánglelkű nő művészetét elragadtatással rajzolta, néhány gúnyos megjegyzést tett a magyar színházi és drámai irodalmi viszonyokra, előre sejtve, hogy alig lesz magyar színésznő, ki Ristori magasztalásáért rá meg nem haragudnék. A cikkekre Jókai a *Vasárnapi Ujság* 1855 decz. 23-iki számában válaszolt, mint a magyar színésznőknek, általában a magyar színészetnek, a magyar drámai irodalomnak s a magyar közönségnek lovagias védője. A nyilatkozaton, mely az önteltség és hazafiatlanság vádját emelte Gyulai ellen, megérzett, hogy Jókait feltűzelték. Csengery Antal nem is alap nélkül írta Gyulainak, hogy Jókait nem annyira a megtámadott igazság, mint inkább felesége készítette a felszólalásra. ⁵ Gyulai, mint Csengery Antal és b. Ke-

¹ *Pesti Napló*. 1854. 1193. (márcz. 2.) sz.

² *Budapesti Hirlap*. 1855. 650. (febr. 21.) sz.

³ Gyulai Pál: *Dramaturgiai dolgozatok*. I. 1908. 187. l.

⁴ Gyulai Pál: *Signora Ristori*. [*Pesti Napló*. 1855. 143. (decz. 11.), 144. (decz. 12.) sz.]

⁵ Lásd Csengery Antalnak Gyulai Pálhoz 1855 decz. 24-ikén írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

mény Zsigmond is biztatták, új fulánkös czikkben utasította vissza szavainak félremagyarázását.¹

A küzdelemben azonban, mely személyi érdekek összeközésének látszott, elvek mérköztek egymással. Mikor Gyulai a magyar drámában tragikum helyett tört és mérget talált, mikor a magyar drámaírókat a lélektani mozzanatok finom árnyalataira figyelmeztette, mikor a színpadi hatás híres elméletét gúnyolta, tulajdonkép a hanyatló romantikát támadta, mely egykori harczias jelszavait megtagadva, a nagy szenvedélyeket jelmezekkel, a természetet fogásokkal cserélte fel. A harczri riadóból egyúttal új irodalmi program hangzott ki, mely szerep helyett határozott egyéneket s színpadi csínyek helyett mélyebb történelmi tanulmányt követelt a költőtől. Ha a támadás tárgyában Jókai saját költői irányára ismert, ép úgy magáénak fogadhatta Gyulai irodalmi programját az az írócsoport, mely a realismus elveit írta zászlajára. Maga Gyulai is jelezte elvi álláspontját, mikor az ellene irányuló kirohanást jogosnak tartotta volna, ha a romanticismus alapján indították volna meg. Jókai alig volt tisztában a hadüzenet jelentőségével s felszólalásában több volt a népszerűségváadászat, mint az előrelátás.

Még inkább homloktérbe kerültek Gyulai irodalmi nézetei, mikor 1857-ben Jókainak *Dózsa György* című történeti tragédiáját bírálta meg. Ekkor már németországi tanulmányai után realismusa határozott körvonalakat nyert s a valóság szeretetén kívül a költői felfogás eszményiségét is követelte. Ez az eszményies realismus készült fel a harczra *A Nemzeti Színház és drámairodalomunk* című tanulmányában, mely *Dózsa György* bírálatának szempontjait foglalta magában.² A támadás éle itt is a romantika ellen irányult. Gyulai ugyanis a magyar drámairodalomban főképp a francia romantikusok nyomait, a színpadi hatás titkait üldözte: az ellentétet, a kivételes lelkiállapotot, a szenvedélyek érzéki oldalát; egyaránt elítélte a természet meghamisítását, valamint a pusztá

¹ Gyulai Pál: *Védelem és tiltakozás*. [Pesti Napló. 1856. 164. (jan. 8.) sz.]

² *Budapesti Szemle*. I. 1857. 120—140. 1.

élet rajzát, mely eszményítés hiányában sem tragikumig, sem komikumig nem tudott emelkedni.

Az a bírálat, mely ily szempontokból indult ki, csak hibáztatni tudta Jókai drámáját.¹ Gyulai nem is találta föl benne azt a tragikus hőst, ki «tévedt a nélkül, hogy eltörpülne», inkább azt a kegyes, ártatlan népvezért, ki a romlott aristokratia nemtelen szenvedélyeinek esett áldozatul. A milyen költőietlennek tartotta e felfogást, ép annyira megrotta a történethez való hűtlenségéért. Különösen felháborította Gyulait, mint torzult el Szapolyai alakja a drámában, mint lett Európának egyik legnagyobb oligarchája impertinens léhává, szívtelen kéjenczczé s kérkedő kegyetlenné. E bírálat annál jogosabb volt, minél inkább kitűntek Jókai romantikaképzeteinek túlzásai a drámai formában. Valóban hőse nem sokat nyert a XVI. század szelleméből s meggondolatlan nagylelkűségével ábrándos szerelmének ébredésétől kezdve borzalmas katastrófájáig rejtély maradt előttünk.

Gyulai széptani nézeteinek alapozásán, még a kifejezéseken is, meglátszik b. Kemény Zsigmond hatása. Gyulainál előbb már ő is fejtegette a tragikus összeütközés elemei között «a viszonyok kényszerűségét» s az egyént, «ki meghajlik egy csáb előtt a nélkül, hogy eltörpülne»; az ő szavaival nevezte Gyulai a költői igazságszolgáltatást is «a művészi világ gondviselésé»-nek.² Gyulai azonban sokkal szigorúbb volt a romantikával szemben, mint b. Kemény Zsigmond, ki néhány évvel előbb *Manlius Sinister* bírálatában rámutatott Jókai költészetének romantikus elemeire, de egyúttal költői szépségeire is.³ Gyulai kíméletlenül üzött gúnyt a cigánynő jóslatából, melylyel Jókai Dózsa sorsának végzetszerűségét fokozni akarta. Még ridegebbé tette ítélezését az a vád, hogy Jókai a politikai éretlenségnek hódolt, mikor az aristokratia

¹ Gyulai Pál: *Dózsa György. Színmű Jókaitól.* [Budapesti Szemle. I. 1857. 466—474. 1.]

² Vesd össze a *Dramaturgiai dolgozatok* I. kötetének 282. és 288. lapjait br. Kemény Zsigmondnak *Eszmé a regény és dráma körül* című tanulmányával, főkép br. Kemény Zsigmond *Összes művei* X. kötetének (1906.) 216. lapjával.

³ *Divatcsarnok.* 1853. 74. (decz. 15.) sz.

iránti ellenérzésre hivatkozott. Jókai inkább az ellentét kedvéért túlozta hőseinek nemesebb s ördögibb vonásait, azért ingerülten tiltakozott a vád ellen, de a hírlapi vitában csak még jobban kitűnt Gyulai felsőbbsege.¹

Minél nagyobb arányokban bontakozott ki Gyulai és Jókai egyénisége irodalmi életünkől, annál elkerülhetetlenebbé vált újabb mérkőzésük. A kiegyezés idején, a mint közéletünk a verseny számára szabadabb pályát nyitott, a két irodalmi hatalom is teljes fegyverzetében vonult fel. Ekkor vegyült Gyulai, mint műbíráló, mind elhatározóbb hatással irodalmi mozgalmainkba, s tekintélye megingathatatlanak látszott. Ekkor emelkedett Jókai életének vonala is legmagasabbra. Népszerűségének csillaga legfényesebben ragyogott, mikor az 1869-iki képviselőválasztáson a Terézvárosban rendkívül izgalmas harc után legyőzte a kereskedelmi ministert, Gorove Istvánt.

A támadásra Gyulait első sorban politikai kérdés, a kiegyezés ügye ösztönözte. Jókai, mint lapszerkesztő s országgyűlési szónok, pártjának vezérkarához tartozott. Benyomásokra hajló egyéniségében tetőpontját érte el az a kétértelműség, mely a balközéppártot ferde helyzeténél fogva jellemezte.² Ha ma a Deák-párttal együtt kereste a kibontakozás útját, holnap a szélsőbal eszközeivel fordult a kiegyezés ellen. Gyulai — ellenkezőleg — csodálattal tekintett Deák államférfniúi lángelméjének alkotására, a sors kivételes kegyét látta benne, melyet a magyar nemzet épen annyi mérséklettel, mint erélyvel érdemelhet ki.³ Annál inkább megdöbben, mikor a nagy művet Kossuth és a szélsőbal izgatásai alapjaiban támadták meg, s mikor a lobogó szenvedélyeket Tisza Kálmán pártja és Jókai lapja is élesztette. Politikai aggodalomból vállalta el 1867-ben a képviselőjelöltséget Kolozsvárott ifj. Kossuth Lajossal szemben,⁴ politikai aggodalom sodorta a hírlapi vitába is. Míg Kemény a *Pesti Napló*ban

¹ *Pesti Napló*. 1858. 9. (jan. 13.), 10. (jan. 14.) sz.

² Toldy István: *Öt év története*. 1891. 76. l.

³ Gyulai Pál: *A Honról s A Honnak*. [*Pesti Napló*. 1868. 61. (márcz. 13.) sz.]

⁴ *Pesti Napló*. 1867. 255. (nov. 5.) sz. — *A Hon*. 1867. 250. (okt. 30.) sz.

Kossuthtal vitta nagyszerű szellemi párbaját, addig Gyulai ugyanott a balközép párttal, főkép Jókaival és lapjával, *A Honnal* csatázott. 1867-ben folyton azt erősítette, hogy a szélsőbal szelleme *A Hont* mind inkább hatalmába kerítette.¹ Ezt a vádat ismételte a *Pesti Napló* 1868. évi februári számaiban is különböző írói jegyei mögül. *A Honról s A Honnak* című cikkében pedig már komor intelemként nyíltan hirdette, hogy «a nemesis nem válogat személyekben és pártokban, örök és kérlelhetetlen».² Jókaira, *Dózsa György* szerzőjére, vonatkozott 1869-ben Gyulainak e gúnyos versszaka is:

Most már nem írsz, csak játszod
Siralmas színmüved,
S karzat kicsinyje, nagyja
Tetszést rivall neked.³

Politika és költészet között annál kevésbé lehetett éles határvonalat húzni, a mennyiben az 1868-ik év politikai hangulatai közé belejátszottak azok a képek is, melyeket Jókai a *Szerelem bolondjaiban* festett a Schmerling-korszak súlyedt erkölceiről. Jókai regénye, mely 1868 elejétől kezdve augusztus közepéig *A Hon* tárczájában jelent meg, gyakran inkább feltépte a hazafiúi bánat hegedő sebeit, mint a lapnak egyik-másik vezércikke. S ha Jókai — regényének utószava szerint is⁵ — Tisza-párti eszméinek hódolt költői művében, Gyulai sem tudott politikai rémképeitől szabadulni bírálatában. Meggyőződése volt, hogy Jókainak délibábos képzelete könnyelmű játékot űz a magyar társadalommal. Valójában nemzetét féltette, mikor minden alkalmat megragadt, hogy Jókai hatását korlátok közé szorítsa.

Az a kép, melyet Gyulai 1869-ben festett Jókai írói egyéniségéről, művészi munka, de élesen kiemelt vonalaiban s rikitőbb színezésében az irodalmi pártember erős meggyőződésének jele. Az írói arcképhez leginkább Jókai legújabb művei: négy kötetnyi novellagyűjteménye és *Szerelem bo-*

¹ *Pesti Napló*. 1867. 155. (jul. 7.), 158. (jul. 11.), 162. (jul. 16.) sz.

² *Pesti Napló*. 1868. 61. (márcz. 13.) sz.

³ Gyulai Pál: *Jókai Mór*hoz. [*Borsszem Jankó*. 1869. 66. (ápr. 4.) sz.]

⁴ Jókai Mór: *Szerelem bolondjai*. Nemzeti díszkiadás. 1896. 422. l.

londjai című regénye szolgáltatott anyagot.¹ A rajzban különösen eltorzultak Jókainak azok a cikkei, melyek irodalmi viszonyainkra vonatkoztak. Gyulai alig talált bennük egyebet, mint megbízhatatlan ismeretet, félszeg ítéletet, hatásvadászó poset, felületességet és léhaságot. Sokkal árnyaltabb volt a beszélyíró és regényíró jellemzése.

Mintha a nagy nemzeti kiábrándulás idején Gyulai még szigorúbban ragaszkodnék kritikájának vezető elvéhez, mint régebben, nincs hatalom, melynek kedvéért az igazságtól eltérne. Ezért üldözi a tudományban a hatásvadászatnak minden fajtáját, még a nemzeti hiúság legyezését is. Irodalmi ítéletein is zsarnokilag uralkodik az igazság szempontja. Mint a lélekelemzés mesterét a költői alkotásban főképp az emberi lélek mozgalmainak hű ábrázolása érdekli. Ez lesz számára Jókai novellagyűjteményének és regényének is értékmérője.

Ily szempontból mutatja be Gyulai a *Virradóra* című novellagyűjteményt, mint kivételességek és ritkaságok tárházát, melyeket a költő képzelete az öt világrész legkülönbözőbb tájáról hordott össze. Vele szemben hatásukat veszítik azok a merész vonalú képek, melyeknek kiszínezésében Jókai festő-szenvedélye oly féktelenül tombolja ki magát. Így lesz Gyulai bírálatában az egyik novella pusztán képtelen események halmaza, a másik egy különöz jóslat teljeseése, a harmadik az önkényes költői igazságszolgáltatás példája. Ítékezésének tulajdonképeni alapja a természetesség szeretete; ez teszi elfogulttá Jókai pathosa és engedékenynyé Jókai humora iránt.

Jókai novelláiban a romantikus szeszély egész naivságával tárta ki valóját. A költő képzelete kedvére barangolta végig a távoli vidékeket és korokat, főképp Amerikát és a középkort; kénye-kedve szerint szépíthetett és torzíthatott. Kedélye is a végletek között hánykódott a szerint, a mint hullámaít a szabadságvágy korbácsolta fel, vagy a részvét simította el. S ha Gyulai kritikája egyoldalúnak mutatkozott ez önfeléd romantikával szemben, még kevésbbé tudott párt-

¹ Gyulai Pál: *Jókai legújabb művei*. [Budapesti Szemle. XIII. k. 1869. 498—514. l.]

szempontjaitól szabadulni, mikor a *Szerелеm bolondjában* Jókai költői világának kifejlett rendszeréről kellett ítélkeznie.

A *Szerелеm bolondjai* szemkápráztató leleménnyel felépített regény, melyben a szerkezeti alkotórészek fogyatkozásait meglepő ügyességgel leplezi el az események tarka szövete. A regény alakjainak belső élete legtöbbször összezavarodik szemünk előtt, de helyzeteik s viszonyaik állandó izgalmossal ostromolják képzeletünket és érzésünket. Jókai nem annyira egyéneket, mint torzképeket rajzol elénk, de ezekben a nem rég átélt korszaknak egy-egy jellemző vonását túlozza. Harter, a regény hőse, miután elvált feleségének visszahódításaért önérzetét, becsületét, mindenét áruba bocsátotta, nem csupán a szerelem bolondja, hanem egyúttal azoknak a gyöngé jellemeknek egyike, kik az elnyomatás idején meginogtak s cserben hagyták a nemzeti eszmét. S Harter fiának, Elemérnek, cynismusában nem érezzük-e a szabadságharczra következő két évtized magyar ifjúságának sivár eszméit, mely az ellentétes hatások között gyakran czéltalanul fecsérelte el testi és szellemi erejét? Gierig és Konyecz az államhatalom lelketlenségét példázzák, míg Lemming a corruptio képviselője, mely a Schmerling-kormány végzetét siettette. Ezek után a költő nem alaptalanul vitatja regényének utóhangjában, hogy költői alkotásának háttere a Schmerling-korszaknak hű képe.¹

E felöltő költői világból Gyulai figyelmét leginkább megragadja a laza szerkezet, a cselekvény mesterkéltszövése s az összekuszált jellemrajz. Hasztalan elemzi a regény hőseinek lelki mozgalmait, legtöbbször a költő személyében fedezi fel a szenvedély fejlődésének okát. Még inkább visszaborzad attól a beteg idealismustól és hamis érzelmességtől, melylyel Jókai sokszor a természetesség határán túl a tökéletesség lehetetlen fokára emeli kedvelt alakjait. Legsúlyosabb vádjá mégis az, hogy Jókai hizelkedik a napi szenvedélyeknek, legyezi a magyar hazafiasság gyöngeségeit s elbódítja a kevésbé művelt izlésű olvasó fejét. Gyulai sokkal inkább fél-

¹ Jókai Mór: *Szerелеm bolondjai*. Nemzeti díszkiadás. 1896. 421—425. l.

tette a kiegyezés alapjait a legkisebb rázkódtatástól is, hogy sem az elnyomatás korának torzított rajzát a szenvedélyes politikai harcok izgalmi között méltányolni tudta volna. Vádja közeli rokonságban áll Jókai politikai ellenfeleinek gyanúsításával, kik — a regény utóhangja szerint — a költőnek az első terézvárosi képviselőválasztásnál elért győzelmét a *Szerellem bolondjai* hatásának tulajdonították.¹

Volt Gyulai bírálatában valami merevség; túlon-túl hangoztatta a valóságos követeléseit, mintha a költészet merő utánzat s nem egyúttal a költői egyéniség nyilatkozásának módja volna. Volt Gyulai ítéleteiben sok szenvedély is. Az általános tetszés-zaj, mely Jókai regénye nyomán felhangzott, mintha fokozta volna harci kedvét. Másrészt a bírálat fogalmazása idején, mikor az ország az 1869-iki képviselőválasztás eredményeit számítgatta, Gyulai kevésbé tudta megőrizni politikai elfogulatlanságát azzal a regénynyel szemben, melynek ríktó színezése határozott politikai célzatot rejtett magában. Minden élessége és határozottsága ellenére azonban elemzése mélyreható volt, úgy hogy soha sem érintette mélyebben Jókai költészetének erényeit és fogyatkozásait. Igazságérzetének bizonyítékai azok a szép sorok, melyek Jókai kitűnő elbeszélő tehetségét, valamint stílusának erejét s magyarságát méltó művészettel jellemezték.

Mindaz, a mit Gyulai 1869-ik évi nyilatkozata után Jókai költői egyéniségéről írt, egykori eszméinek részben ismétlése, részben kiegészítése. Ily módon határozza meg pontosabban Jókaihoz való viszonyát az az ítélet, melyet az 1872-ik év regényköltészetéről, főkép a *Mégis mozog a föld* című regényről mondott.² Gyulai a történeti és lélektani hűség szempontjából nézi Jókai regényét. A korrajznak népmesébe illő túlzásai s a jellemzés következetlenségei ismételtetik vele régi mondását, hogy Jókai kitűnő elbeszélő és stílista, csak kevés az elbeszélő valója. Ezt bizonyítja előtte Jenőynek, a regény hősének jelleme, Jókai költői rajongásának terem-

¹ Jókai Mór: *Szerellem bolondjai*. Nemzeti diszkiadás. 1896. 423. l.

² Gyulai Pál: *Újabb magyar regények*. [Budapesti Szemle. I. 1873. 224—245. l.]

ménye, a nagyságnak és gyöngeségnek, az erénynek és hőbortnak különös keveréke.

Az a történelmi és lélektani realismus, mely Gyulait bírálataiban vezette, ellentétes volt Jókai költői eszményeivel, azért nem is tudta Jókai regényének romantikus tartalmát feltárni. Jókai nem annyira történeti hűségre törekedett, mint inkább a költői lángelmének sivár környezetével való küzdelmét rajzolta. Eszményképe az a költő, ki saját eszméinek áldozata, a szabadság apostola s a jelen pusztaságában jösztehetségével előre látja a jövő tündérkertjeit. Jókai regényében a magyar világ a pompát, hatalmat, elismerést másoknak juttatja, míg a költőt nyomorba taszítja. Jenőyt nem alaptalanul figyelmezteti egyik barátja, hogy Camoëns sorsa vár reá. Valóban Jenőy' ép oly elhagyottan sínylődik, ép úgy vonzza és elveszti a szerető női lelket, mint Camoëns Kemény *Élet és ábránd* című regényében. Ha Jókai olvashatta volna Keménynek kéziratban rejtőző regényét, valamely túlbuzgó összehasonlító irodalomtörténetirő akár az irodalmi hatást is bizonyíthatná. Az indítékok egyezéséből azonban joggal csak annyit következtethetünk, hogy Jókait a romantikus szellem ép úgy hatalmába ejtette 1871-ben, mint három évtizeddel előtte Keményt. A különbség köztük az, hogy a romantika Kemény ifjúkorának végén még diadalmas mozgalom irodalmunkban, míg Jókai regényírásának tetőpontján már inkább a múlt idők emléke. Csak a megfelelő irodalomtörténeti távlat enyhíthette volna Gyulai bírálatainak éles vonalait is.

Új éles megjegyzésekre ingerelte Gyulait 1874-ben Jókainak *A holt költő szerelme* című balladája, főkép az a grotesque gondolat, hogy Petőfi, a holt költő, húsz évig jár fel a sírból más-más fejjel.¹ Kiméletlen gúny vezette tollát 1875-ben is, mikor Jókaiiban, mint hirlapiróban, a népszerűség rabját rajzolta, ki a pillanat tapsaiért elveit áldozza fel.² 1891-ben pedig már Jókaiival együtt a M. T. Akadémiát is támadta, a miért *A tengerszemű hölgyet* a Péczely-díjjal tüntette ki.³ Leginkább bántotta izlését, hogy nem talált eszmét.

¹ *Budapesti Szemle*. V. 1874. 222—224. l.

² *Budapesti Szemle*. X. 1875. 202—216. l.

³ *Budapesti Szemle*. LXVII. 1891. 474—479. l.

mely a költői alkotás részeinek értelmet adott volna. Valóban Jókai a hatás fokozása kedvéért a cselekvénynek oly sokszor s oly hirtelen adott új meg új fordulatot, hogy Gyulai joggal gúnyolódhatott a regény hősnőjének talányos jellemén. Viszont az Akadémia koszorúja nem pusztán *A tengersizemű hölgynek* szólt, hanem sokkal inkább Jókai egész regényírói pályájának.

Gyulai nézetei határozott irányt adtak kritikai irodalmunknak, úgy hogy Jókai írói gyarlóságai a kiegyezés idején egyszerre napvilágra kerültek. Jókai e hangulatváltozást onnan magyarázta, hogy a kritika, mely keresztül-által Deák-párti volt, nem tudta neki megbocsátani Tisza-párti voltát.¹ Csak az igazi okra, arra nem gondolt, hogy a múlt század hetvenes éveiben az ifjabb műbíráló-nemzedéket mind inkább meghódította a realizmus szelleme. Baráth Ferencz angolországi tanulmányútjából visszatérve, 1871-ik évi röpiratában külön fejezetet szánt Jókainak, s azt fejtegette, hogy Jókai idealismusa, mely az elnyomatás korában áldás volt, a viszonyok változtával a magyar nemzetnek egyenesen vesztére válik.² Jókai állítása szerint körülbelül ezt a gondolatot fejezte ki még szélsőségesebben Dömötör János is.³ Riedl Frigyes pedig, midőn az *Egy az Istenben* nem találta fel a lélektani folyamatoknak következetes rajzát, mintául Balzac emberismeretét s Flaubert *Madame Bawaryját* állította oda.⁴ Beöthy Zsolt *Athenaeuma* 1873-ban már sokalta is a magyar kritika ridegségét, főkép a külföldi regényírókkal való párhuzamot s meg akarta menteni azt, «a mi Jókaiiban szép, igaz, nagy és méltánylandó».⁵ Az eszmék versenyébe belevegült Schmidt Julián is,⁶ a ki — mint Gyulai megjegyezte — porosz-német fensősége érzetében leereszkedéssel

¹ Jókai Mór: *Szeretem bolondjai*. Nemzeti díszkiadás. 1896. 422. l.

² Apuleius: *Nyugot-Európa és hazánk*. 1871. 79—94. l.

³ Jókai Mór: *Szeretem bolondjai*. Nemzeti díszkiadás. 1896. 422. l.

⁴ Riedl Frigyes: *Jókai legújabb regénye*. [Pesti Napló. 1877. 214., 215. sz.]

⁵ *Athenaeum*. 1873. 4. sz.

⁶ *Allgemeine Zeitung*. Augsburg. 1871. 314., 315. sz. — *A Hon.* 1871. 269. sz.

méltányolta Jókait, s psychológiáját meglehetősen gyöngének találta.¹

A gáncsolók seregével szemben azonban a hódolók tabora is egyenlő arányban növekedett, úgy hogy Gyulai mind többször czéltott Jókaira, mint a közönség elkényeztetett gyermekére. A *Pesti Napló* 1877-ik évi folyamában már így fakadt ki: «Jókait egy egész udvar környezi, számos dolgozótársai s az őt bámuló fiatal írók udvara, kik őt úton-útfelen, még saját lapjában is dicsőítik».² Minél inkább meggyőződött Gyulai a tömeg rokonérzésének szeszélyéről, annál inkább elhallgatott. Hallgatása azonban nem jelentett sem meghátrálást, sem lemondást. Ha nem is akart ismétlésekbe bocsátkozni, annál nagyobb teret engedett munkatársainak a *Budapesti Szemlében*, hogy Jókai költészetével szemben a realismus követeléseit hangoztassák. Így léptek fel a *Budapesti Szemlében* a nyolczvanas évek elején Péterfy Jenő naturalista rokonérzéseivel,³ Riedl Frigyes tárgyias szempontjaival,⁴ majd a névtelen cikkiróknak egész sora Gyulainak ismert kritikai eszméivel.⁵

A következetesség, mely Gyulainak s dolgozótársainak határozott elveiből származott, a szellem, mely cikkeiken előmlött, tiszteletet s tekintélyt szerzett kritikai állásfoglalásuknak, de nem tudta megzavarni azt a hódolatot, melyel a nagyközönség s az ifjabb magyar író-nemzedék Jókai költői egyéniségének kápráztató kitöréseit fogadta. Jókai regényei meghódították a magyar társadalom legkülönbözőbb

¹ *Budapesti Szemle*. XXVI. 1881. 320. l.

² Gyulai Pál: *Bírálatok*. 1912. 174. l.

³ Péterfy Jenő: *Jókai Mór*. [*Budapesti Szemle*. XXVI. 1881. 1—28. l.]

⁴ Riedl Frigyes: *A kik kétszer halnak meg. Írta Jókai*. [*Budapesti Szemle*. XXIX. 1882. 157—162. l.]

⁵ —p: *Negyven év vizsngja. Írta Jókai*. [*Budapesti Szemle*. XXXVII. 1884. 310—314. l.] — d: *Szeretve mind a vérpadig. Írta Jókai*. [*B. Sz.* XXXVIII. 1884. 456—462. l.] — v: *A lócsei fehér asszony. Írta Jókai*. [*B. Sz.* XLIV. 1885. 305—309. l.] — Br: *A három márványfej. Írta Jókai*. [*B. Sz.* LV. 1888. 142—147. l.] — m: *Négy elbeszélés Jókaitól*. [*B. Sz.* LXXIII. 1893. 151. l.] — ó: *Jókai költeményei*. [*B. Sz.* C. 1899. 138—145. l.]

rétegeit, korlátlan hatalommal uralkodtak a falusi népkönyvtárak polczain s a fővárosi szalonok könyves szekrényeiben, sőt — úgy látszott — megküzdöttek a modern irodalmi ízlés változásaival is. Ezért gondolhatta Jókai, hogy ügyében elhangzott a fellebbezhetetlen ítélet, s annál könnyebben felelet nélkül hagyhatta a *Budapesti Szemle* cikkeit, mert az ifjabb író-nemzedék szinte pártkötelességének tartotta Jókai irodalmi egyeduralmát biztosítani. Gyulai viszont ismerte a nagyközönség kegyének ingatagságát, az irodalmi divat szélségeit emlegette s az időre bizta, hogy az mondjon ítéletet Jókai irodalmi nagyságáról. Ma már a nagy per kiemelkedett a napi szenvedélyek gőzköréből, úgy hogy az irodalomtörténet elfogulatlanabban ítélkezhetik az ellentétes hatóerők küzdelméről.

A harczyi kedv állandóságát nem tudná megmagyarázni a személyes ellentét, mely nagyobb szenvedélyeket támasztott volna fel, de könnyebben alá is hanyatlott volna. Gyulai néha élesen bírálta meg Jókai nyilvános szereplését, de személye iránt ellenérzést nem táplált soha sem. sőt társaságban kimélettel védte akkor is, mikor második házassága miatt a közvélemény ellene fordult. Maga Jókai is úgy nyilatkozott róla önéletírásában, mint nemes ellenfeléről.¹ Merő szellemeskedés Mikszáth vádja is, midőn Gyulai irodalmi harczában egyszerű kritikusai sportot lát, s midőn azt hiszi, hogy Gyulait Salamonnal együtt Jókai rendkívüli sikerei, a lapoknak ömlengő dicséretei ingerelték ellenmondásra.² Ezt a nézetet megczáfolja az a szigorú erkölcsiség, melylyel Gyulai műbírálói hivatását mindenkor felfogta. Egy 1862-ik évi levelében jellemzően írta: «Én éles csak akkor vagyok, ha silányságot dicsérnek, vagy megrögzött irány ellen kell kikelnem, vagy erkölcsi érzésem van megsértve».³ A küzdelem, melyet Gyulai indított Jókai költői iránya ellen, elvi alapon folyt. Benne oly értékek kerültek felszínre, melyek a magyar irodalomnak állandó büszkeségei lesznek.

¹ Jókai Mór *Önéletírása*. 1895.

² Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora*. II. 1910. 2. l.

³ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1862 márcz. 7-én írt levelét Csengery Loránt birtokában.

Ily állandó érték első sorban Jókai költészete, a romantika elemeinek oly eredeti foglalata, minőt sehol sem mutat fel a világirodalom. Jókai a valóságból veszi költői alkotásainak anyagát, s néha, főkép a magyar föld s magyar nép életére vonatkozó megfigyelései egészen a pillanatnyi fénykép-felvételek hűségéig pontosak, mindazáltal regényeiben és elbeszéléseiben a valóság adatait a mesevilág szeszélyes törvényei kapcsolják egybe. Nem tündérmese-e *Az élet komédiásai* című regénye, bár egyúttal a magyar képviselőválasztás minden mozzanatának találó képgyűjteménye?

Jókai romantikus képzelete megbontja a lélek egységét, ugyanabban a lélekben a legellentétebb erőket állítja egymással szembe, úgy hogy hősei szinte többlaki életet élnek s minduntalan változtatják jellemüket. Nem ily ellentétes életet él-e Timár Mihály, az aranyember, Senki szigetén s világraszóló üzletében, vagy a *Szegény gazdagok* hőse, mint a szalonok ünnepelt lovagja, s mint az erdélyi aranyrablók vezére? Még nagyobb bűvész a *Fekete gyémántok*ban Berend Iván, a csodaember, ki különböző környezetében oly hirtelen s oly teljesen alakul át, mintha alvilági hatalmak állanának rendelkezésére. Jókai a természetben is szereti a rendkívülit, a ragyogó színeket s a felöltő világitást; azért rajzolja oly gyakran a forró égöv tájait. Tájképein leginkább a nagy távlatok uralkodnak. Mint hőseit, magát is vonzza a magas hegy-orom, az ég közelsége, honnan a szem tekintetét semmi sem akasztja meg, vagy az elhagyott alföldi mocsár vidéke, hová a műveltség zaja nem hatol.

E felett a szeszélyes, vadregényes világ felett terjeszti ki bűvös varázsát a romantikus kedély napja; a vágy. Jókai a mindennapi élet gyötrő ellenmondásai elől egy más világba menekül, hol a jók elveszik jutalmukat, s a gonoszok meglakolnak. Ki hódolna a nemzeti hős és lángész önáldozatának fellengőbb rajongással, mint ő? A magyar nemzet szinte saját nagyságának érzetétől szédeleghetett, mikor *A kőszívű ember fiaiban* a költői rajongás szárnyalását mind eszményibb légkörbe követte. S ki érezne inkább együtt a társadalom számkivetettjeivel, az elnyomottakkal, a gyengékkel s a lenézettekkel, mint Jókai? Álnok, erőszakos alakjai naiv

kézzelel megrajzolt torzképek, igazi pokol-szülöttei. Mellettük a természet gyermekei égből alászállott angyalok. Czipra, a szép cigányleány, Hugo Esmeraldájának lelki rokona, erkölcsi tisztaságával s néma imájával mintha rettenetes származását czáfolná meg.¹ Hasonlóképp Noémi, a Senki szigetének előrelátó tündére is, számításai ellenére idylli tünemény.² S meny-nyivel több léleknemességet árulnak el a *Mégis mozog a föld* című regényben Tseresnyés uram, az egyszerű csizmadia s Tóth Máté, a dolgos paraszt, mint a fényes szalonnok lakói! Jókai kedélymozgalmaiba épen a romantikus világnézet révén hatol be a lázongás szelleme. A francia romantika képprombolóival együtt nem egyszer ő is keményen dönti a modern társadalom korlátait, de legtöbbször megeleégszik a társadalmi törvénykönyv tréfás kritikájával. Egyéniségéből hiányzik az erkölcsi mélység, inkább megfér vele a derült humor s a felszínes anekdota.

Jókai költészetének főczélja az érdekes mese; ezt szolgálja a jellemzés és a lélekrajz, mint a díszítő festészetben a festői hatást a vonal és a színfolt. Jókai mesemondása ép oly szemkápráztató, mint a német romantikának csalóka tüneménye, Hoffmann költői szeszélyének csapongása. Mig azonban a német romantikus költő képzelete a papírsárkányhoz hasonlít, mely a szél martalékává lett, Jókai képzeletét a valóságnak egy szála mindig a földhöz kapcsolja. A romantikus irónia jelei nála is fel-feltűnnek. Néha szinte belekaczag a mesébe, mintha azt mondaná, hogy az egész csak mese, máskor meg — mint az *Az élet komédiáisaiban* — szeszélyből vagy határozatlanságból kétféleképp végzi a cselekvényt s a közönségre bizza a választást a kétféle vég között. Jókai romantikája nem a borzalmasságba merült francia naturalismus, sem a ködös német ábrándvilág; magyar termék ez, a magyar szellem fénye ragyog abban a páratlan elbeszélő művészetben is, mely egy pillanatra a lehetetlent is lehetségessé varázsolja. Jókai költészete a magyar nép naiv eszményeinek foglalata, a magyar életnek délibábos visszatükrözése, mely a valóság tárgyait és viszonyait légies tündérvilágba emeli.

¹ *Mire megvénülünk.*

² *Az aranyember.*

Az évtizedekig húzódo irodalmi küzdelemnek másik nagy értéke Gyulai műbíráloi egyéniségének teljesebb kibontakozása. Vannak Gyulainak irodalmi dolgozatai, hol nagyobb kritikai feladatot old meg, hol ítélkezésének fényesebb fegyverzetével lép fel, de műbíráloi működésének vezető elveit, indítékait s benső rejtjelmeit sehol sem tárja elének közvetlenebbül, mint Jókairól szóló czikkeiben.

Hogy a valóság tisztelete Gyulai æsthetikai nézetei között jelentős helyet foglal el, arról tanuskodnak végnélküli kifogásai, melyekben Jókai képzeletének kicsapongásait róttá meg. Valóságon tulajdonképen az emberi lélek világát s benne a sérthetetlen törvények uralmát értette. Az igazi költészet epen az erkölcsi és lélektani törvényeket magyarázta neki, a mint a különböző korokban és vidékeken jelentkeztek. A történeti hűséget br. Kemény Zsigmond fejtegetései szerint értelmezte, megkivánta a környező természet eredeti rajzát is, de leginkább sértette erkölcsi és æsthetikai érzékét, ha a költő nem ügyelt a szenvedélyek és viszonyok benső kényszerűségére. Jókai regényeiben és beszélyeiben is legtöbbször azt hibáztatta, hogy a szenvedély fejlődése homályban maradt, s hogy a jellem változásait és az igazságszolgáltatás fordulatait semmi sem készítette elő. Ízlése így került szembe a romantika kedvtelésével, a kivételes szenvedélyek rajzával, többre becsülte az egyszerűt a rendkívülinél, a lélektanit a szörnyűségek halmozásánál.

Bármily kiváló helyet juttat azonban Gyulai a valóság-
nak a költészetben, mégis korlátok közé szorítja. Gondolkodásában a természetessel egyenlő érték a művészi. Tiszteletet követel a műfaj s compositio törvényei számára, legkevésbé engedi el az eszmét, mely a költői alkotásnak benső egységet s mélyebb értelmet ad; a kivételes szenvedély rajzát is csak úgy fogadja el, ha az általános emberi jut benne kifejezésre. Az eszményítésnek ez a módja Gyulai bírálatiban élesen elkülönül Jókai romantikus idealismusától, ki Gyulai vádjá szerint hőseit nagyoknak festi erő és gyengeség nélkül s ennyiben az életet meghamisítja. Gyulai kritikai iránya valójában a realismus, melyet azonban művészi számítás s egészséges eszményítés szabályoz. Gyakran visszatérő,

kedvelt fogalmai: az igaz érzés mellett a műgond, a költői emelkedettség mellett a művészi önmérséklet, a természetesség mellett az összhang. A költői tehetség uralkodó eleme Gyulai szerint is a képzelet, de az a képzelet, mely szeme előtt lebeg, erős, egészséges, az embereket és viszonyokat inkább lényegükben, mint külsőségükben fogja fel s már-már kisajátítja a mélyreható értelem jelentését.

Maga a mód is, a hogyan Gyulai Jókainak költői arcképét megrajzolja, reális. Kérlelhetetlen igazságszeretete a fénypontok mellé felrakja a sötétebb vonásokat is, egyaránt jellemzi a kitűnő elbeszélő tehetséget s magyaros stílust, valamint a jellem gyengéit: a képzelgés szeszélyét és az írói hiúság kacszárságát. Tekintete az irodalmi jelenséget egészen gyökeréig kíséri; a regény és beszély mögött látja a hangulatot, melyből a mű fakadt, a hangulat mögött a költői egyéniséget képzelt és valódi indítékaival. Ítéletei biztos elemző tehetség nyilatkozásai, mely ép úgy áthatol a hiú ragyogáson, mint a bonyolult lélektani tüneteményen. Szelleme könnyen szökken egyik tárgyról a másikra, hajlik az élcz felé s mester a gúnyolódásban. Átható elméjének hű tükre stílusa is, mely a gondolatok és eszmék legeltűnőbb elemeit is megvilágítja. Műbírói egyéniségének azonban épen oly jellemző alkotórésze az a tisztultabb erkölcsi érzék, mely jellemét megacézolta a nélkül, hogy merevvé tette volna. Az erkölcsbíró szerepére nem vágyott, de annál bensőbb meggyőződéssel szállott sikra az irodalmi terror ellen, mely a szabad véleményt elnyomással fenyegette. Az irodalmat szent helynek tartotta, azért üldözött minden nemtelen törekvést, mely a megszentelt hajlék küszöbét átlépte. Így vált Jókai népszerűségének s iparszerű regényírásának állandó ostorozójává.

Gyulai műbírálata részben lélekfegyelem, részben valóság-tisztelet, ennyiben a tiszta értelem alkotása. Gyulai becsvágyát azonban nem elégíti ki a pusztá itélet, éltető eleme a küzdelem. Irodalomtörténeti jelentősége nem is abban áll, hogy Jókai költészetének értékeit megmásíthatatlanul megállapította. A regény elméletét sem gazdagította nagyobb felfedezésekkel, s kritikai nézeteiben nagyrészt azok az eszmék érvényesültek, melyekkel az ötvenes években br. Kemény Zsig-

mond világította meg a regényírás függő kérdéseit.¹ Irodalmunk fejlődését leginkább azzal mozdította elő, hogy Jókai-ban a romantika torzkinövéseit támadta, mindazt, mi a való élettel, az értelemmel s az erkölcsi törvénnyel ellenkezett, — saját szavai szerint — a beteges idealismust és hamis érzelmességet. Egy lejárt irodalmi izlés várt ítéletre: a költői szeszély rakoncátlansága, a színpadias elrendezés mesterkéltsége, a tombolásban kimerült szenvedély, a hatásvadászó fájdalom, a kendőzött ártatlanság s az aranyfüstös phrasis. Midőn Gyulai mindezt el akarta a haladás útjából takarítani, csak a jövő számára dolgozott. A harcz hevében ugyan nem tudta Jókai mesealkotó képzeletét kellőképen méltányolni, a vonzó költői egyéniségről is többször rajzolt torzképet, de szigorú ítéletei természetesen következnek erős meggyőződéséből, túlon túl világos æsthetikai felfogásából, s alig egyebek, mint a bíráskodó értelem túlzásai, az erény árnyékoldalai.

Romantika és realismus egymásnak nem feltétlenül ellentmondó fogalmak, hisz a francia realismus is Hugo költészetének egyenes leszármazottja. A költői szeszély valóság nélkül csak ködvárat építene. Viszont, ha a költészetben csak a valóság szeretete s a tiszta értelem érvényesülne, mit Gyulai realismusa hangoztat, kivesznének belőle a rejtelmes törekvések s merészebb feladatok. A legpontosabb megfigyeléseket is a képzelet ereje foglalja magasabb eszmei egységbe. S vajjon van-e romantikus képzelet, mely az anyagi és erkölcsi világnak végtelen tereit gyorsabban és könnyedebben szelné át, mint Jókai képzelete? Ilyen módon Jókai regényei s Gyulai műbírálata a költészetnek szembetett erőit egyesítik magukban, melyeket egészséges korok s nagy költői lángelmék egyensúlyban tartanak.

Gyulai és Jókai azonban más szempontból is kiegészítik egymást, mint a magyar nemzeti lélek ellentétes elemeinek jellemző nyilatkozatai. Ha Gyulai az értelem szavára hallgat, Jókai inkább a képzelet varázshatalmának hódol; ha Gyulai a való élet talaján áll, Jókai az álmok tündérorszáágában érzi

¹ B. Kemény Zsigmond: *Eszmék a regény és a dráma körül. Élet és irodalom.* (B. Kemény Zs. *Összes művei.* X. 1906. 203—315. l.)

magát otthon; az egyik józanul számít, a másik maga a megtestesült magyar lelkesedés. A két eredeti íróegyéniségben az a két ellentétes erkölcsi hatalom tükröződött vissza, melyek az 1848/49-iki szabadságharcra következő két évtizedben a magyar nemzet sorsát intézték: Deák éleslátása és Kossuth törhetetlen hite. E szerint alakult ki szerepük is a nemzet életében. Míg Gyulai hiú ábrándokat tépett szét, Jókai a kétségbeesés idején vigasztalt s reményt ébresztett.

E benső kapcsolat ellenére Gyulai és Jókai, mint a magyar irodalom különálló csillagai, haladtak tovább pályájukon a nélkül, hogy egymás irányát megváltoztatták volna. Jókai ugyan azt mondja, hogy sokat köszön Gyulainak, ez azonban inkább bóknak, mint valóságnak látszik.¹ Jókai regényírása ugyanis a múlt század hatvanas és hetvenes éveiben, mikor Gyulai leginkább szemügyre vette, határozottan magyar, egyéni, szinte öntudatos romantikává fejlődött a költői egyéniségnek minden varázsával és túlzásával, mesterfogásaival és művészi tévedéseivel. Ettől fogva költészete legfeljebb annyiban mutat változást, a mennyiben képzelete évről-évre fegyelmezetlenebbé vált, s erkölcsi felfogásába mind több lazaság csúszott. Gyulai is mereven ragaszkodott irodalmi irányához, sőt későbbi bírázataiban gyakran a költői képzelet rovására emelte ki a művészi számítás nyomait.

Sokkal inkább egyesült a két író-egyéniség hatása a magyar elbeszélő irodalom fejlődésében. Ennek kétségkívül legfontosabb tényezője Jókai legbecsesebb irodalmi hagyatéka, páratlan elbeszélő művészete volt. Ha azonban elbeszélőink kiemelkedtek az anekdoták könnyelmű gondolköréből s az emberi életet lényegében akarták megérteni, ha a jellemrajznak erősebb lélektani alapot vetettek s történeti regényeiket a korok szellemének mélyebb tanulmányán építették fel, mind ebben egyúttal Gyulai műbírálatának vezető elvei érvényesültek. A romantikus eszménynek és lélektani realismusnak, Jókainak és Gyulainak egyaránt része volt abban, hogy elbeszélő irodalmunk a múlt század utolsó negyedében megőrizte magyar jellemét s nem vált külföldi irodalmi mozgal-

¹ Jókai Mór: *Negyven év visszhangja*. 1884. 26. l.

maknak, főkép a francia naturalismusnak utánzatává. A romantikus világnézet s a reális költői felfogás együttesen menthetik meg költészetünket a jövőben is attól, hogy szélsőségeknek essék martalékul. Minél inkább beborul korunk szemhatára, annál inkább megszállja lelkét a megváltás vágya. A forrongó szenvedélyek és lázas sejtelmek hatását pedig mi korlátozhatná inkább költészetünkben, mint Gyulai Pál kritikai küzdelmeinek nemes hagyománya: a valóság és művészi forma tisztelete?

Az a magyarányú irodalmi küzdelem, mely Gyulai és Jókai közt oly gyakran lángolt fel, fényt áraszt a szabadságharcz után következő évtizedek irodalmi izlésére is. A nemzeti erőgyűjtés korszaka törhetetlen hittel küzdött nagy eszméiért, azért soha sem tekintette a költő alkotó munkáját czéltalan játéknak; hévvel védte a költészet függetlenségét, de tisztán látta a kapcsolatot az irodalmi irányok és a társadalmi áramlatok között. A letűnt évtizedek napi szenvedélyei elmerültek az idő árájába, de irodalmi értékeik hatása egészen napjainkig terjed. Gyulai ítéleteit átfogalmazhatjuk, a pártszint letörölhetjük róluk, de ítélkezésének módja és indítéka mai műbirálatunknak is mintaképül szolgálhat. Jókai képzeletének fogyatkozásait is leleplezhetjük, de még ma is gyönyörködhetünk mesemondó művészetének hódító erejében. Még több tanulsággal illenek a lezajlott irodalmi küzdelem politikai vonatkozásai nemzeti létünk megoldatlan kérdései közé. Jókai költészete a magyar lélek nagyságának felemelő képeivel önbizalomra, merész vállalatokra ösztönöz bennünket, míg Gyulai egyénisége a valóság erőviszonyaira mutat s óvatosságra int, de mindkét irodalmi emlék szent kötelességül hagyja ránk, hogy emelkedjünk szétdúlt állami életünk erkölcsi magaslatára, s hogy emberi és nemzeti eszményeinkért minden áldozatra készek legyünk.

PAPP FERENCZ.

ARANY JÁNOS KISUJSZÁLLÁSI TANÍTÓSÁGA.

Arany János küzdelmes pályafutásának kisujszállási esztendeje még nincs teljesen megvilágítva. Ennek nagyrésztben az az oka, hogy eddigelé még senki sem akadt, a ki a hivatalos feljegyzések közt alaposan körülnézett volna Kisujszálláson. Az alábbi soroknak egyrészt az a célja, hogy kiegészítsék azt a képet, melyet az eddigi életírók és kutatók (Ercsey Sándor, Gyöngyösy László, Kardos Lajos, Szeremley Barna, Perényi József és mások) Arany János kisujszállási tanítóskodásáról festettek, másrészt, hogy máig még ismeretlen adatok segítségével eloszlassák az idevágó közleményeknek egyik-másik tévedését.

Czikkem adatait úgyszólván teljesen feljegyzésekből szereztem. Pontosan átnéztem a kisujszállási ref. egyház presbiteri gyűlésein írott jegyzőkönyveket, továbbá a tanítók által félévenként készített tananyag-kimutatásokat, az ú. n. speciemeneket s végül az iskolák látogatásával megbízott lelkésznek az osztályokban szerzett tapasztalatairól való feljegyzéseit, a visitatio protocollumát.

Tudvalévő, hogy Arany János 1834. tavaszán került Kisujszállásra, az ottani ref. iskola tanítójaként. Az 1834. évi február 9-én tartott presbiteri ülésen ugyanis az iskolák gondozásával megbízott lelkész, Dorka Illyés bejelenti, hogy a két kisebb tanító közül Guthy Károly tanulmányait folytatni akarja s így egy tanítói állás rövidesen megüresedik. Úgy látszik, e szándéknak elég idejében híre ment, mert ugyanazon az ülésen felolvassák Tóth János volt turkevi tanító folyamodványát, a kérdéses tanítói állás elnyerése érdekében.

Az egyházközség azonban ez alkalommal is ragaszkodott ahhoz a gyakorlatához, hogy a két alsóbb tanítói állást

debreczeni collegiumból való ifjú emberekkel tölti be, s a debreczeni iskola professorátusától egy jó erkölcsű s tanításra alkalmas ifjút kér.

A debreczeni tanári testület Arany Jánost ajánlotta. Arany ekkor még csak fél éve volt Debreczenben. Mi indította őt tanulmányainak abbahagyására, arra nézve Önéletrajzi levelében így ír: «Nekem nem volt erélyem küzdeni.» Elég az hozzá, hogy 1834. márcz. 18-án a rektoriákra kibocsátó könyvbe bejegyzi: «designatus sum Præceptor scholæ Kisujszállásiensis.»¹

Kisujszállási adatokból nem tudjuk pontosan megállapítani, mikor érkezett meg állomása helyére. Önéletrajzi levele sem emlit biztos napot, csak azt jegyzi meg: «... márcziusban Kisujszállásra mentem.» A presbitérium 1834. márczius 8-án elhatározza, hogy a tavaszi vizsgálatokat márcz. 19-én, a *promotiót* 23. án fogják megtartani. Ugyanekkor abban is megállapodnak, hogy az új fél év ápr. 6-án kezdődik és ekkor kell az új növendékeket az iskolába beadni. Aranynak tehát legkésőbb ápr. 6-án Kisujszálláson kellett lennie. Az iskola-látogató lelkész, Dorka Illyés, feljegyzéseinek tanúsága szerint, az új tanítót már a következő napon, azaz ápr. 7-én felkereste osztályában.

Az eddigi közlésekből is tudjuk, hogy Arany János a nemzeti vagyis elemi iskola alsó osztályának volt tanítója. A 17 éves ifjú meglehetősen nehéz feladat elé állott. Az első fél évi grádus² szerint ugyanis 85 fiucskának villogó szemepárja ragyogott tanítómesterére. A 85 gyermek egy osztályba járt ugyan, de azért valamennyi nem egy időben kezdte meg tanulmányát. Kisujszálláson ugyanis ekkortájt az iskolai év tulajdonképen tavasszal kezdődött, de azért az őszi fél év elején is vettek fel új tanulókat. Úgy, hogy Arany János 85 növendéke közül 25 már 1833 ősze óta járt az iskola legalsó osztályába, míg 60-nak ő volt az első tanítója.

¹ Irodalomtörténet 1914. évf. 32. l.

² A grádus a növendékek névsora érdemrend szerint. A *Bolond Istók* (II. É. 30. vszak) érdemlépcsőnek nevezi.

Istók, szegény,

Az érdemlépcsőn nem magasra hágott.

A kisujszállási iskola az akkori szokásnak megfelelően kétfős tagozódású volt: a nemzeti osztályok fölé az ú. n. deák iskola helyezkedett. A deák vagy latin iskola pedig szoros kapcsolatban állott a debreczeni collegiummal. Egyrészt mintájául tekintette, másrészt pedig az volt a célja, hogy növendékeit előkészítse ennek az iskolának felsőbb osztályaira.¹ A debreczeni iskolai év, a kisujszállásitól eltérően, ősszel kezdődött. Így a kisujszállási deák iskola legfelsőbb osztályának növendékei, az ú. n. veteranus rhetorok, erre az évfolyamra csak félévig járhattak, ha mint tógás deákok idővesztés nélkül akarták tanulmányaikat Debreczenben folytatni. Az iskola vezetői éppen Arany idejében jöttek rá ennek a helyzetnek fonák voltára és 1834. aug. 31-én, a presbiteri ülésen az *oskolai inspectoratust* vagyis az *oskolákra vigyázókat* megbízzák, készítsenek tervet az iskolázás új rendjéről.

A kiküldött bizottságnak nov. 28-án bemutatott plánuma szerint elhatározzák, hogy az iskolai év kezdetét a debreczeni gyakorlatnak megfelelően az őszi időre teszik és a két fokozat, t. i. a nemzeti és a deákiskola közé, ú. n. legfelső magyar oskolát szerveznek.

A két újítás életbeléptetése átmeneti intézkedéseket tett szükségessé. A legfelső magyar oskola növendékeit ugyanis az elemi tagozat felső osztályának legerősebb növendékei közül kellett kiválogatni, ezt az osztályt viszont a megfelelő alsóbb évfolyamból lehetett kiegészíteni. A növendékeknek ez az áthelyezése Arany osztályára is kihatott. A nemzeti iskola felsőbb osztályában t. i. a létszámot az alsóbb osztálynak előző évi, vagyis az 1833. év őszén beiratkozott növendékeiből pótolták ki. Elég az hozzá, hogy Aranynek a második félév folyamán az évvégi vizsgálatra készített grádusa szerint már csak 59 tanítványa volt.

Az oskolai inspectoratus feljebb idézett javaslata is megjegyzi, hogy „Arany János Præceptor elől, ha elmegy 25, minthogy Seriesse szerént most 85 Tanítványa volt, marad 60.”

¹ L. Pruzsinszky Pálnak *A kisujszállási ev. ref. főgymnasium története* cz. művét; 7. l.

Ennek a tervezetnek elkészítését Perényi József czikke¹ alaptalanul tulajdonítja Aranyinak. A közlemény adatai a kisujszállási ref. egyház volt lelkészétől, Dorogi Lajos esperestől valók, (a cikk tévesen Somogyi Lajosnak nevezi) s így a felelősség is őt terheli az alaptalan feltevésért. Ezt a tervezetet mindössze is azért lehetett Aranyinak tulajdonítani, mert a fent idézett mondat is előfordul benne.

Ámde az 1834. évi november 28-án 184. sz. a. hozott s Perényi cikkében is idézett határozat bevezető szavaiban ezeket találjuk: «Az Oskolai Inspectorátus az Augusztus 3-k napján tartott Ekklé'siai Gyűlés által meg bizattatvann egy plánumnak ki dolgozására, mely szerént az Oskolai Eszterdőknek kezdődése, a' Debreczeni Collegium Methodusa szerént, ezen Oskolában is Őszszel kezdődjön, az általa készített plánumot be'mutatja.» Ennek folytatásaképpen a jegyzőkönyv így szól: «Az Oskola Inspectorok által előmutatott plánum megvizsgáltatvann, helybehagyatott, annak munkába vétele hasonlóan a' nevezett ki küldöttségre bizatik; megjegyzévénn azt, hogy az Oskola rendezéséről készített plánum a' Jegyzőkönyvbe, a' maga egész kiterjedésében jegyeztesen bé.»

Tisztára felesleges továbbra is bizonyítanunk, hogy ez a tervezet egyáltalán nem származhatik Aranytól. Ha mégis vitássá lehetne a kérdést tenni, egymagában azzal is el tudnánk dönteni, hogy a 17 éves ifjú nem is tudhatta volna, hogy kell előkészíteni a tanulóifjúságot azokra a tanulmányokra, melyeket ő maga éppen hogy megkezdett, de félév multán már abba is hagyott. Nem tudnánk megérteni, miért választották volna ki épp a legfiatalabb tanítót, holott itt elsősorban az iskola vezetőjének, a rectornak véleményét, vagy inkább tapasztaltságát kellett mérvadónak tekinteni. Már pedig az iskola élén ebben az időben jeles készülségű fiatal tanár állott: Török Pál, a későbbi dunamelléki püspök. A kérdéses tanulmányi rend elkészítésekor már másfél éve működött Kisujszálláson s ezt megelőzően Debreczenben is két évig tanított. Teljesen érthetetlen volna tehát, hogy ilyen

¹ *Frodalomtörténet*, 1912. évfolyam 385. l.

körülmények között mégis a 17 éves Aranyra bízták volna az iskolának új alapokra való helyezését.

Egyébként a fiatal tanítónak efféle megbízások nélkül is elég munkát adott az iskola. Csak tanítványainak nagy számára s arra kell gondolnunk, hogy egész életét jellemző túlhajtott lelkiismeretessége mindjárt pályája kezdetén is nyilvánult. Három évvel előbb, tehát 14 esztendőskorában, szalontai állására már ilyen kijelentéssel pályázik: «Ha pedig ezen kérésem foganatos fog lenni, ígérem, hogy hivatalomnak igazánn és hivenn meg fogok felelni.» (L. Ercsey S. *Arany János életéből* 8. l.)

Hogy mit tanított Arany Kisújszálláson, arról némi fogalmat ad saját kezeírásában fennmaradt két specimenne. Így neveztek azokat az írásos összefoglalásokat, melyeket a tanítók a végzett tanítási anyagról a félévi vizsgálatokra egybeállítottak. Az eddigelé még sehohsem közölt első félévi specimen a következőkép szólott:¹

A' N. K. Kisújszállási Ref. kissebb Fiú Oskolábann tanuló Gyermekek a' múlt nyári Oskolai félesztendőbenn ezeket tanúlták:

- I. A' Vallásból, az Útmutatás. című Könyv szerint az I-ő és II-ik Részeket.
- II. A' Szent Dávid' Soltárai között ezeket: V, VIII, IX, XV, XXIII, XXIV, XXX, XXV, XXXII, XXXVIII, XLII, LVII, LXI, LXII, LXV, LXXXI, LXXXIV, LXXXIX, XCV, C, CXXXV, VI.

¹ A második félévi specimen a többek közt megjelent az *Irodalom-történet* 1912. évfolyamának 385. lapján, Perényi József említett közleményében. Erről a közlésről azonban meg kell jegyeznünk, hogy (bár nem a cikkíró hibájából) nem philológiai pontosságú. Pl. az eredetiben azt találjuk; teremtetésétől, a közlőnél: teremtésétől, Arany azt írja: Dávid' Soltári' között, P. közleménye: Dávid soltárai között. Az eredetiben, mint Arany János helyesfrására, de egyszersmind kiejtésére is igen jellemző adatot, a többek közt ezt találjuk: Az Állatesmerés' tudományjából, Perényi szerint: Az Állatesmerés tudományából. A Dávid soltárainak felsorolása sem hibátlan, LXVII. helyett LVII. van; LIX. Aranynál egyáltalán nem fordul elő s így tovább. Ezt a speciment önkényesen megconkítva és megváltoztatva Gyöngyösy László is közli, az *Egyet. Philol. Közöny* 1904. évfolyamának 269. lapján, *Okiratok Arany János életéből* cz. cikkében.

- III. Az Oskolai Könyörgések közül: Az Úri Imádságot, Apostoli Hitformáját, Reggeli, Estvéli, Ételetlötti és Ételutáni Könyörgéseket.
 IV. Az Állatok esmérete tudományjából, a' mókust Lajhárt és Kolibrít.
 V. A' Számvetés Tudományjából: az észbeli Számvetésenn kívül a Római Számok esméretét és kimondását.
 VI. Az Olvasás, Írás és Éneklés Mesterségébe is naponként gyakoroltattak.

Arany János.
 Tanítósága alatt.

Természetesen érdekelne bennünket, milyen könyvekből tanította Arany ezeket a tárgyakat. Igen valószínű, hogy a növendékek kezében — az akkori szerény viszonyok miatt — alig volt könyv. Leginkább csak a tanítónak voltak vezérfüggönyvei. Ezek egyike volt a specimenekben *Útmutatás*ként emlegetett munka. Teljes címe: *Útmutatás a' keresztyén vallás előadására a' helvétziai vallástételt követők értelme szerént.* Készítődött a' Tiszánn túl lévő szuperintendenzia főtisztelendő consistoriuma rendelkezéséből az alsó oskolák számára.

Mint az előszóból megtudjuk, a könyvet a tiszántúli ref. egyházkerület tanácsa iratta¹ és évtizedeken át volt használatban. Ha előszavát olvasgatjuk, az a hitünk, hogy tapasztalt nevelő embernek könnyedén, világosan megírt művével van dolgunk. A szerző kiváló jártasságra valló helytálló utasítást ad a tanítóknak. Pl.: nem szabad egyszerűen leczkét adni és kikérdezni, mert a ki ezt teszi, méltatlan a tanítói hivatásra. De viszont az sem elég, hogy a tanító az anyagot egyszerű szavakkal, a gyermek felfogásához mértén közölje növendékeivel, hanem szükséges, hogy «az elbeszélte dolgokat kérdések által ürgesse-forgassa, és azonn igyekezzék, hogy azokat a' gyermekek már tsupa hallásból — ne csak megértsék, hanem elmondani is tudhassák.»

Meglehető csalódást érzünk azonban, ha a könyvben lapozni kezdünk. Bámulva látjuk, milyen nehéz metaphysikai tételeket kellett a tanítóknak megérteni s a tanulóknak meg-

¹ Szerzője Benedek Mihály ref. püspök. L. Kálmán F.- Sz. Kiss K.- Bierbrunner G.: *Új magyar Athenását* (43. l.) A számos kiadás közül e sorok írója az 1829-it használta. (Debreczenbenn Nyomattatott T5th Ferentz által 1829.)

tanulni. Kétszeres részvétellel gondolunk Aranyra, mert hiszen úgy olvassuk *Bolond Istókban*, hogy

. . . . . kategóriák
Szerint sehogy sem járt bolond esze;
A logikában nincs gyöngébb diák,
Major- s minorban ő nyakig vesze,
Vagy az okot nem lelte, vagy fiát.

(II. É. 27. vszk.)

Annál visszásabb érzést kelthetett benne, hogy 7—8 éves kis gyermekeket kellett a világ teremtésére scholastikus módszerrel és okoskodással tanítania.

Ezt a meghatározást pl. mindjárt az első félév anyagában találjuk: § 16. Mivel úgy érezzük, hogy sem a' kezünk, sem a' tüdők, sem testünknek egyéb része nem esmér, nem tud semmit: ha tehát a' Lelkünk test volna, a' sem tudna semmit. — Ebből a. o. azt hozzuk ki, hogy az, a' mi bennünk és egyéb állatokbann érez, esmér, tud valamit az érző Eszközök által, az nem Test, nem Testi valóság; — hanem Lelki, láthatatlan, és illethetetlen Valóság. És így Testetlen vagy Testnélkül való Valóságok is vannak.»

Már pedig az Útmutatással a tanítóknak a legalaposabban kellett foglalkozniok. Megkivánta ezt egyrészt az iskola felekezeti jellege, másrészt pedig az a körülmény, hogy a felügyeletet olyan szigorú, lelkiismeretes ember gyakorolta, mint Dorka Illyés lelkész. Dorka Illyés a feljegyzések szerint képzett, művelt ember volt s tanulmányait a bécsi egyetemen fejezte be. Neveléstani érzékét, valamint alaposságát a többek közt a specimenes füzetekben, az egyes specimennel kapcsolatban tett megjegyzései is bizonyíthatják. (Ezeket a megjegyzéseket vizsgálatok végével a tanítókkal is közölhette.) Az 1834/5. évi I. félévi ilyen füzetben Soós Dánielre nézve ezeket a szavakat találjuk: Könyv nélkül kell tudni kérdeni. Mészár József specimenjére ezt a sokatmondó ítéletet írta: E' nem jó (nyilván kérdező-)mód: fojtasd tovább.

Aranynak egyik specimenjén sincs efféle megrovás; de a másodikon két megjegyzést is olvashatunk. Egyik az Útmutatásból végzett anyag részletezésére vonatkozik, s így szól: 3-dik Darab Útmut. nints—kell. Végül a 6. pont után ugyan-

csak Dorka irásával ezt olvashatjuk: 7. Geogr. (Geografia). Minthogy Arany földrajz-tanításról egyáltalán nem számol be, ebből az odavetett jelből arra lehet következtetni, hogy Dorka szerint ezzel is kellett volna foglalkozni. Különben pedig mindkét megjegyzés arra vall, hogy az elvégzendő anyag egyáltalán nem volt szabályozva. Úgyszólván kinek-kinek tetszésétől függött.

Dorkának egyébként elég alkalmá volt a fiatal tanító munkásságáról ítéletet alkotni. Látogató jegyzőkönyve szerint az első félévben 21-szer hallgatta meg tanítását s a második félévben 10-szer. Az első félévben minden hónapban 4—5-ször, míg a második félév egyes hónapjaiban egyetlen-egyszer sem. A jegyzőkönyvi feljegyzések nem igen tartalmaznak érdekes adatokat, a legtöbbször ilyenformán szólnak: Július 11: Arany, Szüts, Sós Ferentz, praceptorok classisaik. Július 13. Arany praenál. Könyörgés. 1834 október 27-ről már hosszabb feljegyzést találunk: Arany uram classisában Diós Mihálytól végig egyenként próbálódta, a gyengék megjegyződtek.

S érdekes, hogy itt nemcsak azt állapíthatjuk meg, kiket tartott Dorka Illys az osztályból gyengéknek, hanem egyszersmind arra is megvan a bizonyítékunk, hogy a lelkes és Arany teljesen egyformán ítelték meg a növendékeket. Dorka Illys ugyanis iskolalátogatásai alkalmával — bizonyára, hogy a névsor rendelkezésére álljon — az előző félévi grádusokat is magával vitte. Így történt azután, hogy ezzel az alkalommal is Aranynak előző félévi grádusán jelölte meg a gyengéket. És pedig Dorka szintén az utolsó 14 fiút találta ilyenek. Őtnek a neve után gy-t írt, kilencznek nevét pedig összefoglalta kapcsoló jellel és odajegyezte: «leg gyengébbek».

Egyébként Arany tanítói működéséről a hivatalos feljegyzéseken kívül semmiféle közelebbi adatot nem ismerünk. Tanítványai közül senkiből sem vált értelmi ember s igen valószínű, hogy későbben legfeljebb egy-kettő tudhatta meg, ki és mi lett tanítójából. Így aztán egészen természetes, hogy nem akadt olyan növendéke Kisujszálláson, a ki később emlékei alapján megörökítette volna, milyen tanító volt Arany, s milyen mértékben érezte azt a páratlan gyönyörűséget s nemes örömet, mely a sok fáradalom mellett is az apróságok

tanításával együtt jár. Kőrösi tanárságának ismertetője, Benkó Imre¹ feljegyzi pl. hogy egy alkalommal irodalomtörténeti óráját könnyes szemmel hagyta ott, mert a felszólított három fiú közül egyik sem tudott felelni.

Külsőségekből egyet-mást mégis megállapíthatunk róla. Specimenjei s grádusai igen nagy gonddal, metszésszerű, szabalyos betűkkel, csinosan vannak írva. A kikezdések, a nevek előtt lévő sorszámok a legpontosabban mindenütt egymás alatt vannak. Sehol törlés, vagy lehúzás. A rend iránt már ép oly fejlett az érzéke, mint később egész pályája alatt. Helyesírása azonban még meglehetősen fejletlen. A többi tanítótól eltérően Kisujszállást többször is két j-vel írja. Zsádányi Péter tanítványának nevét az első félévben mai helyesírással veti papírra, a második félévben 'Sadányit ír. Egyik tanítványának neve az első félévi grádusban Törözs helyesírással fordul elő, másik növendékének neve szintén mai helyesírással Sz. Nagy Baláznak van jelölve; ezzel szemben a József keresztnévet Jósefnek s olykor Jó'sefnek írja. Herczeg Jósef mellett előfordul Rátz Szabó János stb. S jegyezzük meg, hogy itt nem lehet a következetlenségről azt állítani, hogy Arany az illető család írásmódját követte. Sokkal egyszerűbb eredetűek voltak tanítványai, semhogy nevük írásában hagyományokhoz ragaszkodtak volna. Különben is még megemlíthetjük, hogy az első félévben Potsajinak nevezett tanítványát a másodikban Potsai-nak írja.

Egészen bizonyos azonban, hogy Kisujszálláson szellemekben igen sokat fejlődött. Önéletrajzi leveléből tudjuk, mennyit gyarapodtak itt irodalmi és nyelvi ismeretei s ugyanebből a forrásból arról is értesülünk, hogy itteni tartózkodása alatt költészettel is foglalkozott. Első sorban is önmagával szemben gyakorolt erős kritikai érzékének tulajdoníthatjuk, hogy ebből az időből való munkái közül éppenséggel semmi sem maradt fenn.

Életmódjáról ép ily kevéssé tudunk beszámolni. Gyöngyösy Lászlónak forrás megjelölése nélkül tett közléseiből tudjuk,

¹ Arany János tanársága Nagykovácsán. Írta Benkó Imre. Nagykovács. 1898.

mi volt a jövedelme. Az egyházi jegyzőkönyvekben Arany fizetésére nézve nem lehet adatot találni, de később az 1837—1838. évek alatt megtaláljuk, milyen javadalommal látták el a Debreczenből hozott fiatal tanítókat. 90 frt készpénz mellett adtak nekik természetben 27 kila¹ búzát, 22¹/₂ kila árpát, ¹/₂ kila kását, 90 font sót, 90 font húst, 12 font fagygyút, 40 font szalonnát, ¹/₂ öl tűzifát.

Szeremley Barna írja: *Arany János Kisujszálláson* című cikkében,² többek közt a gyér szájhagyományokat is felhasználva, hogy «bédjéről, vacsorájáról egy bejáró öreg főzőasszony gondoskodott, míg reggelijét többnyire maga szerezte meg. Vagy tanítványaival hozatott a boltból egy kis harapnivalót. Így Diós Nagy Mihálylyal is többször, hol szalonnát, hol túrót». Mindenesetre Arany János takarékoskodó természete kellett hozzá, hogy olyan szerény fizetésből valamit félre is lehessen tenni.

Tagadhatatlan azonban, hogy itteni tartózkodása több tekintetben igen előnyös hatással volt reá. Így pl. kisujszállási környezete valószínűen önbizalmát is megerősítette «ezért korán, még a második felév elején kinyilvánította azt az elhatározását, hogy állását tavasznál tovább nem tölti be, hanem folytatni fogja tanulmányait. Dorka Illyés ugyanis már 1834 október 1-én bejelenti, hogy «a' két Fiú Oskolabéli alsóbb Tanítók tovább már meg nem maradnak, ennél fogva szükséges volna ideje koránn új Tanítókról gondoskodni».

Csendes munka közben a második felév lassanként vége felé közelgett. Az egyházi tanács 1835 márcz. 15-én 193. sz. alatt ezt a határozatot hozta: «A' Tavaszi Examenek tartásának ideje elközelgetvén, azoknak kezdete Folyó Esztendei Aprilis Hónap I-ső napjára határozatott, melynek tartása rendének megállapítása az Oskolai Inspectoratusra bizatik.»

Ebből a jegyzőkönyvi határozatból mindenesetre megállapíthatjuk, hogy Aranynak április 1-én még Kisujszálláson

¹ A kila többféle nagyságban használt űrmérték. Kisujszálláson a pesti mérővel azonos volt ismeretes. Megfelelt 93·7 liternek.

² *Kisujszállási Nagykunmagyarok kalendáriuma az 1905. közönséges esztendőre* 26—34. l.

kellett lennie. Bizonyos, hogy a félévi vizsgálatot megtartotta. Erre az alkalomra készített specimene ¹ és grádusa fennmaradt.

Kardos Lajosnak ² az a feltevése mindenesetre eszik tehát, hogy Arany János 1835 márcziusának elején, vagy éppen első napján távozott Kisujszállásról. Hogy márczius elsején még semmikép sem ment vissza Debreczenbe, Dorka Illyés jegyzőkönyvének 1835 márcz. 5-ikéről szóló feljegyzése is igazolja: Arany præcept. Clasisáb(an) — olvasásból — észbeli számvetés. Romai Szám esméret.

Azt a — Kardos által említett — körülményt tehát, hogy a debreczeni főiskola naplójának tanúsága szerint az 1835 márcz. 1-én kezdődő új félévre időrend szerint ő az első beiratkozó, csakis Gróf István ³ véleménye szerint tudjuk megmagyarázni. T. i. Arany János vagy csak írásban jelentkezett, vagy pedig egyelőre csak erre az alkalomra ment be Debreczenbe.

Hátra van még, hogy pár szóval arról is megemlékezzünk, hogy a kisujszállási esztendő milyen nyomokat hagyott Arany életében, lelkében és költészetében. Erre nézve *Önéletrajzi levelében* is találunk tájékoztató adatokat. Megtudjuk, hogy kiérdemelte feljebbvalói megalégedését és becsülését; debreczeni útjára jóindulatú ajánlásokkal kísérik vissza. A pártfogó levelek felhívják Aranyra a figyelmet s tanárai ezzel nemcsak előmenetelét, hanem megélhetését is megkönnyítették.

Nyilvánosságra került irataiban *Önéletrajzi levelén* kívül tudtunkkal másutt nem említi kisujszállási tanítóskodását. A bécsi cs. kir. közoktatásügyi ministerium pesti alárendelt hatóságának, az ú. n. tanhatóságnak rendeletére, 1851 nov. 9-én írott életrajzában érthető okokból említetlenül hagyja ezt az évet. A természettani, philosophiai és jogtani tudományokat — írja — 1832-től bezárólag 1836-ig hallgattam a debreczeni ref. főiskolában. ⁴

¹ Közli Perényi József többször idézett cikke.

² Arany János Bolond Istókja.

³ Gróf István: Arany János Bolond Istókja. L. 76. l.

⁴ L. Benkó Imre közleményét a nagykőrösi ref. főgymnasium 1907/08. évi értesítőjében.

Lelkében azonban annál erősebben érezte a kisujszállási emlékeket. Volt rectorával, Török Pállal egész életre való barátságot kötött. Mint tudjuk, Török Pál könyvtára révén ismerkedett meg a romantikus magyar s az újabb német irodalommal. Arany temetésén Török Pál végezte az egyházi szertartást. Természetes, hogy beszédében kisujszállási működésükre is céloz s így emlékezik meg az ottani időkről: «Együlekezetben aligha van már valaki, ki őt, mint én, ötven év óta ismeri; a baráti szeretet és tisztelet ötven év óta csatol hozzá. Ötven évvel ezelőtt nekem jutott a szerencse, hogy szellemi kifejlődésére némi segílyt nyujthattam. És ő mélyen megtartotta ezt emlékezetében. Bámultam lángelméjét, tiszteltem jellemét, szerettem nemes szívét és ő ezt irányomban szives jó indulattal viszonzta.»¹

Arany János 18-ik életévét töltötte Kisujszálláson. Költői érzéke ekkor már eléggé fejlett lehetett, hisz *Önéletrajzi levelének* vallomása szerint az írással már jóval hamarabb is — úgyszólván grammatista korában — megpróbálkozott. Erthető tehát, hogy műzsája kisujszállási éve alatt sem pihenhetett. Tőle magától tudjuk, hogy itt fordította az *Aeneis*nek néhány énekét. Egyéb kisujszállási eredetű művéről azonban biztosat nem tudunk. Ercsey Sándor említi, hogy a költő egyik kortársa, Lovassy István kisujszállási birtokos, emlékezik Aranynak ifjúkori művei közül többek közt egy *Déva-ványai juhbehajtás* cz. hosszabb versére is.

Újabban Karczagon előkerült egy ilyen czimű kéziratot vers s röviden ismertették Kéky Lajos² és Szeremley Barna.³ Ezek az ismertetések nem döntik el határozottan, vajjon a felbukkant verses munka Aranytól ered-e. Ránk nézve a kérdésnek annyiban van fontossága, hogy Arany János ennek a művének tárgyát, egy anekdotaszerű tréfás történetet, minden-

¹ *Pesti Napló*, 1882 okt. 25-iki sz.

² Kéky Lajos: *Arany János pályakezdése*. Beöthy: *Emlékkönyv*. Továbbá: *Tanulmányok Arany János epikájáról*.

³ Szeremley Barna: *Relikviák egy nagy költő (Arany János) meg egy kis költő (Nagy Imre) életéből*. Protestáns képes naptár 1909-re. Ugyanaz: *Arany János Kisujszálláson*. Kisujszállási Nagykunmagyarok kalendárioma az 1905-ik közönséges esztendőre.

esetre Kisujszálláson hallhatta. Valószínű, hogy a csúfondáros adoma terjesztésében a Dévaványával tőzomszédos kisujszállásiaknak is nagy részük volt.

Költészetében nyílt czélzást nem igen találunk kisujszállási tanítóskodására. Egyes helyeken azonban megállapíthatjuk, eszében volt ottani működése. A leghatározottabban elmondhatjuk ezt az *Elveszett alkotmányról*, tíz évvel később (1845-ben) írott művéről. Nem hivatkozunk arra, hogy jellemző kisujszállási kifejezéseket találunk benne (köpenyem félig csupa kastos II. Ének), mert hisz a kisujszállási nyelvjárás nagyrészt ugyanaz, mint a szalontai. Hanem rámutatunk egy kisujszállási czélzásra.

Az első énekben írja Arany:

... Kanaán ez a hon, tejméz foly a kún pocsolyákban,
A Karajánosban, mit lát a vak is, csak akarja.

Jegyzetben pedig hozzáfűzi ehhez a két sorhoz: «A nagy-kúnok azzal tartják, hogy minden Jánosok közt leggonoszabb ezen Karajános; azért boszúságukban Kara Jankónak nevezik.» A Karajános nevű földek Kisujszállás és Karczag közt vannak, s ezt a határrészt még ma is így hívják. Kara János nevéhez monda is fűződik.

Később a II. Énekben Rák Bende önéletírásában olvassuk:

Két év telte alatt osoda távolságra haladtam:
Tudtam az úri könyört, hiszek-egyed, tudtam az első
Száz zsoldár szövegét: a 'Bázsán szörnyü bikáit,
A 'Hermont, a Zoánt és több efféle tanulmányt.

A specimennek ismerete után bizvást kijelenthetjük, hogy Arany itt feltétlenül arra az anyagra gondolt, melyet saját tanítóskodása alatt ő maga tanított.² A Bolond Istók II. Énekében, amint ifjúkori műveiről megemlékezik, a 118. versszakban kisujszállási kísérleteire czéloz:

¹ Ennek a mondának egyik feldolgozását e sorok írója ismertette *Zádor és Ágota mondája* cz. cikkében. Kisujszállás és Vidéke 1920. 39. sz. A monda — e feldolgozás szerint — a XI. századból ered.

² Itt is egy érdekes példája, hogy fogta fel Arany az epikai hitelt. Ő válogatva tanította a zsoldárokat, de több tanítótársa ezt írta be speciménébe: a' Szent Dávid 'Soltárjaiból az I-től a C-ig.

Virgiliusból is scandálva pattog
Egy hosszú ének, hexameteres, —
Nem ismert bűnökről itt egy szatíra,
Ott egy Priap-vers, mit csak borhoz íra.

87 éve múlt, hogy Arany János diák pályájáról első ízben félrevágott s collegiumbeli coetusát kisujszállási állással felcserélte. Nem csoda tehát, ha ottani működésének gyér emlékei most már egyre halványodnak. Talán ezeknek a soroknak sikerült néhányat a feledéstől megmenteni és a nagy költőnek — valamikor mégis csak elkészülő — teljes életrajzához egy pár adatot szolgáltatni.

DÉNES SZILÁRD.

MEYER KONRÁD FERDINÁND KÖLTEMÉNYEIBŐL.

Éji zaj.

Múzsza, nékem szólj az éji zajról,
Álmatlannak mely fülébe árad! —
Most az éber házi eb csahol künn,
Majd az óra üt, számláljuk egyre,
Majd a parton két halász beszélget,
Aztán? Semmi, csak a nem zavart csönd
Elmosódó szellemhangja lágyan,
Mint leányszív lassu pihegése,
Mint a mély kút tompa mormolása,
Mint lapátok loccsanása, végül:
Meg se hallott lépted, enyhe álom.

Ford. VARGHA GYULA.

Bérczi fény.

A szívem hogy' vert, hogy' dagadt,
Bár ifjú vándorkedv ragadt,
Viszontlátva a hófedett,
Kékellő honi bérczeket,
A nagy, nyugodt sugárzást.

Város porát, gőzét midőn
Kiinnal szedé szegény tudóm,
A dőre hanczot láttam én,
Mit szólsz hozzá, szűz bérczi fény,
Te nagy, nyugodt sugárzás?

Hazámmal sohse kérkedém,
De szív szerint szerettem én!

Betölti mindenik dalom
A bérczi fény s egész valóm,
A nagy, nyugodt sugárzás.

Érted, hazám, mit tehetek?
Mit adhatok, hazám, neked,
A mi túléli a halált?
Talán egy szót, egy dalt talán.
Egy kis nyugodt sugárzást.

Ford. VARGHA GYULA.

Találkozás.

A fenyveserdőn mentem át,
Az utat hó lépé be mélyen,
Nem is hallám patkó zaját,
S im, egy lovas jött szembe velem.

Nem fordult el se, sem felém,
Csak jött köpenyjét hátravetve,
Ugy rémlett, egykor ismerém,
A multban, mely rég eltemetve.

Ifjú szemén a vad erély,
Az ajk dacza s zord hallgatása,
Az arczon álom s szenvedély —
Oly mély s csodás volt rám hatása.

Csak ment a tiszta, lágy havon,
Hol neszt se vert lovának lába, —
Ugy ösztökélt kedv s borzalom,
Köszöntni őt, nevét kiáltva.

De nem találtam más nevet,
Saját nevem jött ajakamra,
Mikor már a fenyők megett
Eltűnt a hóban ló s lovagja.

Ford. VARGHA GYULÁNÉ.

Milton bosszua.

Állt sirja mellett a respublicának,
De partraszálltát a Stuart-királynak
Nem látta, mert szemét vakság lepé.
Jótékony éj! mit sok szép fényalakkal
És rút, vigyorgó arczu démonokkal
A múzsa népesíte bé . . .

Buzgó leányarcz hajlik a papírra,
Homályos mécsnél finom ujjal írja
A költő lánya — könnyed, szép alak
S irónjának oly nesztelen a röpte —
A súlyos ígéket, melyek örökre
Márványba metszve állanak.

Diktál a vak: «Akkor...», de im az éjben
Vad zaj riad. Lobogó fáklyafényben
Vonaglik a vak, sápadt fő s figyel.
A «gavallérok» álmot és szemérmot
Gyilkolni kész hordái odaérnek
Göggel tele s bor gőzivel.

«Nézzétek, ez a puritánus háza,
Viruló gyermeket tart itt bezárva,
Feslő virágot őriz, illatost.
Karcún s ifjan jövünk, nevünk: a vétek.
Jövünk, lángját a lányka kis szívének
Tánczczal, zenével gyujtani most!

Ölembe lány! Pusztulj, te vén vakondok!
Egy kő repül . . . Vérzik a drága homlok.
Testével védi a lány a vakot.
De visszanyomva lányát zsámolyára,
Az agg, mint bíró most, rákezd dalára:
«Fogd az írót lány, — írhatod:

«Akkor, midőn a büntherhelt királynak
Szolgái az éjt megfertőzve járnak;
Akkor, midőn pokol trágár zaja
A legmagasb tornyot haladva, szálldos,
Akkor, midőn átzúgja ezt a várost
A Béliál sok vad fia . . .»

A sebzett költő így dalolt az éjben. —
Elnémult már az utca-lárma régen,
De bár évszázad ér évszázadot,
Kezével irva föl egy gyöngé lánynak,
Nyoma maradt a *Milton bosszujának*,
Örök dalába szöve ott.

Ford. VARGHA TAMÁS.

SZEMLE.

Festőművészetünk áttekintése az utolsó hét évben.

Jelentés az 1920. évi Greguss-jutalom tárgyában. E jelentést a Kisfaludy-Társaság múlt évi december hó 29-én tárgyalta s egyhangúlag elhatározta, hogy az 1920-iki Greguss-díjat Dudits Andor kassai Rákóczi-frescójának ítéli oda.

A Kisfaludy-Társaság Greguss-jutalma ez idén, az alapítók rendelkezése értelmében, az «utolsó hat év folyamán készült legjobb festmény»-nek ítélendő oda. Miután azonban 1913 óta, a mikor a Társaság a Greguss-jutalmat megosztva Benczúr Gyula és Szinyei-Merse Pál mestereknek adományozta, hét év telt le, mert a díjosztás egy évben szünetelt, ezúttal tényleg nem hat, hanem hét évi, vagyis az 1913-tól bezárólag 1919-ig terjedő időszak festőművészeti termelését kell a díj odaítélése szempontjából tekintetbe vennünk.

Ez alkalommal is — mint hét évvel ezelőtt — megállapíthatjuk, hogy a jutalmazandó műnek az alapítók rendelkezése szerint «a hazában születettnek» kell lennie, s hogy ennél fogva állandóan a külföldön tartózkodó művészek munkái, valamint a külföldön készült képek figyelembe nem vehetők; hogy továbbá csakis festményről lehet szó, graphikai műről nem.

Az alapítói rendelkezés értelmében javaslattételre jogosított két testület: az «országos rajztanoda» (most már képzőművészeti főiskola) tanártestülete és az Országos Képzőművészeti Társaság közül csak az utóbbi élt ajánlási jogával s Benczúr mesternek a királyi palota számára festett. Mátyás király történetéből merített képcykusát és gróf Tisza Istvánnak a képviselőház számára készült arcképét ajánlotta, mint a letelt évkör legkiválóbb festészeti alkotásait, jutalmazásra. Társaságunk elnöksége alulírt előadóval egyetértve a nevezett Társaság figyelmét felhívta arra, hogy az egyetlen, eddig a Greguss-alapból kiosztásra került festészeti díjat hét év előtt már Benczúr mester — megosztva Szinyeivel — nyerte el s hogy így, bár a Kisfaludy-Társaság is teljes becsé és kiválósága szerint értékeli a nagy művész alkotásait, az alapítók czélzata szempontjából a magyar festőművészet termelésének talán némi lebecsülése rejlenék abban, ha most is csak a hét év előtt kitüntetett s időközben el is húnyt mesterre nyulnánk vissza.

Ez okból a javaslat esetleges módosítását kívántuk megfontolástárgyává tétetni; megkeresésünkre azonban eddig újabb ajánlat be nem érkezett.

* * *

A lefolyt hét év hazánk történetében a legemlékezetesebb és legvégzetesebb időszakok közé fog számíttatni; messzeható eseményei: az ötéves világháború, a belső megrázkódtatások, az idegen megszállás és hazánk bekövetkezett rettentő megcsonkítása természetesen mély nyomokat hagytak művészeti életünk fejlődésén is.

A háború mindenekelőtt mint oly élmény jelenik meg előttünk, a mely az egykorú művésznemzedéket is magával ragadta s művészi kifejezést, megjelenítést keresett. Sokakat katonai kötelességek vitt a harctérre, sokakat a művészi vágy: újat, rendkívülit, eddig át nem éltet látni és azt megrögzíteni. Egészen véve a háború nem hogy csökkentette volna, hanem szinte gyarapítani látszott a művészi termelést, s habár a tárlatok kiszorultak a maguk rendes otthonából, melyet hadikórháznak rendeztek be, számuk a hadijótékonyság szolgálatában még megsokszorozódott.

Az öreg b. Mednyánszky László is elment a harctérre, a honnan azt írta, hogy őt «hypnotikus erővel tartotta fogva az óriási tusa, úgy vonzotta, mint az örvény». Mindazonáltal harctéri vázlatai nyomán készült képein hiába keresnők a tusa hevet, azok majdnem egytől-egyig borús hangulatú képek, melyek illő kezei azoknak a zajtalan, szomorú jeleneteknek, a melyeket rajtok lefolyni látunk: sebesülteket szállító kocsi, pihenő menekülők, elhagyott harctér néhány sírkereszttel, a hóban, kátyúban nehezen előre törekvő társzékér; ezek az ő megfestett háborús benyomásai.

Kőrösfői Kriesch Aladár — ki tudtommal nem volt a harctéren — vonalaiban határozottan monumentális hatású temperaképen, mely a nagy állami aranyérem nyertese lett, festett le egy kézi gránátot vető katonát s ezzel a hadviselés egyik legmodernebb motívumát vitte be az ábrázolóművészetbe.

Nem akarom elősorolni mindazt a sok festőművészünket, a kik kimentek a háborúba és háborús képeket festettek, — a sok rajz, illustratio itt úgy se jön számba. Csak megállapítani kívánom, hogy a háború festőművészetünket aránylag kevés maradandó becsű alkotással gazdagította. Nem emelte föl a lelkeket nagy conceptiókra, a minek oka talán a modern háború természetében, talán a mi háborúnk szerencsétlen kimenetelében keresendő. De hiszen az 1848/49-iki szabadságharcz kimenetele is szerencsétlen volt és mégis mennyire megtermékenyítette az a korszak költészetünket, sőt né-

mileg ábrázoló művészetünket is. Talán csak ezután várható a háború benyomásainak teljesebb, művészi feldolgozása? Alig hiszem, a visszaemlékezésben több a keserűség, mint a felemelő érzés.

A háborús világ azonban más irányban is, közvetve befolyást gyakorolt képzőművészetünkre. Nagy vagyoni eltolódásaival úyszólván egy új művásárló osztályt teremtett, a melynek igényeit, hajlamait, kedvteléseit a könnyű és gyors meggazdagodás s a mélyebb lelki és szellemi műveltségnek azzal járó hiánya határozta meg. Ennek a jelenségnek is kell tulajdonítanunk azt a nagy szerepet, a melyet a háborús évek tárlatain a már régi keresletnek örvendő arcképfestés mellett a csendéletek és az interieur-képek játszottak: szóval az olyan képek, a melyeken az életét és jólétét zavartalanul élvezni szerető ember szívesen és békésen pihentetheti szemét. Ezeket a műfajokat ugyan, kivált a németalföldiek óta, nem szabad lenéznünk; s ha egy Pentelei Molnár János ugorkák- és paprikákból tud oly képet szerkeszteni, mely előtt a legkényesebb műértő gyönyörködéssel kénytelen megállani, ha egy Zador István úgyszólván egy csapásra hódítja meg az interieur-festés terén a legelső helyek egyikét: ezt örvendetes művészi esemény gyanánt jegyezhetjük fel; de ha az ilyen sikerek azután a követők és utánzók egész sorát hozzák mozgásba, az már nem jelenti szükségkép a művészi termelés értékbeli gyarapodását.

Egy másik hatása a háborús állapotnak, mely még ma sem múlt el: a külföldi művészi élettől való hosszas elszigeteltségünk volt. Ez ugyan alkalmul szolgálhatott arra, hogy művészeti irányainkat önállóbban és eredetibben fejleszszük tovább és egyenlítettük ki, de tényleg arra is módot nyújtott, hogy korábbi reminiscenciákon tovább rágódjunk, nem szerevezve tudomást a külföldnek azokat már esetleg túlhaladó fejleményeiről.

Időközben bekövetkezett a nagy belső összeomlás és felforgatás. A joggatlanul egyedül moderneknek nevezett, a múlttal, a hazai hagyományokkal és valójában a hazai talajjal is teljesen szakító végletes irányzatok egyeduralomra jutását már az októberi forradalom radicalismusa előkészítette: a proletárdictatura márcziusi forradalma e tekintetben már csak fokozati különbséget jelentett. A sovjeturalom művészi politikája tulajdonképen csak a plakátművészet és a vörös május decoratív plasticája alakjában hatotta át a művészi termelést: de ez a két megnyilatkozása teljesen elég volt arra, hogy ne csak magát járassa le, hanem valódi csomórt idézzen elő a szabadjára eresztett extremismus hivalkodó tombolásával szemben.

Így nálunk is szerencsésen beállott az a kijózanodás, meghiggadás, sőt bizonyos tekintetben visszatérés a régi nyomokra, mely azalatt — békésebb és kevésbé erőszakos úton — a külföldön is észlelhető volt.

A tárgyalt korszak elején az impressionismus válság elé jutott; új irányok kitűzése vált szükségessé, melyek többnyire a neoimpressionismus gyűjtőneve alatt, de nagyon eltérő jelleggel alakultak ki. Majd a merő síkdíszítménynek minden plasticát, árnyékvetést, távlatot megtagadó természete, majd az emberi testet alapformáira felbontó stilizálás váltak uralkodókká. Az impressionismus kétségkívül subjectiv művészet volt, de olyan, mely a maga hatását a subjectiv meglátásnak a conventionalisnál valószínűbb s ezért megkapóbb voltától nyerte. Az impressionisták joggal számítottak rá, hogy az elfogulatlan nézők egész serege csakugyan olyanoknak látja a valóságot, a minőnek ők látják és mutatják, csak éppen az akadémiái hagyományokban megrögzött festészet nem akarja olyannak látni. Ez a számítás volt korlátja subjectivismusuknak s egyúttal kezessége művészi őszinteségöknek.

A neoimpressionistákat a *l'art pour l'art* elhibázott jelszavának túlmerész követése a subjectivismus olyan túlzásaira vezette, melyek szükségszerű elhidegülést idéztek elő művészetök és a közönség között. Az impressionismus találkozni akart a nézővel, ellenben az expressionismus, cubismus, futurismus és ki tudja, hányféle «ismus» hajszolói dictatori, mondhatni zsarnoki módon akarták kényszeríteni nézőjüket, hogy a dolgokat úgy lássa, mint ők, s minél több kétely fért őszinteségökhöz, annál inkább zsarnokoskodtak s minél inkább vetették meg az akadémiái dogmatismust, annál ridegebb dogmákat állítottak fel ők maguk a saját művészetök számára. Már az impressionismus is abba a hibába esett, hogy a művészetben túlságosan alárendelte a tárgyi, a tartalmi, gondolati elemet a kifejezési módnak, a formanyelvnek, sőt a technikának is; a neoimpressionistikus továbbfejlesztők, mikor mindentől abstrahálhatni vélték, végre a művészet legfőbb célját: hatását az emberi lélekre tették teljesen kérdésessé.

E nyugtalan keresés s a végleteknek e hajszolása okozta a művészi irányok sűrű változását s eközben sok, nagy várakozásra jogosító tehetség leromlását. A múlt legnagyobb mestereinek pályáján is megállapíthatjuk a fejlődés különböző állomásait; Ráfaelnek fejlődésében is volt korszak, melyben a Perugino, melyben a Fra Bartolommeo, a Lionardo, a Sebastiano del Piombo s végül a Michel-Angelo befolyása alatt állott; de mindvégig — Rafael ma-

radt s a régi mesterek egész fejlődésmenete kezdettől végig nem mutat fel akkora távolságot, a minő távolság és ellentét némely modern művésznak egy évadról a másikra való átalakulásában mutatkozik. E csapongásoknak jogcíme a művészi souverainitás; de ennek a souverainitásnak értéke megszűnik ott, a hol a meggyőződés szilárdsága s az erkölcsi komolyság felől támaszt kételyt.

Ezekkel az eltévedésekkel szemben egyelőre csak a tagadhatatlan csömört és kiábrándulást fogadhatjuk el ténynek; a jelenség sokkal újabb, semhogy a remélhetőleg egészségesebb és tisztább új irányok útjait már ma megjelölhetnők. De a kritikuskak — és itt mi is kritikai téren mozgunk. — a *l'art pour l'art* elvének túlhajtásából alakult irányok ma szinte világszerte mutatkozó csődjével számolnia s egy, a régi értelemben vett «*grand art*» kialakulásában hinnie mindenestre szabad.

Nálunk e hit hazafiúi reményeinkből is meríti erejét. Hazánk rettentő katastróphája után csak szellemi erőink fokozott munkájától várhatjuk régi helyünk visszafoglalását a nemzetek társaságában, nemzeti jelentőségünk és becsünk érvényesítését a győzteseknek bennünket igazságtalanul lefokozó ítéletével szemben. A lengyel nemzet, mely művészete legmagasabb fénypontját épen gyászszos széttagoltsága idejében érte el, intő, buzdító példa e téren, melynek követésére kell törekednünk nekünk is.

A mikor az események ily fordulat felé hajtják s ily nagy feladatok elé állítják művészi életünket, kétszeres fájdalommal és aggodalommal kell a veszteségeket számbavennünk, melyek festőművészetünket legutóbbi szemlénk ideje óta érték s az elbírálandó művészi termelés minőségére is kihatottak.

A nehéz idők, melyeket átéltünk és még átélünk, bizony sok áldozatot követeltek festőművészi gárdánk soraiból is. A szemlénk tárgyául szolgáló évkörnek folyamában azok közül, kiket hét év előtti jelentésem méltatott, kidőltek az élők sorából: Feszty Árpád, Spányi Béla, Ferenczy Károly, Zemplényi Tivadar, Vastagh Géza és b. Mednyánszky László. Ez időszak halottaihoz kell számítanunk Roskovics Ignácot, Madarász Viktort, Bruck Miksát, Aggházy Gyulát és Jendrássik Jenőt is. Már az évkörön túl, a folyó esztendőben még súlyosabb veszteséget mért művészetünkre a sors. Nemcsak az ép legutóbbi éveiben legtermékenyebb és művészetében legmagasabbra emelkedett Kőrösfői Kriesch Aladár búcsúzott el tőlünk, hanem — leesett a mi fejünk koronája, a Greguss-jutalom hét év előtti két nyertesének, két legnagyobb mesterünknek, Szinyecinek és Benczúrnak a kimultával. Új tehetségek felmerülé-

sében nem volt hiány; de mikor fogják és fogják-e azok egyáltalán pótolni tudni azt az úrt, a melyet a kegyetlen halál vágott művészeink sorában?

* * *

Az egyes. megfigyelésünk körébe tartozó művészi alkotások szemlélénél ismét a tárlatokon régebben és újabban kiosztott nagyobb kitüntetések sorát kívánom követni, a nélkül azonban, hogy kizárólag ezekre szorítkoznám. Azokkal kezdem, a kik már hét év előtti jelentésemben is méltatva voltak s azóta létrehozott műveikkel is magukra vonják a figyelmet.

Az időközben elhunyt *Zemplényi Tivadarnak* főleg két képe igényel említést: a «Könyörgés a békéért», mely 1916-ban készült s a Szépművészeti Múzeum birtokában van, és «Anya gyermekével», mely 1917-ben volt kiállítva. Az előbbinek a népéletből merített csoportja rendkívül életteljes és igaz; egének erőltetett vörössége, mely talán valami symbolikus czélt szolgál, a kép egyébként discret színezése mellett kissé zavaróan hat.

Karlovsky Bertalan a lefolyt hét év alatt is nagy sikerrel folytattá bravúros tevékenységét az arczképfestészet terén; fodorgalléros jelmezben levő fiatal férfit ábrázoló képét (1916) még felülhaladja hatásban az *örgróf Pallavicini Ede* ülő képmása (1914). A ciselláló plastica mellett a kifejezés élethűsége szinte megkapó e festményen s *Karlovsky* itt is igazolta azt a kiváló tulajdonát, hogy a kivitelben való gondossága és a részletekbe való elmélyedése sohasem veszélyezteteti képeinek összhangzatos hatását és sohasem tagadja meg a beállításban és felfogásban megnyilatkozó egyéni stílusát.

A *Szinyei Merse Pál* munkásságának legutolsó éveiben szinte a sensatio erejével hatott az a körülmény, hogy ő egy-két nyarat falusi otthona helyett a Balaton partján töltvén, ennek az új természeti környezetnek benyomásait gondos tanulmánynyal bevitte művészetébe. Kit ne érdekelne az, hogy a nagy magyar tájképfestő szemében és ecsetjén miként jelenik meg a «magyar tenger» világa? Várakozásunkban nem is csalódtunk, a *Szinyei* palettáján nem hiányzott a Balaton gazdag színcálájának egyetlen árnyalata sem s az öreg művész érzelmvilága is mintha kezdett volna belemelegedni ebbe az új környezetbe; de azért 1913-ban festett s a téli tárlaton bemutatott «Sárosi táj»-a, a maga már jól ismert motívumainak vidám üdeségével, lehelletszerű könnyűséggel odavetett színeivel mutatja, hogy a mester művészetének igazi gyökere mégis

csak a szülőföldben keresendő, a melynek szeretete termette neki legszebb babérjait.

A nagyon termékeny *Csók István*, feleségének 1914-ben kiállított arcképével több év előtti, igen jó emlékünkből levő festményeinek benyomását elevenítette fel. Reá a háború nem hatott; vidám színeivel maradt a vidám életélvezet festője: a Lido (1918), a Balaton (1916) napsütött homokján sütkérező fürdő nők után most megint tarkabarka interieurök felé fordul. Imádja az ujjongó s ezért néha kiáltó színeket; rajz, plastica. fényhatás, árnyékvetés nala újabban már egészen elenyészik a színeknek minden közvetítés nélküli versengésében, mondhatnók: tolongásában. Erős tehetségének alakulásai érdekesek, de a colorismusnak ez a kizárólagossága a képírást már egészen a szönyegszerű színművészet határaitra viszi.

Csak most látjuk, mit veszítettünk *Ferenczy Károly*ban! Az emberi testnek azzal a melegen vibráló színerejével, a mely első acttanulmányait jellemezte, 1914-iki és 1916-iki női aktképein már nem találkozunk; a színezés kissé kihűlt, meghiggadt, de látjuk, hogy a művész mélyreható tanulmányokkal akart valami teljesen harmonikus, tökéleteset alkotni s az egyéniségét jellemző komoly törekvéssel meg is közelítette ezt a célt. Mindkét, sötét háttér elé helyezett női actja a tárgyalt évkörnek jelesebb alkotásai közé tartozik. 1915-ből való s a társulati díjjal jutalmazott Pietája a nagybányaiak kiindulását jellemző, szinte kíméletlen realismus útjain jár. A sirató csoport mintha a Guido Mazzoni modernai terracotta «Mortoriái»-t juttatná eszünkbe; a felfogás határozottan érdekes és mutatja, hogy erős művészi egyéniség még a Pietá motívumból is tud újat s eredetit alkotni.

Magyar Mannheim *Gusztáv* legfigyelemreméltóbb képének ebből az időszakból azt az «Olasz táj»-at tartom, melyet a képzőművészek segítőbizottságának 1914-iki tárlatán állított ki. Nyugodt hangulatú kép, mely egyszerű körvonalak között mély tónusokkal hat; nincs benne a színeknek és vonalaknak az a keringő, keveredő mozgalmassága, mely a művész legtöbb festményét, az egy évvel későbbi «Merengés»-t is jellemzi.

Glatter Gyula hamar emelkedett fel arcképfestőink jelesei közé; főképp eleganciájáért kedvelték meg; az utóbbi hét év alatt létrejött arcképei közül legélénkebben vannak emlékezetünkben a Lónyay Istvánné (1914), a gr. Bánffy Miklósné (1915) és a gr. Zichy Jánosné (1915). A művész mindháromban szerencsés mértéket tart a stílus között, melylyel a maga egyéniségét fejezi ki, és

az egyénesítés között, melylyel a képmás feladatának feelve meg-
az ábrázoltnak lényét juttatja kifejezésre.

Fentelei Molnár János, a kit már volt alkalmam mint az idő-
szak egyik jellegzetes művészi típusát említeni, 1914-ben egvebek
közt «vörös rózsákat», 1915-ben «szőlőt» és ugyanazon évben «pap-
rikát» ábrázoló csendéletet mutatott be; a legutóbbival az állami
nagy aranyérem nyertese lett. Képei maguk beszélnek s ezért kár
sok szót vesztegetni rájuk. Az a csodálatos természethűség, a mely
bennök megszólal, nem szemfényvesztés, nem is csak virtuositásig
vitt gyakorlat, hanem művészet a legjavából, mely teljesen hatal-
mában tartva a technikát, bír ízléssel is. decorál és öntudatosan
gyönyörködtet.

A mindig rokonszenves és költői *Katona Nándor* a lefolyt év-
körben is főképp a Tátrának szentelte ecsetjét; mintha sietett volna
lefesteni mindazt a természeti csodát, a melyet most el kellett
vesztenünk. «Tanyám a hegyek között» című 1914-iki képe állami
tulajdonba ment át; emlékszünk a «Télre a Tátrában», mely
1915-ben, s a finom színhatású «Nyári napsütés»-re, mely 1918-ban
keletkezett.

Vaszary János művészetének legújabb változatát a rendkívül
sötét alaptónusból kivillanó, tüzesen izzó, opalescens színek jel-
lemzik; ezekkel a művész néha nagy hatást ér el, mint a «Ba-
chánsnők tánczában», mely, úgy látszik, tavaly készült el; a cso-
portok életteljes igazsága különösen a «Tatai park lovasokkal»
című képen szembeötlő, valamint a «Temetés a fronton» címűn;
ez utóbbi kétségkívül háborús impressio alapján készült, — Vaszary
künn járt a fronton, — s a hangulat borúját a színezés oly sötét-
ségével fokozza, a mely a körvonalakat mély homályba burkolja

Edvi Illés Károly a lefolyt évkörben az aquarellfestés és állat-
festés terén maradt, nagy sikereket aratva; ez az összpontosított
tevékenysége valódi mesterré tette az önválasztotta szűk, de ked-
ves körben; «Borjú»-képével kis állami aranyérmet, «Biká»-jával
Esterházy-díjat nyert; mindkettő (1915) állatfestésünk legjobb ter-
mékei közé tartozik.

Hét év előtti jelentésem bizonyos skepsissel szólt az *Iványi
Grünwald Béla* művészetének akkori elkalandozó irányáról. A vál-
tozás gyakorisága ezúttal üdvösnek bizonyult, a mennyiben a mű-
vészt legújabbban elterelte akkori nagyon is elnagyoló és önkényes
stilizálási modorától s majdnem mondhatnók, az ellenkező, de a
saját multjához sokkal közelebb álló irányba vitte. Iványi most a
szerkesztés, csoportfelépítés és színezés oly modorához érkezett el,

mely őt technikában az üvegfestés, compositióban a classikus iskola közelébe hozza. Már 1913-iki festménye, a «Tavaszi ébredése», melylyel akkor a kis állami aranyérmét nyerte el, jelzi ezt a nagy fordulatot, bár ezen még a vonalvitel kissé kiforratlan, csak a színhatás kiváló. Az 1915-iki «Fürdés után», a mely a nagy aranyérem nyertese lett s a Szépművészeti Múzeumba került, a művész e legújabb stílusát a maga teljes kifejtettségében s talán legelőnyösebben mutatja, s az, hogy az 1918-ban kiállított «Menekülés» ezzel szemben változást nem hozott, remélni engedi, hogy most már bizonyos megállapodást látunk, mely bő forrása lehet az értékes és élvezetes alkotásoknak. E képek, de különösen a «Fürdés után» nagy szépségeket tartalmaznak s festőjüket, ki eddig inkább színhatásokra törekedett, mint a nemes és lendületes vonalvitel mesterét is mutatják be.

Glatz Oszkár az 1913—19-iki festőművészi termelésben az első helyek egyikét foglalja el úgy szorgalmával, mint munkájának sohasem ingadozó solid jóságával. Ő fényes bizonyítéka annak, hogy valaki lehet művészetében mindig következetes és hű önmagához s a mellett sohasem válik unalmassá, egyhangúvá, vagy csak köznapivá sem. Sok képe közül csak a legjelesebbeket sorolom fel: az «Esti hangulat»-ot (1914), az «Őszi délutánt Nyitramegyében» (1915), a «Nagyapót unokáival» (1915), mely a művésznek a nagy állami aranyérmét szerezte meg s a Szépművészeti Múzeumba került, «A csizmadiánál» címűt (1916) és «A jó nénét» (1917), mely a társulati díjat érdemelte ki. Glatz újabban egész szeretetével a magyar népelet jelenségei felé fordul s ritka elmélyedni tudásával és megfigyelőképességével, mindig fiatalosan friss felfogásával s szinte tévedhetetlen technikájával az életteljes valóságoknak megkapó példáit szolgáltatja.

Rippl Rónai József modora megalkuvást nem tűr, őt nagy művészi oeuvrejével jelentős tényezőként el kell fogadnunk, akár találunk benne tetszést, akár nem; igaz, hogy rendesen nem is pályázik a közönséges értelemben vett tetszésre. «Ókulás néni»-je (1915) majdnem ijesztő arczképtanulmány; egyéb képmásai is gyakran a caricatura szélén járnak; «Feleségem» című festménye sem nyerte el tetszetősségével 1916-ban az állami nagy aranyérmét; a «Boulevard de Montparnasse» (1912) az ő nyugtalan tarkasággal stilizáló mozaik-modorát mutatja az utczaképre alkalmazva; «Kispesti csitri»-je (1917) életteljes eredetiségével hat. Rippl Rónai erős tehetség, a ki megy magatört útján, érdeket kelt ott is, a hol nem vonz, mély benyomást tesz akkor is, mikor nem értünk vele egyet

s rendkívül kevés és egyszerű eszközzel tudja a lelki élet legrejtettebb rezdüléseit kifejezni. E művésznök egyébiránt egy érdekes háborús élményt is volt kénytelen elviselni, — a melynek nyomait inkább graphikai téren bírjuk, — a háború elején ugyanis éppen a francziák, kik között úgy szeretett élni és dolgozni, internálták. Bár szerencsére nem hosszú időre.

Csak újabban nyerte el a nagy állami aranyérmet *Knopp Imre* is 1917-ben «Biedermeyer szobá»-jával, mely a régóta tevékeny, szorgalmas művésznek mindenesetre egyik legjobb alkotása. Knopp, — ki inkább az életképek terén mozgott eddig, ezzel az interieurképével is valódi életképet adott, mert az a félhomályba merült kis szoba a maga vonzó csendjével, rejtélyes fényhatásával, kedves ódon bútoraival emberi alak nélkül is egy egész életet látszik elbeszélni.

Bosznay István a lefolyt hét év alatt is derekasan dolgozott tovább, mint egyik legszorgalmasabb és legrokonszenvesebb tájképfestőnk. Kiemelést érdemelnek képei közül a «Völgy ölen» (1913), «November» (1915), mely kis aranyérmet kapott és az állam által megvásároltatott, és «Garam-Szent-Benedek» (1915). Az elsőt a különösen üde és könnyed kezelés jellemzi, a második indítékainak egyszerűségével s a vizes táj és borongó ég szerencsés összehangolásával hat, a harmadikon a veduta szépségét kiemelő fényhatások adják meg az elhatározó benyomást.

A megfigyelésünk alá eső évkörben szinte rohamosan haladt előre *b. Hatvany Ferencz*, talán nem annyira arcképeivel, mint inkább női actjaival és interieur-képeivel. «Női arckép»-ével (1915) nyert ugyan kis aranyérmet s úgy ezt, mint a két évvel későbbi «Kékruhás nő»-t a Szépművészeti Múzeum megszerezte; de ezek mindkettejénél a képmás-elem háttérbe szorul a színtanulmány mögött. Hatvany is kéjeleg a színekben, de tud is bánni velök; nem tartozik azok közé a modernek közé, a kik a színben csak a valeurt látják s az anyagszerűséget elhanyagolják; ő súlyt helyez az anyagszerűségre is, mert megérzi, hogy ugyanaz a szín mégsem ugyanaz, mikor emberi testen, vagy szöveten, vagy porcellánon jelenik meg. Actjainak plastikája szinte megdöbbenő s színeiken megérzik az élet lüktető melege. (Alvó nő 1918. áll. tulajdon, ülő akt, 1915.) Interieurjei úgy perspectiva, mint színhatásban szintén elsőrendűek. (Kék szoba 1918., áll. tulajdon.) Hogy bizonyos részletek Hatvany képein elhanyagoltaknak tűnnek fel, az bizonyára inkább művészi szeszélyre, mint a tudás hiányára vall.

Az elhunyt *Bruck Miksa* élete utolsó éveiben kis aranyérmet nyert János főherceg orthon kastélyából vett szép interieur-képével (1916), melyet két változatban is megfestett. Régóta szorgalmasan dolgozó festőink közül kiállítási kitüntetésben részesültek még ez évkörben *Szlányi Lajos*, ki «Napnyugta a hegyek között» című 1913-iki képével kapta meg a társulati díjat és *Stetka Gyula*, a kit ugyane jutalomra 1916-ban kitűnő önarcképe érdemesített. Szlányi a következő évek mindegyikében egy-egy jeles tájképpel jelent meg, így 1914-ben «Reggel a piacon», 1915-ben «Körmöcbánya télen» voltak kiállítva s 1916-ban a kellemes, nyugodt színhatású «Téli alkonyat» a Szépművészeti Múzeumban kapott helyet. Stetkával együtt futották meg arcképfestői pályájukat *Endrey Sándor*, a ki ebben az évkörben talán legjobb műveit alkotta meg. «Festők» című kettős képét (1913) és alakját tükör elé helyező önarcképét, mely Ráth György-díjat nyert s a Szépművészeti Múzeum tulajdona lett, továbbá *Borúth Andor*, ki anyjának 1915-ből való lélekteljes, erős hatású arcképével van most múzeumunkban képviselve.

A régiek egyik legszorgalmasabbjaként dolgozott és dolgozik tovább *Nadler Robert*, többnyire külföldi tárgyú tájképeket festve olajba. A legjobbaként jelölhetjük meg a «Csendes víz» címűt, mely 1913-ból való, látszólag egyszerű tárgyával nehéz távlati problémát old meg sikeresen s most a Szépművészeti Múzeumban látható, továbbá a «Bergeni kikötő»-t 1914-ből, a «Tél a havasokban» címűt 1915-ből és «A tiroli havasok közt» elnevezésűt 1917-ből.

Aránylag fiatalon jutottak a most lefolyt évkörben elismeréshez *Miess Frigyes*, *Zádor István*, *Burghardt Rezső*, *Szüle Péter* és *Béli Vörös Ernő*. Miess úgyszólván mindjárt első fellépésével. «A reggel» című képével 1917-ben kis aranyérmet nyert. A kép erős gondolati tartalmat üde és harmonikus kivitelben jelenít meg s határozottan szerencsés ihlet alkotása. Zádor Istvánt mint nagy-sikerű interieur-festőt már említettem; jóleső, telített színei különösen a budai és gödöllői királyi várakok termeinek képein érvényesülnek; pompás «ebédlő»-je is, mely neki az érmet megszerzte; Burghardt 1919-ben «Kísértés» című genreképével részesült ugyane kitüntetésben; Szülének már 1915-iki actja feltűnést keltett; négy évvel később «Templomban» című genre-e szintén a kis érem nyertese lett. Béli Vörös Ernő 1918-ban «Kútnál» című képével társulati díjat kapott, «Fiatal leány»-t ábrázoló, a németalföldiek nem válogatós realismusára emlékeztető, kitűnő technikájú tanulmánya mindjárt helyet szerzett neki Szépművé-

szeti Múzeumunkban. Oda jutott az erős tehetségű Koszta Józsefnek «Kukoriczatorók» (1916) című, napsütött tájképbe helyezett nép-életképe is.

* * *

Midőn e szemle során a feladatunk szempontjából levonandó következtetésekhez közeledem, úgy érzem, mintha halottaink közül talán leginkább *b. Mednyánszky László*, — kiről eddig még csak futólag szóltam, — volna az, ki egész, hosszú munkássága alapján jogosultan számíthat elismerésünkre, mintha művészi jelentősége szerint neki kellene Benczúr és Szinyei után a pálmát nyujtanunk. Az, hogy ezt most már csak emlékével szemben tehetjük, akadály nem volna; inkább az tartóztat vissza ily javaslat tevésétől, hogy Mednyánszkynek az utóbbi hét évben festett képei, bár mindenképp méltók eddigi alkotásaihoz, nem mutatnak fel oly vonásokat, melyek alapján azok valamelyikét az évkör legkiválóbb festménye gyanánt jelölhetnők meg.

Még a háborút megelőző időből bírjuk «Alkony» (1913), «Tavasza a hegyekben» (1914) és «Dunai részlet Ó-Budánál» elnevezésű képeit, melyek legutóbbika a társulati díjat szerezte meg neki. Azután következnek háborús benyomásai, melyeknek általános jellemzését már megkísérlettem s 1915-iki collectív kiállításában láttunk egy-két érdekes tanulmányfejet is, melynek keletkezési ideje meg nem határozható és néhány kárpáti tájat, valószínűleg a háború előtti időből. Különösen szép lomberdőt sírkeresztekkel ábrázoló «Temető» című képe (1915). Az ő életének alkonyára ráborult a háború szomorúsága is és művészete méla alaphangjának nem is kellett változnia, hogy a hadjárat gyötrelmes szomorúságainak tájképi kifejezője legyen. Mintha saját telét érezte volna ki a természetből, többnyire téli tájakba helyezte belé háborús benyomásait is és így életének utolsó alkotásai úgy hatnak, mint fájdalmas végaccordjai egy mindig inkább szomorúságra hangolt, fölötte érzékeny lyrai természetnek. Megkülönböztetést tenni köztük, rangsorolni őket alig lehet; egyben és együtt adják egy művészelet fenségeseen szomorú epilógusát.

Azt hiszem, ha célunkat megközelíteni akarjuk, azokra a művészekre kell figyelmünket főképp irányítanunk, a kik legtávolabb tartva magukat az évadonkint változó irányok, — hogy ne mondjam divatok — versengésétől és a képpiacz számára való termelés vásári zajától, igazi művészi idealismussal valami nagyra, a magyar «grand art» megteremtésére törekedtek.

E törekvésnek jeleit a lefolyt évkörben főleg három festőmű-

szüknél figyelhettük meg: Kőrösfői Kriesch Aladárnál, Benczúr Gyulánál, — a kik mindketten már megváltak tőlünk, — és Dudits Andornál.

Kőrösfői Kriesch Aladár díjnyertes, háborús motívumú képét már említettem. Az ő utolsó évei mikrokosmosát nyújtották egész életének és tevékenységének; mint a hogy életében mindent megtanulni, mindennel megpróbálkozni s mégis mindent egy czélnak szentelni akart, úgy tevékenységének látszólagos szétáradása is végső kialakulásában csak annál egységesebb stílust, annál teljesebb lelki harmóniát eredményezett. Foglalkozott mindvégig aquarell-, pastell-, olaj-, tempera-, fresco-technikával, sőt üvegfestéssel, mozaikkal és szőnyegszövéssel is; nem volt ez ezmesterség nála, egyetlen művészetté alakult mind, mint a művészet legkülönbözőbb ágai a quattrocento mestereinél, a kiknek biztos, szigorú körrajzait megtaláltuk az ő képein is épp úgy, mint érzelmök csendes, áhitatos, ünnepélyes ihletét. Valódi renaissance-lélek volt abból a korai időszakból, a mely még sokkal inkább keresztyén volt, mint pogány.

Ez évkörből bírnk tőle értékes tájképtanulmányokat, mint a «Topolyfa»-t (1915) és a «Nagyszalóki csúcs»-ot (1917), ezt a hangulatos őszi és téli természetképet; bírnk egy ellenállhatatlanul bájos szőkefürtű fiúfejet a Szépművészeti Múzeumban, bírjuk gránátot vető katonáját (1918). De munkássága végéiben mégis főképp a fresco felé fordult. A mester-utczai kereskedelmi iskolába festett egy gabonalerakódást ábrázoló falképet, Puvis de Chavannera emlekeztető, erősen stilizáló modorban, melynek vázlatát az állam megszerezte. És ugyancsak utolsó éveiben készült el a temesvári seminarium dísztermének falképe, mely a csanádi egyházmegye alapítását ábrázolja Szent-István, Szent-Gellért alakjaival; kivált ez utóbbi kép a mesternek egyik legértettebb, legtisztább alkotása, hamisítatlan primitív egyszerűség és hieratikus szigor mellett tele nemes emelkedettséggel és fenkölt komolysággal.

Benczúr Gyulát ezúttal is érdeme szerint kell méltatnunk; nemcsak mert illetékes oldalról hívták fel képeire figyelmünket, nemcsak, mert — fájdalom! — búcsút kell tőle vennünk, hanem főképp azért, mert félbemaradt Mátyás-cyklusa, ha elkészül vala, monumentális festészetünkben korszakot alkotott, sőt történeti festészetünk valódi renaissance-át jelentette volna.

Talán fájlalhatjuk, hogy a magánmegrendelők versengése aránylag sok időt vont el a mester utolsó életéveiben a nagyobb conceptióktól; de viszont kárpótol az a tudat, hogy Benczúr arcképeinek mindegyike becses adalék a magaslatáról soha le nem

szálló művész oeuvrejének teljességéhez. Kivált ha közöttük — mint ez évkörben — olyanal találkozunk, mint gr. Tisza Istvánnak a képviselőház elnöki terme számára készült képmása (1918), mely tárgyánál, monumentalitásánál fogva maga is egy darab történeti festészet.

Szorosan véve a Mátyás-cyklusnak csak egy képe: «Mátyás a pápa küldötteit fogadja» (1919) tartozik ide, mert a két elkészült nagy festmény közül a másodikat: «Mátyás diadalmas bevonulása Budavarába», a mester már csak kevéssel halála előtt s így tehát ez idén fejezte be és az most is még műtermében áll.

Azonban meg nem tagadhatjuk magunktól, hogy az egész cyklussal mint összefüggő, egységes művészi conceptióval foglalkozunk itt, vizsgálva nemcsak azt, a mit kész művekben, hanem azt is, a mit vázlatokban hagyott ránk a mester.

A meglevő vázlatok szerint Benczúr nyolcz képet tervezett, nem egyenlő alakúakat s valószínűleg nem is egyenlő nagyságúakat. Ezek tárgyai valószínű történelmi időrendben: 1. Mátyás királylány választatása; 2. Mátyás bajvívása Holubárral; 3. Mátyás művészei körében; 4. Mátyás útjában igazságot szolgáltat; 5. Mátyás diadalmas bevonulása Budára; 6. Mátyás egybekelése Beatrixszal; 7. Mátyás tudósai körében; 8. Mátyás pápai küldöttséget fogad.

Ezek közül — mint mondám — kettő készült el, a bevonulás és a követfogadás. Mindkettő teljes fényében mutatja Benczúrnak úgy componáló tehetségét, mint ábrázolásának elbeszélő s egyúttal decoráló erejét. A színpompát emeli a fogadtatási képen az udvar fénye, a bevonuláson a szabad ég alatt teljes verőfényben mozgó csoport alakjainak színgazdag változatossága; ott az idegen követség, itt az előkelő török foglyok vegyítenek különleges vonásokat a magyar történelmi jelenetbe. A mester komoly történelmi tanulmányt fordított tárgyára s képei a Mátyás korabeli dicsőséges magyar világot minden túlzás és idealizálás nélkül a maga történeti igazságában annál megragadóbban mutatják.

A vázlatoknak majdnem mindegyike mint compositio teljesen késznek látszik, habár a nagyban megfestett képek vázlatainak tanúsága szerint valószínű, hogy a művész a végleges kivitel folyamában a többieken is változtatott volna. Különösen sokat ígérő Mátyás megválasztatása, mely a Duna jegét mutatja gyalog- és lovas-, zászlós katonákkal, a háttérben a várba felvonuló csapatokkal; a «bajvívás», alakjainak heves rohamával s «Mátyás tudósai körében», jellegzetes alakjaival; ezen a képen már Beatrix is megjelenik, míg a többi vázlaton a király fiatalos alakja elárulja, hogy a

jelenet a második házasság előtti időből való. A vázlatok legtöbbje színezés tekintetében is fogalmat ad a művész terveiről.

Elmondhatjuk, hogy Benczúr Gyula ezzel a befejezetlenségében is nagyszerű művével életéhez méltón búcsúzott el a magyar művészettől s hogy elkészült két Mátyás-képe is elegendő arra, hogy neve a dicső király emlékezetének fénykörébe vonuljon be mindenkorra.

Hét év előtti jelentésemhen egyebek közt e pont foglaltatott: *„Meg kell emlékezni Dudits Andorról, nem csak mint a társulati díj nyerteséről, hanem egy monumentális mű pályázatán elért sikere révén is... Dudits legújabbán elkészítette a kassai dóm számára a Rákóczi sírja fölé tervezett pályanyertes nagy falképének cartonját, mely, bár a szerkesztés némely részletéhez szó fér, a felfogás emelkedett komolysága, a tömegek mozgásának rhythmusa s a vonalvitel monumentalitása tekintetében mindenesetre elismerésre méltó művészi sikert jelent.*»

A mi akkor még csak ígéret volt, azt azóta Duditsnak sikerült beváltania, úgy hogy műve a kivitelenben a vázlatokhoz képest még nagy javulást, haladást, a vázlat szerencsés gondolatának még szerencsésebb megvalósítását jelenti.

Sajnos, és viszonyainkra nézve szerfölött jellemző, hogy ez a nemes mű, mely egyúttal történelmünk egyik legnemesebb alakjának emléke, festői részében 1916-ban elkészülhetett, Kassa 1918-ósán Magyarországtól tényleg elszakadhatott, a nélkül, hogy bármilyen gondoskodás történt volna az emlék reproductiójáról; úgy, hogy a Rákóczi-falkép ma a magyar közönség túlnyomó része előtt ismeretlen, s egyelőre majdnem megközelíthetetlen, a miért, midőn javaslatomban döntő helyet akarok neki juttatni, el nem mulasztatom behatóbb ismertetését.

A kassai dóm kereszthajójának éjszaki zárófalán a széles kapu fölött — melynek közvetlen közelében van a lejárati Rákóczi és társai sírboltjához, — jelölte ki a bizottság az emlékfalkép helyét, úgy hogy az a kapu fölötti félkörívet és a magasra helyezett csúcsíves ablak alatt két párkány közt elterülő attikaszerű frízt is magába foglalja. A kapu két oldalára lisenaszerű márványtáblák voltak tervezve terjedelmes felírásokkal, ezek azonban a cseh megszállás idejéig el nem készültek.

Dudits a rendelkezésére bocsátott falterület építészeti tagozását: a félkörívet, a párkányt és a frízt — olyanformán, mint Ráfael a stanzák ablakait — képének compositionalis elemeivé tette; a félkörív timpanonja kriptaszerűen ad helyet a Rákóczi koporsója

képének s egyúttal hordozója a lépcsőzetnek, melyen Rákóczi élet-pályájának emelkedését és hanyatlását egybefüggő csoportozatban nem annyira példázva, mint inkább elbeszélve látjuk. A balszögletben Zrínyi Ilona dajkálja jövőbe látó, átszellemült tekintettel bölcsőjében játszó gyermekét; feljebb, a lépcsőzet baloldali alján a gyermek Rákóczi jezsuita nevelőjétől kísérve tanul; tovább, egy lépcsőfokkal feljebb Rákóczit osztrák katonák sárosi kastélyából fogságba kísérik. A lépcsőzet széles tetején a forradalmi hadvezér diadalmas alakja emelkedik harczy ménen, zászlóval, kísérve a nemzeti felkelés vezéreitől, míg egy hű jobbágy dárdával kezében térdrehajolva hódol neki. A lépcső túlsó oldalán a bukást látjuk: Rákóczi kevés kísérővel a francia király védelmét kereste, de az elutasítván őt, a török szultán tárt karokkal fogadja a menekültet. A jobboldali szögletben az agg Rákóczi kezére hajtott fejjel siratja hazája sorsát, míg az ifjú Mikes mellette halhatatlan leveleit írja.

Mint e leírásból látjuk, az elbeszélő történeti csoportozatban a Rákóczi alakja — archaikus naivsággal — hatszor van megjelenítve, mint a Cappella Sistina Mózes-cyklusának képein is a főszemély, a nélkül, hogy ez az egymásmelléállítás legkevésbé zavaró, vagy érthetetlen, vagy a komolyságot sértő volna. A szerves összekapcsolás oly teljes és az élet története oly világosan van a compositióban elmondva, hogy itt is, mint a legszerencsésebb művészi alkotásoknál rendszeren, sokkal szívesebben győzetjük meg magunkat a művész által, semhogy más megoldásra csak gondolni is akarnánk. A szerkesztés gondolatának ez az abszolút helyessége egyesül a kivitel szembetünő jelességeivel. Az al fresco festett falkép színezete a tárgynak megfelelően komoly, a csoportok élénkebb színeit kellemesen tompítja a bal- és jobbszáron mutatkozó lombháltér és a körívet körülfonó babérkoszorú sötétebb tónusa s a csoportok felépítésében és mozgásában oly fenséges lendület és rhythmus nyilatkozik meg, mely az összbenyomásnak valódi apotheosis emelkedettségét adja.

Szólnom kell még a különválasztott fríz képsorozataról, melyet a művész már vázlatán is három részbe osztva, a hamvak hazahozatalát symbolizáló csoportoknak szánt; míg azonban a vázlat éppen csak a symbolizálás terén maradt s ezt a részét a falképnek schematicus hasonlóságra törekvő alakokkal töltötte be, a kivitelben a mű e része is inkább elbeszélő formát öltött s az ábrázolt menetbe odakerültek a hamvak hazahozatalánál és az emlékmű létesítésénél részben csak episodszerű szerepet vitt egyének képmásalakjai is. Meg kell állapítanom, hogy e változtatás nem a mű-

veaz eszméje volt, hanem a megrendelő bizottság kívánságán alapult, és hogy gr. Tisza István, kit a művész, a vett utasításnak lelkiismeretesen akarván megfelelni, a királyi elhatározás kieszközlésének érdeme alapján szintén oda akart festeni, a leghatározottabban tiltakozott ez ellen. Dudits tőle telhetőleg igyekezett a képmásalakokat discréten beolvasztani az egységesnek gondolt s az alsó, történeti compositio hangulatába beleilleszkedő felső csoportozatba.

Midőn mindent megfontolva Dudits Andor kassai Rákóczi-emlékfrescoját ajánlom a tisztelt Bizottságnak a Greguss-díjjal való megjutalmazásra, teszem ezt főleg a következő indokokból:

Dudits e műve kétségkívül az 1913—19-iki évkör egyik legjelesebb, legkiválóbb festőművészeti alkotása, még pedig olyan alkotása, mely a nálunk kevesektől művelt nagyobb művészi conceptiók terén szinte korszakos sikert jelent, és ezenfelül olyan, mely úgy tárgyánál, mint szelleménél fogva egészen magyar. Különösen szerencsés művészi ihlet szüleménye e kép és mint ilyen egyúttal kétségtelen zenithje egy érdemes művészi pályának, mert Dudits mester összes megelőző műveiről még nagyon kedvező véleménynyel bírhatunk akkor is, ha elismerjük, hogy Rákóczi-falképe magasan fölötte áll minden eddigi festményének. Különösen indokolt e jutalmazással közönségünk és művészi köreink figyelmét ráirányozni e nagyszabású alkotásra, mert azt tényleg nagyon kevesen ismerik.

Végre bizonyos hazafias érzelmi momentumok is szólnak e döntés mellett.

A Rákóczi-hamvak sorsának tragikumát mutatja, hogy történetünk e nagy és nemes alakját sirjában sem szűnik meg üldözni a végzet, most is együtt és egyszerre sújtva immár haló porában a hőst és az ő sokat szenvedett, imádott hazáját.

Másfél századon át vágyott a nemzet a fejedelem és bujdosótársai hamvait hazahozhatni. Végre teljesült e vágya és íme, alighogy a drága hamvak hazai földön nyugodtak, alighogy azok fölé a nemzet méltó emléket emelt, a balvégzet azt a hazai földet a hamvakkal és az emlékekkel együtt idegen nemzet birtokába juttatta, oly nemzetébe, mely nem barátunk, mint az volt, a mely több mint másfél századon át nyugvóhelyet adott a sorsüldözött hősnek, hanem legádázabb ellenségeink egyike.

E gyászos fordulattal szemben legyen a Kisfaludy-Társaság e határozata újabb emlékeztetés arra, hogy Rákóczi a miénk volt dicsősége és keserve, miénk az emlékezte, és bennünket illet meg sírja is.

Berzeviczy Albert.

A vihar.

Bevezető szavak a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottságának megbízásából a Nemzeti Színház előadásához, rendezte Hevesi Sándor. 1920 decz. 14.

Mesékben vannak olyan varázstükrök, melyekben meglátni messze tájak, távol emberek és események képeit. Ilyen a Shakespeare *Viharja*, ez a sokrétű darab, mely alkalmi darabnak volt szánva, s örökbecsű költeménynyé testesült, hol a tündérmesébe végül mélabú vegyül, mert költőjének utolsó műve ez, bucsúja a színpadtól, s e bucsú közben a mese tarka vásznáról elmosódó vonásokban Shakespeare tulajdon arcza néz reánk. Éppen mert ilyen sok szálból van fonva, ez a darab megtűr egy kevés ismertetést, bár Shakespeare-t magyarázni annyi, mint gyertyával világítani meg a napot.

A darabból kiviláglik, hogy alkalomra készült, de ez alkalmat a költő örök szépségekkel díszítette fel, s e zátonyt, mely mást elmerített volna, az ő képzeletének árja buja szigetté növelte. Egyet kivéve, legrövidebb darabja, mert az idő ki volt mérve; ezért oly kevés benne az átöltözés. A mesében sincs lassan előkészített fejlődés; külső mozzanatok hoznak gyors fordulatokat. Ezért lehet három felvonásba összevonni; az események kerete a szöveg szerint is egy délután. *Czélja* volt a látványosság, mert az udvar jobban tudott ebben gyönyörködni, mint az irodalomban. S e darab az udvar számára készült, a királyi palotában adták elő. 1612-ben, a király-kisasszony és az ifjú pfalzi választó-fejedelem hetekig tartó lakodalmi ünnepén, 18 más darabbal együtt. Nekik szól a darabbeli ifjú páron át a nymphák és aratók hódolata, Juno áldása s Ceresé, ki egész országra ad áldást, a mi mutatja, hogy itt fejedelmi személyekről van szó. E nászünnep és szereplői az első kép, melyet a varázstükrő mutat.

A költő a mesében is sokat vonatkozásba hoz ez eseménnyel. Ezért nem vesz alapul kész mesét, mint szokása, csak egyes vonásokat innen-onnan: Marco Polo és Raleigh útleírásaiból, Ariel átváltozásait Ovidiusból; Caliban családfáját a *Lovagok tükréből*, Gonzalo minta-államat pedig Montaignéből. Ha mindent összeböngészni is, csak egy pár kihullott vagy kitépelt hely volna kezünkben, a miből nem érthetni meg, mint tudott velők a geniusz repülni.

A legfőbb, a mire támaszkodik, megtörtént eset: 1609-ben

egy Virginiába induló brit hajórajt szétszórt a vihar; a vezérhajó a Bermuda-szigetekhez sodródott. A hazatérők később csodákat beszéltek és írtak e szigetről, melyet régebben elvarázsoltnak hittek, s hol zeng a levegő és csodálatos lények élnek. Ime, a darab kiinduló pontja: a vihar és a hajótörés, ime a Prospero szigete. — Ez eset felemlézése illet az alkalomhoz, bók volt az udvarnak: Anglia akkor alapította első gyarmatát, Virginiát; oda tartott a szétszórt kis hajóraj. Illet a költőnek is: e pusztaszigettel az egészszet kiemelte a való életből.

A szigetet egy régi színdarabból vagy meséből népesíti be; onnan való az elűzött jó fejedelem és varázssereje, a bitorló s az ellenséges törzsek sarjai, a kik egy párrá lesznek. Ez mesebeli közhely, de a darabban jelképes vonatkozást nyer a szigetbeli király-kisasszony és a tengerentúlról jött királyfi. A király, I Jakab, magát láthatta a jó atyában s a varázslóban; ő írt egy Demonologiót, a melyet Shakespeare forgatott. — A nászi fáklya, melyet a genius keze gyújtott, így világítja meg egy pillanatra az ünnepegy valódi szereplőit.

A játékba nem pusztas nézők gyanánt vannak belefoglalva, hanem szereplőkül s így az alkalmiság egészen felolvad a mesében. Önmagukról mutat képeskönyvet a két fiatalnak, hogy az élet össze-visszaságai közt boldogságukban gyönyörködjenek, mint gyönyörködnek bennök azóta századok. Shakespeare sohasem festett lágyabb ecsettel s melegebb színekkel, mint itt. Mirandának már nevében benne van a csoda. Oly szép és természetes, mint egy virág; — ez a kopott hasonlat nála kifejező. Benne él a fiatalság minden erénye. Alig szól, de minden szava lelkéből egy darab. Legelső hangja részvét; mikor atyja, látván, hogy sorsuk fordulóhoz ért, elbeszéli menekülésüket, az ötlük eszébe: mily terhére lehetett akkor ő; mikor királyi származását hallja, azon ijed meg: akkor talán nem atyja Prospero, a kit szeret; ilyen atyjához. A mint a partra vetett királyfit meglátja, lelke rögtön megnyílik a szerelemnek, mint a virág a napsugárra. Szíve mindjárt ajkán van. Szébb férfit látni sem kíván, képzelni sem tud. Engeszteli iránta atyját s kezesül ajánlkozik érte. Most tudta meg rangját, s nyomban fát hordana kedvese helyett; midőn ez arról beszél, hogy királynévá emeli, a beszédre csak azt kérdi: szeretsz? — s maga ajánlja hitvesül magát. Minden vére csak a szívében van. Alakja a női nem dicsősége. Ferdinand első látásra istennőnek nézi; felejt a veszélyt, melyből menekült, a gyászt, mely érte, a

koronát, mely várja: csak szerelmében él. Míg a szigeten áruoló testvér kardot von az alvó királyra s Caliban ura életére tör: ők semmiről sem tudva, játékba merülnek, élvezve az együttlét édes, tiszta örömét. A bölcs Prospero megindultan és óva hajlik a két gyermek fölé:

Örülni nem tudok, mint ők magok,
De örömem nagyobb már nem lehet.

Az érett kor gyöngédségét érezzük itt az ifjúság iránt, nem csak a Prospero, hanem a Shakespeare szívében. Mintha azt akarná mondani: az élet viharai és hajótörései, elvesztett és visszanyert hatalom, mind semmi, csak a szerelmes szívek boldogsága az. a miért élni érdemes.

E főalakok úgy vannak festve, mint szentek képei színes üveg-ablakokon: egyszerű vonalakkal, nagy színfoltokban, és világosság dereng át rajtuk. E lenge mese Shakespeare legnagyobb alkotásai közé tartozik, annyi benne a báj és költői erő, s oly mélyen világít az emberi lélek rejtelseibe. Mintha minden útjáról, a merre csak járt, hozott volna ide valamit, felragyog itt egész gazdagsága: tragikai felhő az emberi sors fölött, nyers komikum a riktó népjelenetekben, lehellelnél finomabb érzések, a humor méla mosolya, emberi gonoszság és szenvedés, tündéri bohóságú tréfák és fájdalmas bölcseség között, hús és vér emberek mellett mesebeli és jelképes alakok, kikben az emberi természet elemei kelnek életre, s a képzelet tündérvilága, melyben senki sem volt ily meghitten otthonos. Ilyenformán vegyült a lágy érzés, vaskos komikum és tündéri játszóság a *Szent-Iván-éji álomban* is, mely hasonló alkalomra készült s a szerelem szeszélyeit és tévelygését rajzolta a mély érzelem komolyságával szemben. A vihar nem oly dévaj játék a képzeletnek, nincs rajta oly árnyéktalan derű; enyhén sajog benne valami, mint mikor kételkedéshez szokott felnőttek mondanak vagy hallgatnak mesét. A *Nyáréji álom* tündérvjátéka a vígjáték, A vihar inkább a tragédia elemeiből van szöve.

A mese fátyla van terítve itt is mindenre: a varázsló, az eddig embert nem látott leány, a királyfi, a ki — mint Jákob Ráchelért — alacsony munkával szolgál szerelmeért, s az esztendő nem is három nappól, csak három órából áll: mindez tisztára mese, de csillogó szövetén foltok sötétlenek, balsors és ármány, nagyravágy és gyűlölet, állatiság és alacsony indulatok, habár a mese világában a boldogság átszellemültebb s a gonoszság ártalmatlanabb. A sürgő szellem sem oly jókedvű; Ariel Titánia ligetében tanulta a szolgál-

latot, leplén e tündérberek harmata csillog, de mégsem oly vígan kerít övet a föld körül, mint a vásott Puck. Neve mutatja, hogy légi tündér; a tünde képzelet ő, a ki mindent véghez visz és mindenben tud segíteni; de már nyűg neki a játék, szabadulni vágyik a varázsló hatalmából, siet a rárótt feladattal, s az ő sürgető vágya hajtja előre a darabot. E bánat és e vágy egyéníti. Ellenlábasa is van, Caliban; neve a cannibal szóból van elfordítva; a földhözragadt állat-ember, az esztelenség és alacsony indulat maga; pusztá tekintetével foltot ejt Miranda fehér köntösén; csak gyűlölni tudja Prosperót, a ki javát akarja, de istennek nézi a részeg hajóst, ha leitatja. A kik egy lépést sem engednek az alkalmiságból, az ősembert látják e szörnyetegben, az új gyarmat benszülöttjét, kit a hajósok pálinkával csalogatnak az emberség — és szolgaság útjára. Nagyon is alkalmi magyarázat, mely létörli az alakról az örök vonásokat. Pedig ez alak fogalommá vált. Az elégedetlenség és háborgás ez, a mint az ész uralmát lerázva, míg ittasan kurjongatja szabadságát, a hitványság szolgájává hajol. Renan philosophiai drámát írt róla, melyben Caliban Nápoly trónjára jut, s ott helyzete és önérdeké mérséklék. A mesék éppen azért örökkévalók, mert mindenki a magának való szépet és tanulságot olvasta ki belőlük. A meséből, mint a patak mélyéről, az az arcz tekint reánk, a melylyel föléje hajlunk: a magunk arcza. Ha a költészet alakjait száraz szavakká elemezzük, letépdessük a virágról a szirmokat, s a pusztá kóró nem fog virághoz hasonlítani. Shakespeare, a ki oly messze járt az emberi lélek sivatagain és bércei közt, rejtett tisztásain és oduiban találkozott tündérékkel és szörnyeteggel. A *Szent-Iván-éji álomba* a meséknek csak tündérnépe szállt át, — ide a mese lelkét hozta el: az emberi természet ellen-teses sajátosságainak megszemélyesítésében.

A *Szent-Iván-éji álom* óta tizenöt év telt el, Shakespeare megváltozott. Itt kevesebb a játék és több az életbölcse ség. A tündérek már nem a régi játszi, kóbor szellemek, — szolgálniok kell. A szigetnek csupa őszszel virító fája, bokra van, a nagy vihar is őszre vall. A Shakespeare ősze ez.

Huszonégy éves volt a költő, mikor Londonba ment, s első könnyed vígjátékaiban a jókedv hangos hahotája harsog. A halál is boldogság az első tragédiában, mert egyesíti a hú szeretőket.

Londonban megismeri az életet, az embereket, az udvart; a történelem könyvét forgatja; képzeletét véres árnyak népesítik, hatalmas szonvedélyeket lát és szörnyű bűnöket, az ember harczát a sorssal.

Ötven éves korában betelik e zord látvánnyal. Az alkonyodó nappal halványulnak az árnyak s vonzóbbá válik a félhomály. Shakespeare leteszi könyveit, álmodozik, s a sors és az indulatok hálójába a mese aranyfonalát szövi. Régi alakjai látogatják, nem a vérengzők, hanem a sokat szenvedettek, s megbocsátón és mosolyogva jönnek. Desdemona feléled a *Téli rege* Hermionéjában, a hatalmával esztét is vesztett Lear mint a sorssal megbékült Prospero lép elénk, a kitől nem szakadt el a maga Cordeliája; balsors üldözte, szörnyek lázadtak ellene, de megveti lábát a szilárd földön s bízik a vágyak és az álmok erejében. Ebben nagy példa van. A mese csak a gyermeknek üres virág, az érett kor a bölcsesség színmézét leli kelyhében. E mesékben van a Shakespeare bölcsesége. A megértés e fokáról nézve a világ a sors játékszere s való és álom egyértékűek. Prospero mondja is: Olyanok vagyunk, mint az álmok anyaga, kurta életünk keretje álom. — A költő maga azt írta színháza homlokára: «Mindenki színjátékot játszik», — jobban mondva: a világ csak színjáték. Ne latolgassuk, a bölcsesség több-e ebben, vagy a resignatio. Miranda és Prospero erről sohasem fognak egyformán gondolkodni. Az bizonyos, hogy Shakespeare utolsó színművei mesébe vagy álomba játszanak, de ez álmokban a való életre ismerünk.

Ez a hangulat a darab háttére, a második kép, melyet a tükör mutat.

A harmadik: a Shakespeare arcza.

Jakab király magára ismerhetett Prosperóban, mi nagyobb varázslót látunk benne. A kik Shakespeare állítólagos halotti álczáját látták, elámultak e nemes és vonzó vonásokon; ezt az arcot viseli Prospero. Ez a mindent megértés és mindent megbocsátás, a melybe mindent megvetés vegyül, — a világot látott Shakespeare felfogása. Mikor Prospero azt mondja, hogy rét és patak tünderei szavát fogadták, s hogy szavára mély sírok megnyíltak és kiadták holtjukat: ott Shakespeare beszél, vele magával találkozunk itt, a kit a sonettek óta nem láttunk ily közelről. Olyan magánosan élt Londonban, akár Prospero a puszta szigeten; lángeszének hatalma egy színház körére s valónak tetsző játékokra volt korlátozva. Az a Prospero, a ki tengerbe veti varázsvesszejét és haza készül rég elhagyott városába, a hol minden harmadik gondolata a sír lesz: az a Prospero a színpadtól bucsúzó Shakespeare, a ki haza vágyik Stratfordba. Ariel türelmetlensége az övé, az ő képzelete kíván szabadulni a kiszabott munkától s szabaddá lenni,

mint a szél. Mikor az epilogot mondják, melylyel elbűcsúzik a közönségtől, el az élettől is, — mintha Shakespeare tulajdon hangját hallanók; soká rezeg szívünkben, mint elnémuló orgonaszó bágása visszhangos boltívek között.

E hang ide hallatszik századokon keresztül, s varázslatának halhatatlan álmai köröttünk rajzanak.

Nézzünk oda, hol a Prospero szigete körül tajtékzik a tenger és küzd a hajó.

Voinovich Géza.

ÉRTESÍTŐ.

Bujdosó könyv.

Tormay Cécile: *Bujdosó könyv.* (Rózsavölgyi és Társa, Budapest 1920.)

A mai könyvinséges időkben mindenesetre egyike a legtöbbet olvasott könyveknek, melyről mindenfelé sok szó esett és esik. dicsérő és gáncsoló, csak nem közönyös, a mi legbiztosabb jele annak, hogy figyelmet és érdeklődést keltett.

A «Bujdosó könyv» szerzőjének már ismert nagy írói művészetével van megírva, sőt talán nagyobbval, mint minden eddigi munkája. Az átélés és átérzés egész izzó hevével írja le a Magyarországon a Károlyi-féle októberi «forradalom»-tól a proletárdiktatura kikiáltásáig eltelt rettentő öt hónapot. Lehet, sőt valószínű, hogy ezek a naplójegyzetek nem íródtak meg napról-napra abban a kész, kerek, befejezett formában, a melyben az olvasó kapja őket, de az is bizonyos, hogy ha minden részökben akkor íródtak volna, akkor se fejezhetnék ki közvetlenebbül az élményeket, mint a hogy kifejezik; és épen mert mindezeket mindnyájan átéltük s legtöbbünk ugyanazzal az érzéssel, a melylyel az író, ez szerezte meg a könyvnek az általános érdeklődést és nagyon sokaknak rokonszenvét.

A közvetlenséggel együtt jár az, hogy a szerzőnek sokat kell a maga személyes érzelmeiről, gondolatairól és cselekedeteiről beszélnie, intimitásokat is kell föltárnia a házi, a családi, a baráti élet köréből. És épen ez az a pont, a hol a gáncsoskodók belékötnék a könyvbe, a mi különben minden mémoire-író közös sorsaszokott lenni. Azért el kell ismerni, hogy e nélkül a subjectiv jelleg nélkül és azok nélkül az intim részletek nélkül szerzőnek nem sikerült volna olyan lángoló színekkel varázsolni emlékezetünk vagy képzeletünk táblájára azokat a napokat, s hogy például az a kép, a melyet a rajongó szeretet melegével fest anyjáról, mélyen megható, bensőségteljes, kedves és mindennekfölött igaz képe annak a visszavonultságában s köztisztelőben állott példaszerű magyar nagyasszonynak.

Kiválóan szép továbbá az a visió, a mely Petőfit 1919 márczius 15-én feltámasztja Budapest utczáin. Érdekes és talán találó

is az a megítélés, a melyben az Ady költői pályáját részesíti a szerző; és fényes apologiája a nemzeti gondolatnak a Károlyiék forradalmának hazaárulásaival és cosmopolitismusával szemben az a szózat, a melyet annak idejében a lapok csak elrejtve mertek közölni.

Tormay Cécile könyve tárgyánál fogva s azért, mert a szerző egészen odaadta magát akkoriban a küzdő ellentétek forgatagának, kétségkívül nemcsak kedvelt szalon-olvasmány lehet, hanem sok tekintetben a kor documentuma is. Sokat igen világosan látott írója, de tévedésekbe is esett, s azt mondhatjuk, hogy ezek a tévedések majdnem becsesebbek a világlátásoknál, mert a nap benyomásait jellemzik és mert azokat akkor ezereken meg ezereken, — talán mondhatjuk legjobbjaink — osztották.

Ezek a tévedések természetesen nem vonatkoznak a Károlyi és társai elítélésére, a megtörtént hazaárulások tényeire és a haza, fias érzelműek által áhítozva várt és már akkor, bár hasztalanul-megkísérlett restaurálás szükségességére. Ezekre nézve, azt hiszem, a történeti megítélés aktáit már most is lezárhatjuk.

Hanem tévedésekbe esett a «Bujdosó könyv» írója, úgy mint sok rokonérmű társa, mikor a nemzetietlen forradalom egyes tényezőinek jelentőségét túlbecsülte, mikor a múltba nyúló okozati összefüggéseket bizonyos általánosítások útján kereste és mikor a saját nemes kezdeményezésének várható eredményét is túlbecsülte.

Károlyi, Kúfi, Jászi és később Kún Béláék, bármennyire megérdemlik a nemzet legsúlyosabb ítéletét, magukban véve sokkal jelentéktelenebb emberek voltak, semhogy az ország romlását egyéni tevékenységökkel előidézni képesek lettek volna. Az az óriási hullám, mely egész Középeurópán végigsepert, csak fölkapta az ő kis sajkájukat, hogy aztán a mélybe taszítsa: ők nem voltak az a poseidoni erő, a mely azt a hullámot fölkavarta.

És ép ilyen közkeletű tévedést constatálhatunk a múlt, a liberalismus, a zsidóság általános szerepére nézve. Az emberek nálunk egyáltalán nem gondolnak arra, hogy legközelebbi szomszédságunkban. Bécsben, a Lueger antisemita városi dictaturája és egész sora a többé-kevésbé clerikális osztrák cabineteknek nem volt képes a teljesen hasonló, sőt, bár formájukban talán kevésbé barbár, de hatásukban tartósabb és irreparabilisabb jelenségeket megakadályozni.

Azóta hogy szerző ez eseményeket átélte és leírta, nem egy csalódás és kiábrándulás is ért bennünket. Meggyőződünk róla, hogy azok a jelszavak, politikai eszközök és erők, melyek egy ellen-

forradalom megcsinálására elegendők és jók voltak, nem mindig elegendők egy minden tekintetben tönkretett ország újrafelépítésére. Az a nemes és fanatikus hit, a mely Tormay Cecilet és érzületének osztályosait a forradalmi őrzöngések közepett el nem hagyta, elég erős lesz e csalódások és kiábrándulások megpróbáltatását is kiállani. Vallomásai az elnyomatás ama napjaiból, a mennyiben várakozásokat és reményeket is fejeznek ki, hivatva vannak nemcsak visszaemlékezésül, hanem emlékeztetésül is szolgálni.

B. A.

Egy philosophus utinaplója.

Gróf Keyserling Hermann: *Das Reisetagebuch eines Philosophen.* Otto Reichl kiadása, 1919., 733 oldal.

Akárhányszor a könyveknek is megvan a maguk divatja. Lehet, hogy az idők szelleme teremti meg az írókat s általuk műveiket, — lehet az is, hogy a sok irodalmi alkotás közül mindenkor arra resonál legélénkebben, mely saját gondolatait, saját problémáit tárja elé: a tény maga elvitázhatatlanul fönnáll. A múlt század 70-es éveiben a Goncourt testvérek, a 80-asokban Ibsen, a század utolsó évtizedében Emile Zola a domináló személyiségek; nem azért, mintha náluk jelentősebbet nem írtak volna, hanem mert a világirodalom olvasóközönsége sajátos mentalitásával épen az ő befogadásukra állott készen. A Goncourt testvérekben ugyan még fölragyog a XVIII. század nagy culturájának egy-egy elkésett, visszaverődő sugara, de ők már tudatosan, csaknem programszerűen vallják és erőltetik a naturalismust; Ibsen a nőemancipatio problémáinak drámai elemzője, a ki úgyszólván egyetlen nőalakjának, Nórának, folytonos variálásával lázban képes tartani kortársait. Zola már elmosódottabb, sajátos keveréke az epikusnak és a rendőri krónikák ujságírójának. A XX. század rohamosan hanyatlik: kimagasló, uralkodó egyéniség alig van. Anatole France, Bourget és Schnitzler, Gorkij és a Mann fivérek regényei, Gerhardt Hauptmann szinpadi allegóriái, sőt még Evers bravuros obscenitásai is egyaránt könnyen vonzanak és egyforma könnyen ejtik el őket. Valami nyugtalan kapkodás, hangulat-nélküliség, az izlés tarka sokfélesége és állandó változása ül rajta egész Európa irodalmi életén.

Aztán jött a világháború, s vele és utána a cultura sivár, végtelennek tetsző apálya. Itt-ott beszélnek ugyan egy-egy szerzőről (a háború alatt typosos példa volt erre Kjellén), de pár hó-

nap alatt mindenik név alámerül az események és idők fékevesztett forgatagában.

A mióta kissé csillapult a nagy, planetáris zürzavar, félénk kísérletek jelennek meg, mintha ismét akarna valaki egy egészben öntött alkotással hódítani, — s a kor újból arra a műre resonál, a mely hangulatának legjobban felel meg. Ez lehet az oka annak, hogy a német culturélet két legnagyobb sikert aratott alkotása az utolsó három évben Spengler «Abenland»-ja és Keyserling «Utinapló»-ja. Előbbiről már volt szó a Szemle hasábjain (521—522. szám), kísérjük el tehát most Keyserlinget földkörüli utján.

A szerző egy estlandi főnemes, Rayküll földesura. Nagy általános és főképp philosophiai tudása igazán bámulatosak, s eddigi munkássága (javarészt történelmi és társadalmi bölcsészet) ha nem is jelentős, de tisztelt nevet biztosítottak számára. Utazása az 1911—14 közti időre esik; műve a háború kitörésekor már kefelevonatban volt, de a külső körülmények miatt az első kiadás csak 1918-ban jelenhetett meg. (Az Amerikáról szóló részt egészen újra írta a világháború hatása alatt.) Utinaplója azt a benyomást teszi az olvasóra, hogy mindent ott, helyszinén, a pillanatok és a milieu közvetlen hatása alatt írt le, s ezért bocsátja meg neki szívesen az ember azt a sok ellentmondást és következetlenséget, a mit bevezetőjében ő maga is beismer. Ha mégis nélkülöznünk kell a könyvben azt a frisséget, a melyet ilyen körülmények között joggal elvárnánk, annak oka a szerzőben van. Sokszor kellett vele szemben a goethei sorokra gondolnom :

«Und wenn's Euch ernst ist, was zu sagen,
Ist's nötig, Worten nachzujagen?»

Keyserling nem ír belső kényszerből. Ő egy nagy nemzetségnek késői, fáradt sarja, kinek characterologiájához egy fogalom tartozik hozzá, melyet a magyar nyelv jól visszaadni nem képes: «blasiert». Ez az alaphangnem, melynek (hogy a zenénél maradjunk) dominánsa a könyv jelmondatában van megadva: «Der kürzeste Weg zu sich selbst führt um die Welt herum». Micsoda paradoxon ez? Ha mégis meggyőződése Keyserlingnek, akkor ez egy tépelődő, gyöngé, minden óriási eruditiója ellenére is szintelen egyéniségnek meggyőződése. S akkor ne vegye rossz néven gróf Keyserling, hogy könyvének olvasása közben számtalanszor kellett önkénytelenül arra gondolnom: milyen másképen formálta volna ki mindezt egy Dostojewski csiszolatlan, de mérhetetlen dimenziókban alkotó genieje!

Az utinaplót gyakran állították párhuzamba Spengler Abendlandjával, valószínűleg kiindulva abból, hogy mindkettő a nyugat-európai cultura nagy hanyatlását, elhalását hangoztatja. Az út, amelyen e végkövetkeztetéshez érnek, különböző, de az eredmény azonos. És mégis: milyen nagy különbség van a kettő között! Spengler műve (nem egy fogyatékosága mellett) egységes, nagy-szabású conceptio, a problema mesteri fölállításával és következetes, helyenkint csodálatosan érdekes kifejtésével; Keyserling terjedelemben jóval nagyobb könyve mozaikszerű, részleteire széteső munka. Előbbi úgy hat, mint egyetlen darab érzezből kiöntött alkotás, utóbbi csaknem szervesetlenül egymás mellé sorakoztatott megfigyelések, philosophiai speculatiók labirinthusa, melyen nem segíti át az olvasót egy megadott vezérlő gondolat Ariadne-fonala.

Az viszont tagadhatatlan, hogy e megfigyelések között nem egy van, a mely elsőrangúnak mondható. Így mindjárt a tulajdonképeni kezdet: Ceylon szigetének, mint a buddhismus igazi otthonának, leírása és milieu-beállítása talán a legjobb, mit e kérdésről irtak. Keyserling helyes ösztönrel oldja meg azt a sajátos problemát, melyet az európai ember számára a buddhismus végtelen quietismusa jelent: abban a tropusi melegben, abban a minden idegmunkát elzsibbasztó «melegházi légkörben» az életműködések csak vegetálásban, teljesen passiv megnyilvánulásban merülnek ki, — viszont a vegetálás ott nem a létfeltételek minimumával, hanem azoknak elképzeltetlen potenczirozottságával egyenértékű. Az ember ott nem küzd, hanem a természettől vár és kap hihetetlen bőkezűséggel mindent, s ez rányomja bélyegét a szellemi életre is: «nicht *ich* denke, sondern es denkt in mir». Ez adja a kezünkbe a kulcsot a Nirwana megértéséhez is. Abból a világból, a hol a természet a maga varázslatos bujaságával benitja meg a szellemi működéseket, az ember tudatosan vágyakozik el oda, hol a nem-történés örök csendjében megpihenhet.

A költő-philosophus tovább halad, Közép-Indiában vagyunk. A brahmanismus alig áttekinthető taglalása után egyhangú, az érdektelenségig menő részletességgel ír a theosophiáról, melynek Mekkája Adyarban van. Az olvasó úgy érzi, hogy Keyserling itt van igazi elemében: nagy melegséggel beszél Annie Besantról s arról a tanról, melyet ő maga is a jövő vallásának tart. Szokatlan, csaknem elidegenítő a hang, s a mellett végnélkül hosszadalmas, szintelenül aprólékos. Ezt a szemrehányást kénytelen vagyok újból és újból ismételni. Pedig vannak itt is egyes részletek, melyek azt bizonyítják, hogy Keyserling megtudja helyesen látni a

doigokat; a hol p. o. azt fejtegeti, hogy a reincarnatio tana lustaságra ösztönöz, hiszen jut mindenre idő az örökkévalóságban, s ezért nem productiv sem a theosophia, sem a brahmanismus, — igazan okos. Okosan érzi és mondja azt, hogy ezzel szemben a keresztyénség egy rövid földi élet alatt kényszeríti a hívőket arra, hogy a tulvilági lét számára érdemeket szerezzenek, tehát küzdő és sarkaló. Csakhogy még itt is fölmerül a kérdés: nem cseréli-e föl az író az okot az okozattal? Az elvont okoskodások olyan útvesztőjét adja itt a könyv, hogy a középkori kabbalisztikus bölcselek notariquon és gemmatrion módszereit látjuk kísértetképen újra fölvonulni. S ugyanezt mondhatom az Észak-Indiát, természetesen főként a hinduismust tárgyaló részről is: szavak, szavak! Azt, hogy positiv szemléletet, útleírást nem ad, szívesen elnézné az ember, ha jobb volna az, a mit cserébe kapunk helyette. Az olvasó szinte megkönnyebbülten teszi le kezéből az első kötetet: úgy érzi, egy nyomasztóan sötét erdőből jutott végre-valakára a szabad ég alá. Pedig az utolsó accord, a Himalaya, igazán mesteri. Tiszta mitheu-elmélet: az emberi képzelet szükség-szerűen az óriási méretekbe csap át ott, a hol a természetnek, a földnek alakulatai oly mérhetetlenül, oly titánian nagyok!

A második kötet Chinában kezdődik, s itt egyszerre élénkebbé, színesebbé válik az író. A mit a sárga faj két repräsentativ birodalmáról, Chináról és Japánról ír, egyenesen ragyogónak mondható. A chinai életszemlélet dominánsa az, hogy a világ változhatatlan s mint ilyen absolut jó, — ez adja meg náluk a legnagyobb morált, műveltséget, a mit a föld népei között találni lehet. Ennek folyománya «die kosmische Ruhe, der majestätische Frieden des Chinesentums». Ezzel szemben Japán a minden ízben practikus, szenttelen népfaj, melynek tökéletes kifejezője — a jiu-jitsu! Az a szédületes carrière, melyet Japán az utolsó 30 év alatt megfutott, teljesen kiölte belőle a mélyebb emberi értékeket, s óriási culturális elszegényedést vont maga után, minden civilisatio ellenére. Egészen Spengler tétele (csak kevésbé plastikusan kifejezve): a civilisatio a cultura elhalását jelenti. Ebből a látszógból bírálja meg Keyserling a socialismust és a forradalmakat, bőven tárgyalva a chinai revolutiót, mely a jelenkorban kezdődött. Az ő álláspontja csak egy lehet: a megalkuvást nem ismerő aristocratikus conservatismus; ezért is oly kedves neki a chinai néplélek, mely a dynastia-ellenes forradalmat megérteni sohasem tudta, csak sajátos quietismusával tűri. Nézetét tarthatjuk helyesnek vagy helytelennek, de a kifejtés és akkadatolás mindenképen elsőrangú.

Külön kell kiemelnem azt, a mit Keyserling Japán (s bizonyos tekintetben az egész far-east) erotikus életéről, s ezzel kapcsolatban a gésák helyzetéről ír. Könyvének ez a csúcspontja, a legsikerültebb részlete, — mintha egy drámának nagy «scène à faire»-jét olvasnók!

Az utinapló vége felé közeledünk. Még egy hangulatos kép a Kilanea krátere mellett, s aztán az Egyesült-Államokban állapodik meg velünk az író. Az átmenet, az elengedhetetlenül szükséges lelki áthangolódás nehezen megy, ezt érzi ő is. China felségas nyugalma után «az emberi fajok nagy olvasztókemenczéje» — milyen ellentét! Itt úgy érzi Keyserling, hogy egy új világ készül, új kulturlehetőségekkel, itt még van jövő, s fáradt lelke szomorúan teszi meg az összehasonlítást Európa és Amerika között. Úgy érzi, hogy az ó-világrész büszke épülete öregszik, bomlik, szét hull, — a szebb jövőt az Óceán túlsó partján véli látni. Igaz, hogy az az új világ még nincsen készen s még sok szökkenőn kell ennek is átesnie, de az emberiség végül itt is meg fogja találni a helyes utat.

A könyv utolsó, Amerikáról szóló részletéről egyébként ugyanazt kell mondanom, mint csaknem az egész első kötetről: fárasztó, hosszadalmas. Nem hiszem, hogy Keyserling sok rajongója őszintén akkor, midőn elragadtatással beszél minden oldaláról. Vagy pedig Nordau kitünő megjegyzése áll fenn velük szemben: nem a könyvből olvasnak, hanem saját szétkalandozó gondolataikat olvassák be a könyvbe. Egy igazán értékes irodalmi alkotás ott rezeg még sokáig az olvasó lelkében, mint valami szép emlék, s akárhányszor csak bizonyos idő multán bontakozik ki teljes értékében, mintha távlatra volna szüksége. Keyserling utinaplója ezt a próbát nem állja ki.

Szöllösy Lajos.

A CULTURA POLITIKÁJA.

Megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaságnak 1921 február 6-án tartott ünnepi közülésén.

Tisztelt hallgatóim!

A magyar költészet mindenkor a nemzet szívverése volt. Mai költészetünk, régibb jeleseinké s az újabbak közül mindazoké, kik erkölcsi értelmében is megérdemlik a költő nevet, — ez a mi mai magyar költészetünk: a panaszok, a csalódások, a vádak, az átkok, a gyász költészete. Ezekben vergődik a magyar szív, egy reménysugarat esdekelve a mélységből. Múltunk fényes napjaira gondolni is alig merünk s ha gondolunk, csak Dantének legszomorúbb igazsága mellett találunk bizonyosságot. Annál többet jártatjuk eszünkben s idézgetjük a nemzetnek múlt borús, zivataros, istenverte napjait, a mostaniakhoz hasonlókat. Hitet szeretnénk kicsikarni történetünk gyászából, hogy jelenünk gyászában könnyítsünk valamit lelkünkön. Sajót, Mohácsot, Világost emlegetjük; de ritkán jutunk tovább egy-két szólamnál. Valamikor Vörösmartyék idejében a régi diadalokkal biztattuk magunkat, most a régi csapásokkal biztatjuk. A magyarok istene mindig megsegített bennünket, mostani megpróbáltatásunkban sem hagy el. Mint Arany László mondja épen társaságunknak egy régi ünnepén bemutatott költeményében, a szárnyaló képzeletből és ragyogó okosságból fakadt *Hunok harczában*:

Le birod-e győzni az összetolúlt bajt?
Jön-e csoda ismét védeni a hún fajt?
Mint eljőve egykor felhők országából...
Mentő hatalommal, nem földi erővel.

A haragos mennykőt! riad bele a nemzeti ábrándba a költő s rámutat arra, a mi igazán megtartott bennünket: a magunk szívére, eszére, karjára. A mi feladatunk, a mi kötelességünk nem az ma, hogy ábrándokban, mondákban és szólamokban keressünk bátorítást. A mi ezekből következik, ab-

ban több a veszedelem, mint a segítség: vakhit, babona, sültgalambvárás. Nekünk ma másra van szükségünk: cselekvő hitre, világos látásra, két kezünk munkájára.

Történetünket forgatva, inkább azt kellene vizsgálnunk: mennyiben voltak őseink, miben voltunk mi magunk a mi szabadító istenünknek eszközei; mivel járultunk magunk hozzá régi megváltásainkhoz, nemzeti sorsunk jobbra fordulásaihoz! Ebből okulhatnánk, csakis ebből s ennek az okulásnak és nemzeti érzésünknek kettős fénye világíthatná meg utunkat a magyar éjtszakában. A két nagy katastropha, mely a multban a sír szélére lökött bennünket, nyújt ilyen tanulságot. Mohács, mely után Magyarország törpébbre zsugorodott, mint a mai s ennek a vékony országcsiknak függetlensége is csak elméletté lett; azután Világos, melyet az országcsontításon kívül magyar nemzetiségünkben való teljes elnyomásunk követett. Történetünknek ezen a két, fekete szegélyű lapján följegyezve találunk olyan tanulságokat is, melyeknek emlékezetbe hozatalát és megvilágosítását mi, mint irodalmi társaság, különösen a magunk feladata körébe tartozónak tekinthetjük. A nemzeti irodalomnak, a nemzeti culturának talán mindennél fontosabb része ez a tanulság, melylyel a nemzetmentő munkához hozzájárult, sőt ezt a munkát vezette.

Mohács után az új cultura, mely megteremti a magyar könyvirodalmat, új érzéseket és új eszményeket hoz a nemzetnek. A vallásos művelődés nemcsak a nemzeti öntudatot erősíti, mélyíti, világítja, nemcsak bont, hanem kapcsol is. Az új, protestáns vallásos cultura hozzácsatol, szorosabban csatol bennünket a nyugati és északi országokhoz s a lelkiismereti szabadság mellett századokon keresztül nemzeti szabadságunk védelmezőjévé lesz. Katholikus vallásos culturánknak is értékes kötelékeket köszönhetünk, melyek meg terültünknek a török iga alól való fölszabadításában támogattak bennünket. Nemcsak két hadi, nem is csak két politikai, hanem egyenesen két cultur-kör az a maga összefonódó vallási, politikai és művelődési eszményeivel, a mely döntőleg folyt be nemzeti felszabadításunkba: egyfelől Bethlen Gábor, Rákóczi György és körük, másfelől Pázmány Péter, Zrínyi Miklós és körük. Az a cultura, melyet ők képviseltek, tartotta meg

magyarnak a magyart és szerezte vissza neki, a mi jog és történet szerint megillette.

Világos után is ugyanez a már akkoriban teljes tudatossággal emlegetett tranquilla potestas volt a mi leghatalmasabb szövetségesünk: ez a mi magyar culturánk. Egyenesen bámulatos annak a tudományos és irodalmi mozgalomnak a lelkes nagysága is, biztos céltudatossága is, mely nem is sokkal a nagy katastropha után megindult és a kiegyezésig alig szünetelt. Midőn uraink és ellenségeink — ugyanazok voltak! — azt hirdették, hogy a magyar történetnek vége: czáfolatul a nemzet és a világ elé nagy multunknak, nagy erőforrásunknak addig példátlanul gazdag buvárlata és feltárása indult meg: az adattáraknak és monumentális feldolgozásoknak egész könyvtára. Politikai és hadi életünk multja mellett szellemünk, művészi erőnk, költői lelkünk emlékei is előkerülnek a föld alól, a sekrestyék és könyvtárak homályából: irodalom- és művészettörténetünk virágzásnak indul, culturánk a maga őseit is hadsorokba állítja a *Nemzeti Könyvtár* és a *Magyar Klasszikusok* köteteiben. A természettudományok is a kor színvonalára emelkednek, különös gondot fordítva a mezőgazdasági életre. Az új művelődésre jellemző, hogy nemcsak minél magasabb, hanem minél szélesebb is törekszik lenni: ismereteket és eszméket vinni a nemzetnek azokba a tágabb köreibe, melyekre korábban alig gondoltunk. Legkiválóbb íróink szerkesztenek a nép számára könyveket és lapokat, a *Magyar nép könyvét*, a *Vasárnapi Ujságot* és társaikat. Szóljak-e a költői culturáról? Talán elég annyit mondanom, hogy Arany és Tompa, Kemény és Jókai erejük teljességében dolgoznak. És ennek a cultur-életnek alapján a magyar jog tanulmányával készíti elő egy zalavármegyei úrilak visszavonultságában e jognak lángelméje a győzelmet.

Mohács után másfél századig, Világos után csak másfél évtizedig tartott rabságunk s a szabadságunkért vívott szellemi harc. Hogy ebben a szellemi harcban mindig megálltuk és meg tudtuk tartani helyünket, hogy magyar culturát alapítottunk, fejlesztettünk és virágoztattunk: ez táplálta jogérzetünket és erőnket, melylyel «alászállván a poklokra», ismét felemelkedhettünk s országok és nemzetek között megint

elfoglalhattuk megillető helyünket. Zrínyi tollával is győztes hadvezér volt, Pázmány a magyarok istenének is mutatott be áldozatot; a múlt század nagy lángelméinek csillagképlete szellemi erőnkben győzhetetlenségünket jelképezte és hirdette. A török világban fölzsendült magyar cultúra nélkül kétségtelenül a leigázott keleti népek sorsára jutunk; a Bach-világban pedig, hogy a rajtunk erőt vett belső ellenségeinken szellemi és erkölcsi erőnkkel, egész összhangos észbeli és szívbéli magyar culturánkkal fölül tudtunk emelkedni, így szellemünk szabadságával tömlöcztartóink fölött maradunk s mindjobban erősödött bennünk a hit: hogy föltámadásunk csak idő kérdése. A mint még Vörösmarty és Arany és Tompa és Gyulai és Lévay és a többiek zengették.

A művelődés mellett bizonyára hatottak más erők is: politikaiak és gazdaságiak; de merem állítani, hogy azok is csak a nemzeti cultura támogatásával és szövetségében teljesíthették nemzetmentő feladatukat. A nemzeti érzés, mely művelődésünket minden időben irányítóan hatotta át, ennek világánál találta meg diadalútját. A nemzeti önérzetet ez táplálta, élesztette, biztatta a jelennek vagy a közelmúltnak lelkesítő képeivel. Ne féljünk a szótól: a hősiség is ennek a culturának erkölcsi talajából termett s a nagy áldozatok szent emlékeit ez a cultura adta át nemzedékről nemzedékre a magyar századok szívének és képzeletének. A Szondiak és Zrínyiek, a Görgeyek és az aradi mártírok emléke és hatása is része és élesztője volt ennek a csodatevő culturának s a benne rejlő nemzeti erőnek. Ebből a forrásból mi is meríthetünk a mi balvégzetű napjainkban. A világháborúra gondolok, most nem nyomorúságára, nem istencsapására, hanem dicsőségére. Arra, hogy mint álltuk meg helyünket és mint tudtuk megvédelmezni ezt a szent földet egy egész ellenséges világgal szemben. A limanovai, kárpáti, doberdói legendákra, melyekhez hasonlókát régesrég hallottam, csak iskolás fiú koromban, mikor a perzsa háborúkat tanultam a görögök ellen. A hazát védő magyar hőstetteknek arra a végtelen sorára, mely nem is csak a hadviselésnek, hanem a nagy erkölcsi áldozatok fenséges történetében ragyog. Ha nem hódoltunk meg a temérdek ellenségnek, ne hajoljunk meg most már suttogott, de

még követelően suttogott jelszavak előtt. Hirdessük fennhangon, hogy büszkék vagyunk fiainkra, büszkék rokkantjainkra, büszkék halottainkra, kik nem Csaba királyfival fognak eljönni az ég ívén megszabadításunkra, hanem emlékezésünkben, önértetünkben, szívünkben, magyar erkölcsi culturánkban.

De ezekből a forrásokból fakadó nemzeti önértetünk semmi téren nem állapodhatik meg sem a csüggedő, sem a kiabáló tétlenségnél. A fegyvert erőszak és árulás kicsavarták kezünk-ből: de az ekevasat, a kalapácsot és író tollat még tartjuk. Ezek legyenek fegyvereink. Minden magyar ember érezze az értékét és mi érezzük minden magyar ember értékét. Minden értéknek szédületes pusztulása közben vegyük eszünkbe, hogy a legnagyobb érték a világon mégis csak az ember; ennek nem szabad elértéktelenednie. Ezt az emberi értéket adja meg és őrzi a cultura: cultura az érzésben, cultura a tudásban és cultura a cselekedetben. Mert a cultura tágabb fogalom annál, a hogyan meghatározni szokták. Mig erkölcs alatt az embernek önzetlenségben a természet fölé emelkedését értjük, cultura alatt szűkebb jelentéssel a természetnek az ember uralma alá hajtását; civilisatio alatt pedig a kettőt együtt: ebben az összefoglaló értelemben kell vennünk a culturát is. Nemzeti érzésünket a természet oltotta belénk; a nemzettagadók tagadói a természetnek is. De csak a cultura teszi igazán tudatossá, mélylyé, örökké. A cultura erősíti nemzeti hitünket: hogy ugyanaz a természet, mely hegyeivel és vizeivel megszabta hazánk egységes és oszthatatlan területét, a belénk oltott tehetségekkel s a nekünk ajándékozott lángelmékkal megszabta és megadta hazánk jövőjét is. De ezeket a geniusokat elménkben és szívünkben megértéssel és szeretettel őriznünk, ezeket a tehetségeket a nemzeti élet munkájában tevékenyen értékesítenünk kell. Éjtszakai egünkön ez a jel, a cultura jele, ragyog fényesen szemünkbe: ebben még győzhetünk; de ha elhomályosodni engedjük, akkor, Széchenyi szavával, csak gyászfüzeket fog még teremni ez az egész ország.

Tudomány, irodalom, művészet, — mivelve szent komolysággal és tiszta lelkesedéssel, fogadva megértéssel, tisztelettel és szeretettel: ez a szellemi cultur-élet, melynek dolga szorosabban bennünket illet. Mostanában sűrűn emlegetjük, so-

kat hallunk felőlük, de mintegy csak fél szavakat. Nem igen törődünk, legalább fejtegetéseinkben, azokkal a bénító, vagy épen ellenséges erőkkel, melyek művelődési törekvéseinkkel és sikereinkkel szemben állanak s derék, lelkesítő elmélkedéseink nem igen jutnak el a határozottabb célkitűzésig és irányításig.

Pedig ha komoly s a siker reményét rejtő munkához kívánunk fogni, a mint kötelességünk: számolnunk kell az elénk tóduló számtalan és ritka nehézséggel. Munkáról, kemény, kitartó, hűhó nélküli munkáról lévén szó: számolnunk kell mindenekelőtt a mi magyar természetünkkel, mely a lényeg helyett könnyen beéri a mutatós színnel, gyakran téveszti össze a szót a tettel, a föl-fölhevülést a kitartással, az ünnepet a dologtevő nappal, a megértést a magasztalással, mások vádolását a maga felelősségével. Fényes lelki és testi tulajdonai talán legyőzik gyarlóságait, de a fényes tulajdonságok gyakorlati érvényesülésének ezek a gyarlóságok kétségtelenül útjában állanak. Lehetőleg el kell háritanunk őket és arra törekednünk, hogy a sorsnak borzalmas csapásai ne csak fogadalmakra, hanem magunkba-szállásra indítsanak bennünket. Alig tagadhatjuk, hogy, ellenére művelődési életünk minden fényes eredményének, mult századbeli haladásunk történeti csodájának, a mi a nemzeti műveltség egységét és egyetemességét illeti művelt osztályainkban: e részben még ma is csak az alapozás munkáját kell végeznünk. A nagy haladás művelt osztályainkat még mindeddig nem tudta a nemzeti műveltségnek olyan szoros és teljes egységébe foglalni, a milyenbe foglalta egészen a mult század közepéig a deák iskola kultúrája. Pedig melyik magyar elme nem gondolja, melyik magyar szív nem érzi, hogy ma ennek a nemzeti kultúrának egysége és általánossága lenne legerősebb biztosítóka, künn és benn, nemzeti életünk egységes folytatásának s egyszerűsmind a lehangosabb és legelutasíthatatlanabb követelése a zsarnok világtól nemzeti egységünk politikai érvényesülésének.

Kire vár ez a kemény munka? Miránk, a mi szavunkra és tollunkra mindenestre; de ki támogat bennünket? Politikai életünk, legalább a milyen útra balsorsunk szorította, azt hiszem, e részben többet árt, mint használ: a nemzetnevelő munka majdnem kizárólag az irodalomra és az isko-

lára nehezedik. A jeleztem közmívelődési viszonyokon alapul a sajtó nagy hatása, fájdalom, az egyre hangosabb dudva sajtóé is, melynek míveletlen és romlott elemei lelkiismeretlenül állanak útjában a magyar értelmi és erkölcsi cultura munkájának. A mit árulnak, az a míveltségnek csak torz álarcza és megcsúfolása. A könyvvel kellene hatnunk; de a kik jó könyveket írnának, számban, erőben, kedvben megfogyatkoztak. A könyv megfizethetetlenül drága lett s minél jobb, annál nehezebben láthat napvilágot. Így a burján-, a fércz- és szennyirodalom terjeszkedik mind szélesebben s együtt vet gáncot a tisztességet, tehetséget és magyarságot hordozó magyar culturának. Az irodalom, legalább az az irodalom, melynek culturális jelentősége van, a nyomorúság kuczkójában sinylődik s kezei bilincsekbe verve, melyeket csak olyan míveltség törhetne szét, a minőnek mi még az alapozásán dolgozunk. Az iskolák munkája hosszú évek óta meg van bénítva; boldogtalan viszonyok s ép olyan boldogtalan rövidlátás inkább a kötelességmulasztás, mint a kötelességteljesítés intézeteivé engedték sülyedni őket; gondoskodás tekintetében keserűen panaszoják hátraszoríttatásukat. Ime csak a legfölületen, csak legáltalánosabban érintve azoknak a tényezőknek állapota, melyektől első sorban kellene várnunk a szabadításunkra hivatott magyar culturának erősítését, mélyítését és terjesztését.

Es ez a föld mégis mozog, mégis mozognia kell. Minél vakabb homály vesz körül bennünket, annál világosabban tűnik szemünkbe az a két culturai feladatunk, mely hazánk és nemzetünk jövőjére döntő. Mintha csak sorsunk könyve lenne kitérve előttünk. Egyik az, hogy míveltségbeli felsőségünket, melyet Isten jóvoltából s a magunk százados és százados munkájával szereztünk, fenn kell tartanunk szomszédaink felett. Ujon rablott erejökkel bizonyára igyekezni fognak túlszárnyalni bennünket; de a mi két szárnyunkkal: multunk önérzetének és jövőnk jogának szárnyával előttök kell maradnunk. Meg kell őriznünk, meg kell védenünk ezt a felsőségünket, melyet hasztalan ostromol az erőszak, mint a hollandi gátakat a tenger árja, s a melynek a természetes fejlődés logikája szerint győznie kell. Az a bizonyos tudás, a mely hatalom. Másik feltétel: nemzeti míveltségünk ápolása és terjesztése: a mag-

hintés. E kultúra értelmi és erkölcsi egységének minél teljesebb és szélesebb terjesztése, különösen gondos ápolása anyánk kebléről leszakított magyar testvéreink körében. Nem zajjal, tüntetésekkel, izgatásokkal, melyek csirájában fojthatnák minden igyekezetünket; egyelőre talán csak a műveltség, a tudás olyan ágainak és tárgyainak irányzatosság nélkül való közlésével, melyek nem idézik föl rabtartóik féltékenységét, de testvéreink lelkében, már a magyar szó által is, ébren tartják annak a tudatát, hogy lelkök a magyarság lelkéből él. Azt hiszem, a jövőnek biztos alapja lesz ez, melyet ma kockáztatnunk nem szabad. Az első föltétellel, ellenére minden megaláztatásunknak, nemzeti felsőségünket tartjuk fenn, a másodikkal pedig, ellenére minden szétदारaboltságunknak, nemzeti egységünket.

A kulturális felsőbbségünkért küzdő munkánknak, a tudás mezején, fő műhelyei akadémiánk és egyetemeink. Ámde az emberi és nemzeti haladásnak ezt a nagy és szent munkáját az emberiségnek erkölcsi és anyagi leromlása a csőd szélére juttatta. A szellemi kapcsolatok elszaggatása, a könyvek és folyóiratok hozzáférhetetlensége, a könyvnyomtatás árának szédületes emelkedése, a bűvárlati eszközök és szerek megfizethetetlen drágasága s mindezzel szemben a mi koldusbotra jutásunk: szomorú kulturális távlatot nyitott a magyar tudomány, a magyar szellemi haladás kiapadó forrásaival. A milliomosnak csúfolt akadémia egyszerre koldusként, elnémulásra ítélve tűnt föl a nemzet előtt. És ez jobban megértette most, mint korábban bármikor. Mintha Széchenyi szelleme nyerte volna vissza hódító szavát. Mindenki érezni kezdte a magyar tudomány nemzeti értékét, melynek elsorvadása a nemzetnek lenne elsorvadása. «A kit az Isten megáldott», segítségére siet s akadémiánkat oly gazdag adományok árasztják el, melyek talán egész régi vagyonát meghaladják, keserves békoit feloldják, jövőjét és hatását megalapozzák.

Ez a felbuzdulás reményt kelt bennünk, hogy a nemzet irodalmi kultúránk szomorú sorsa iránt sem marad érzéketlen. Mert ennek a szorosabb értelemben tekintett irodalmi műveltségnek fontossága ma semmivel sem kisebb, mint a tudományé. A kultúrának érzelmi és erkölcsi elemeit sajátságosan ez szolgálja: ez a nemzeti lélek éltető levegője. Ezt

szolgálja már közel száz esztendeje Társaságunk, az ég ajándékából való szellemi erőnek változó hullámmása közt, de mindeddig sohasem változott szent buzgósággal. Ezt szeretné szolgálni tovább is most, mikor becsületes és lelkes munkájára a nemzetnek nagyobb szüksége van, mint valaha. Bizik szolgálatának értékében is: csak történetére kell visszatekintenie. A nagy könyvtár, melyet eddig adott, a legmagasabb irodalmi kultúrának olyan kincstára, melynek gazdagságával nemcsak hazánk, hanem a külföld rokon intézményei közül sem versenyezhet egyetlen egy sem. A nagy nevek között, melyeket ez a könyvtár és ez a mi Kisfaludy-Társaságunk vezetett a nemzet lelkébe, nem kisebbek ragyognak, mint Arany János, Madách Imre és Arany László, Baksay Sándor és Zempléni Árpád, Erdélyi János és Greguss Ágost. A teljes Shakespearet és a teljes Molièret, az ó- és új-világ classicusait Társaságunk adta először magyarul. Tervbe vette és csak nemrég indította meg a Nemzeti Könyvtárban a magyar szellem történeti élete minden jelentősebb emlékének kiadását, boldogan a gondolatban, hogy a száz és száz kötetesnek gondolt nagy magyar vállalat minden kötete egy téglá lesz nemzetvédelmünk bástyájához. Csak a legelső sorozat láthatott belőle napvilágot, de tartalom, kritikai feldolgozás és siker tekintetében a legbiztatóbb alapot vetve. A magyar nép-szellem költői emlékeinek gyűjtését, megmentését, vizsgálatát, még a mult század négyvenes éveitől, szintén Társaságunk ismeri feladatának. Nagy kötetek hosszú-hosszú sorában folyt mostanig a munka. Ha eddig éreztük azt, hogy úgyszólván az utolsó órát használjuk föl e kincsünknek megmentésére, most, mikor nemcsak nivelláló fejlődés, hanem a magyar terület nagy részén ellenséges erőszak pusztítja ezt a virágos mezőnket: eljutottunk az utolsó percekhez.

És a ránk szakadó nagy romlás miatt mindennek a munkának szünetelnie kell. A szegénység szinte kicsikarta már a nemzet-szolgáló tollat kezünkől. Vállalataink elakadtak épen akkor, mikor a nemzeti életre való fontosságuk talán még magasabbra emelkedett, mint folytatásuk költsége. De mi nem csüggedünk sem hitünkben, sem munkánkban. Elzárkózhatik-e a magyar irodalomnak s élén Társaságunknak megfelelő tá-

mogatásától az ország, elzárkózhatik-e, bármily sanyarú sorsra jutott, mikor itt a szellemi élet-halál kérdésével áll szemben? Elzárkózhatnak-e a hazafiúi lelkiismeret furdalása nélkül a nagyok, a szerencsések, a vigadók, a tehetősök, a magyar társadalom? Nem kötelessége-e megemlékezni ma minden kaszinónak Széchenyiről, ki először hirdette államférfiaink közül a költészetnek politikai jelentőségét; minden pénzügynek Fáy Andrásról, kinek nemcsak zsebében csengett a magyar pénz, hanem keblében is dobogott a magyar szív; minden iskolának Comeniusról, ki a magyarság szolgálatát kötötte minden magyar tanító lelkére? Jöjjenek segítségökkel a Kisfaludy-Társaság segítségére mindannyian, hogy a kultúra mezején és fegyvereivel vehessük fel újra és folytathassuk mindnyájunk édesanyjáért a régi harcot, melyet valamikor dicsőségéért vívtunk, most felszabadulásáért fogunk folytatni. Jöjjenek készen azzal, a mivel megáldattak, mert az összeszorított marok nem foghat fegyvert.

Oh bár nyílnék meg újra, mint a hogy az akadémia sorsának felkarolása biztathat bennünket, magára és feladataira, barátaira és ellenségeire ismerve a régi magyar lélek. Azt tartják felőle, hogy csak a szenvedésben dobog össze és nyílik meg igazán, teljes odaadással, erkölcsi hősiségével a hazának. Mint a Daturának pompás fehér harangvirága, mely nappal, a verőfény sugárzásában illattalan; de felhők borította ég alatt, a zivatar tombolása közben, az éjtszaka sötétében dúsan ontja felséges illatát. Oh áraszsza ily éltető lehelletét nemzetünk érzése, kötelességérzése a magyar éjtszakában s «a siralomnak ebben a völgyében», mely még a mienk maradt. Fogadjon meg benne az áldozatkészség gondolata, hogy a mit irodalmának ad, azt kultúrájának adja; a mit a kultúrának ad, azt nemzetének adja; a mit nemzetének ad, azt visszaszerzendő hazájának adja. Kérvén, sohasem éreztem inkább, hogy nem magamnak, nem is Társaságunknak, nem is az irodalomnak, hanem szegény hazánknak kérek. Sohasem voltam biztosabb benne, hogy a köszönet, melylyel a magyar szívek adományát fogadni fogjuk, a jövő magyar nemzedékek hálaszavával fog visszhangzani.

Ezzel megnyitom a Kisfaludy-Társaság hetvennegyedik ünnepi közülését.

RÁKOSI MINT PUBLICISTA.

Elnöki beszéd a Kisfaludy-Társaság 1920 okt. 24-iki Rákosi-ünnepélyén.

Tisztelt Társaság, tisztelt ünneplő közönség!

Tagtársunk és mesterünk, Rákosi Jenő mostani ünneplése tulajdonképen a Kisfaludy-Társaságból indult ki; e társasági tagságának ötvenedik évfordulóját üljük meg most s ebből az alkalomból — úgyszólván családias ünneplés formájában — akartuk neki a jubiláris diszoklevelet átnyújtani.

Azonban a Rákosi Jenő alakja annyira kinőtt minden társasági kötelékből, hogy elég volt a híre annak, hogy őt ünnepelni akarjuk s ime, nyomban országos mozgalom indult, mely a mi megemlékezésünket az egész magyar közönség megemlékezésévé akarta felavatni. Mi csak örülhetünk ennek a széleskörű részvétnek. Az elismerés és szeretet megnyilatkozásainak a kiterjedés növelheti fényüket, bensőségekéből ebben a körben az ünneplés e versenye által semmit sem veszhetnek. Rákosi Jenőt nem foglalhatjuk le magunknak, de nem mondhatunk le arról, hogy ötven éves tagságáról, úgy, mint eredetileg terveztük, függetlenül az országos ünnepléstől, itt Társaságunk és hű törzsközönsége körében a régi és állandó összetartozás melegségével emlékezzünk meg.

Épen egy félszázad előtt, 1870-ben foglalt székelt Rákosi Jenő a Kisfaludy-Társaságban, mely őt — főkép *Aesopus*-al elért nagy sikere alapján — a megelőző évben választotta meg rendes tagjává. Székfoglalója Vörösmarty «Szép Ilonkájá»-nak dramatizálása volt. A fiatal író, költő és műfordító szorgalmas tagtársnak bizonyult. Emlékszünk Toldy Ferencz és b. Kemény Zsigmond fölött tartott emlékbeszédeire, a Kisfaludy-ünnepen elszavalt alkalmi költeményére, Hamlet és Oféliáról szóló, körünkben felolvasott, hírnevessé lett tanulmányára, a «Magyar genius»-t tárgyazó felolvasására. A Kisfaludy-Társaság régibb Shakespeare-kiadásában je-

lentek meg a *Felsült szerelmesek*, a *Windsori víg asszonyok*, az *A hogy tetszik* és *Cymbeline* fordítása; új Shakespearekiadásunkban már hoztuk ezek egy részének újabb átdolgozását s hozhatni remélünk többet is. Nem egyszer mutatott be felolvasó asztalunknál munkákat tehetséges fiatal íróktól, a minőknek fölfedezésében oly szerencsés volt.

Rákosi Társaságunkban és nemzeti irodalmunkban az eleven kapcsolatot képviseli a régi nemes hagyományok és a között az új irodalom között, mely a múlt szeretetét a jövőbe vetett hittel, az európaiságot a nemzeti jelleggel összekötni akarja és tudja; mely nem zárkózik el újabb irányoktól és formáktól, nagyon jól ismeri és érti a külföld régibb és újabb alkotásait, de soha magát a hazai talajtól s nemzeti ideáljainktól elszakíttatni nem hagyja s ebben a pontban alkat nem ismer; mely idomul és fejlődik, terjed és változatos lesz, de mindig fenn szárnyal és nem merül porba, sárba, mindig sajátos és mindig magyar marad.

Különbön a mi közönségünknek nem szükséges magyaráznom, miért ünnepeljük Rákosit; az már eddig is megmutatta, hogy az ünneplést kívánja s szívesen osztozik benne; nem is szükséges a multat hívni tanúbizonysággul a mai Rákosi jelentőségének megértésére.

Az agkori jubileumok többnyire a halványuló dicsőség felfrissítésére szoktak szolgálni; a régi érdemekkel diszítjük fel, a múlt visszasugárzó fényével övezzük a már-már kopár jelent. Rákosinál minderről szó sem lehet. Az ő jelene önfényében ragyog, nem a múltéban. Talán soha annyi s oly osztatlan elismerés és szeretet nem környezte, mint ma. Mint a hogy az agg Faust a szabadságot és az életet, úgy a mi ősz mesterünk a dicsőséget mindennap újra akarja kiérdemelni.

És erre képessé is teszi a gondviselésnek az a ritka kedvezése, mely nemcsak megtartotta szelleme üdeségét, lelke törhetetlenségét, hanem a haladó korról szinte fokozza munkasír és harcckedvét. Szerencse ez nemzetünkre nézve, mert Rákosi talán soha oly nagy szükség nem volt, mint most: a sorscsapások miatti bódultságából lassan ismét magára eszmélő nemzet nehéz újrakezdéseinek küszöbén.

Hivatottabb ajkáról fogjuk hallani mesterünk költői, kü-

lönösen drámaköltői érdemeinek és jelentőségének méltatását. Nekem e bevezető és üdvözlő szózatban legyen szabad főleg egyet ragadnom ki írói munkássága kimeríthetetlenül gazdag tárházából: újabkori publicistikai működését.

Ő hírlapirodalmunkban ma szinte egyedül, mindenestre legfényesebben képviseli nemes és dicső hagyományait annak a magyar publicistikának, a mely a negyvenes évek nagy reformmozgalmát megindította, a szabadságharcot végigküzdte, az absolutismust végigszenvedte; a mely a húsvéti cikk fel-támadási üzenetét megírta s az új alkotmányos korszakot fel-avatta.

Nemrég két kötettel ajándékozott meg bennünket, melyek azokat a cikkeit, leveleit és beszédeit tartalmazzák, a melyeket a legutóbbi három év alatt olvastunk és hallottunk tőle. «Tiszavirág» címét adta nekik, jelezni akarva azoknak alkalmi s azért múló jelentőségét. De az alkalomszerűség nem mindig jelent mulandóságot. Az események körforgásában az alkalmak gyakran visszatérnek és a mi gyorsan élő korunkban sokszor a rövid időbeli távolság már történeti perspectívát ad az elmúlt dolgoknak.

Ez a gyűjtemény mutatja legjobban azt a két tény, a melyre rámutattam: hogy mily nagy szükségünk van Rákósira most és hogy meggyőződése bátor és hű követésében milyen törhetetlenül állotta ki ez az öreg bajnok ezeket a rettentő időket.

Volt idő, mikor a tollat egyszerűen kiragadták a kezéből, őt magát becsukták és megsanyargatták, mert azok közé tartozott, a kik itt éltük át a nemzet belső válságának minden iszonyait. Nem helyezte biztonságba magát, nem is keresett kívül archimedesi pontot a forradalmi őrjöngésekbe merült magyar világot sarkaiból kifordítani, hanem itt maradt néma, de élő tiltakozásként az ellen a barbár zsarnokság ellen, mely ezer éves nemzeti életünket és culturánkat néhány hónap alatt elpusztíthatni remélte; itt maradt néma, de élő tanúbizonyosságául annak, hogy ez a zsarnokság testünket megsanyargathatta, de lelkünket meg nem törhette.

Azután jöttek napok, a mikor személyét már nem bánították, csak a gondolatait helyezték gyakran szobafogságba.

Néha az ő lapjának a vezérczikke a hemzsegő x-ekkel úgy nézett ki, mint egy hosszú algebrai egyenlet igen sok ismeretlennel. De ezek az ismeretlenek a magyar olvasó közönség előtt épenséggel nem voltak megfejthetetlenek. A censura törölhet a kéziratból, a szedésből, de nem törölhet semmit az elmékből. A magyar embernek a maiaknál is sokkal nehezebb időkből van már tapasztalása és van készsége arra, hogy a sorok között is tudjon olvasni. A magyar olvasó eltalálta Rákosinak ezeket a sorok között rekedt igazságait és gyakran azokra ujongott föl legjobban.

Rákosi Jenőt jó kedvében adta nekünk az Úristen; kérjük, könyörgünk neki, hogy mostani sujtó, büntető kedvében se foszszon meg tőle, hanem tartsa őt meg nekünk még sokáig. Tartsa meg mai munkás és harczos erejében, csodálatos szelleme egész világító és gyújtó hatalmában.

A magyar nemzet ma meg van csonkítva, földre van sujtva, le van rongyolva és ki van fosztva. De van egy kincse, a melytől még a trianoni szerződés sem foszthatta meg: szeretetben gazdag szíve. Ezt nyújtja Rákosi Jenőnek nemzeti ajándék gyanánt. Ehhez az ajándékhoz szerényen csatlakozik az, a mit a Kisfaludy-Társaság adhat ősz mesterünknek: az ötven éves tagságáról szóló díszoklevél. Csak nekünk dísz ez, Neked, nagyrabecsült barátunk, emléke a Te hűségednek és a mi szeretetünknek!

BERZEVICZY ALBERT.

NÉPÜNK NYELVISMERETE.

Első közlemény.

Régi közmondás, hogy «mindenki annyi embert ér, a hány nyelvet tud». Az egyes embernek kétségtelenül nagyobb culturális és gazdasági előnyt jelent, ha több nyelvet beszél, különösen olyan nyelvet, a melyre a mindennapi életben való érintkezésnél szüksége van. Az államnak is érdeke, hogy lakosai több nyelvet értsenek, mert így könnyebben érintkezhetnek szomszédaikkal, a mi gazdasági kapcsolatukat erősíti s közvetve az államnak is hasznára van. Még jobban előtérbe lép a nyelvismeret jelentősége olyan államban, a hol a lakosok különböző anyanyelvűek, — s egymásra lévén utalva — az állami, társadalmi és gazdasági életben fokozottabb mértékben merül fel egy közvetítő nyelv szüksége. Minthogy nálunk a régi Magyarországon a magyaron kívül 13 kisebb-nagyobb nemzetiség lakik, a nyelvismeretnek különös jelentősége van, mert ez teszi lehetővé az egyes nemzetiségeknek egymással való érintkezését, de egyúttal ez teszi érthetővé is azt, hogy az egyes szomszédos, sőt legtöbb helyütt községenként összekeveredett nemzetiségek hogyan tudtak békességben megférni egymás mellett századokon keresztül. Ha a győztes hatalmak a békét nem előre eltökélt és mohó szomszédainknak előre megígért felosztó szándékkal, hanem az igazságosság és méltányosság érzetével kötötték volna meg velünk, úgy bizonyára mérlegelték volna a magyarság történeti jogán s kétségtelen számbeli, culturális és gazdasági fölényén kívül azt az egységesítő erőt is, a mely abban van, hogy a lakoságnak nagy része anyanyelvén kívül egy más nyelven is beszél, a mi a nemzetiségi széttagoltságnak hátrányait kiküszöböli s a nemzetiségi kérdés méregfogát kiszedi. A győztes hatalmak e kérdést egyáltalán nem tették tanulmány tárgyává, ha-

nem tisztán csak a «nemzetiségi elv» alapulvétele mellett ejtették meg a felosztást, ennél is minden tekintetben a megjutalmazandó államocskáknak, illetőleg — a cseheket értve — a hazájukat elárult nemzetiségeknek kedvezve.

Magyarország népének nyelvismeretéről 1880 óta tartott valamennyi népszámlálásunk beszámol. Módot adott erre a népszámlálásnak az a kérdése, a mely az anyanyelven kívül az egyéb beszélt nyelvek bevallását kívánta. Az így nyert adatok feldolgozása azonban 1910-ig elég hiányos volt, mert a magyar anyanyelvűeknél csak az első helyen megnevezett egyéb beszélt nyelv vétetett figyelembe, a nem magyar anyanyelvűeknél pedig csak a magyar nyelv ismerete került feldolgozásra, a többi beszélt nyelv egyáltalán figyelmen kívül maradt. Világos, hogy ez a feldolgozási mód nem merítette ki a nyelvismeretre vonatkozó anyagot, mert csak a magyar nyelv elterjedését állapította meg pontosan, ellenben az egyéb nyelvek elterjedtségét a nem magyaryelvűeknél teljesen figyelmen kívül hagyta s a magyar anyanyelvűeknél is csak tökéletlenül állapította meg, mert ha valaki pl. németül és tótul tudott, csak a német nyelvismerete dolgoztatott fel, tót nyelvtudása már nem. Az 1910. évi feldolgozásnál ez a hiba kiküszöböltetett, a mennyiben, ha valaki több nyelvet beszélt, valamennyi nyelvismeretét figyelembe vette a feldolgozás s így minden nyelvnek teljes elterjedtségét megállapította.

A nyelvtudásnál első sorban az érdekelhet bennünket, hogy az egyes nemzetiségek között hányan vannak olyanok, a kik csakis anyanyelvükön beszélnek. A legutolsó népszámlálás szerint ezek aránya volt százalékban:

a magyaroknál	79.4
a németeknél	46.7
a tótoknál	75.6
az oláhoknál	85.7
a ruthéneknél	82.6
a horvátoknál	51.8
a szerbeknél	75.2
a egyéb nyelvűeknél	40.8

A különbségek tehát igen nagyok az egynyelvűség tekintetében. Nem szólva az egyéb alatt összefoglalt kisebb nem-

zetiségekről, kiknek elszórtsága eléggé megmagyarázza a többnyelvűséget, legkisebb arány mutatkozik a németeknél, a kiknek több mint fele más nyelvet is beszél, azután a horvátoknál, a kiknek szintén majdnem fele ért más nyelvet is anyanyelvén kívül, ellenben a ruthéneknek és még inkább az oláhoknak több mint 80%-a csak anyanyelvén tud.

Ha az összes nem magyar nemzetiségeket összefoglaljuk, köztük 70·7%-ot tesz a csak anyanyelvükön beszélők aránya, ezzel szemben a magyarságnál ez a százalék 79·4-re rúg. Mint-hogy a magyarság sokkal nagyobb tömegű, mint az egyes nemzetiségek, e mellett sokkal kevésbé keverten lakik együtt végül minthogy első sorban a magyar nyelv közvetítő nyelv a nemzetiségek között, nem csodálkozhatunk azon, hogy a magyarság jóval egynyelvűbb, mint a nemzetiségek, sőt statisztikai adatok nélkül azt hihetnők, hogy a magyarságnál az egynyelvűség aránya még nagyobb, holott a valóság az, hogy a magyarságnak több mint $\frac{1}{5}$ -e, 2.046,711 ember más nyelven is beszél. Nem szabad azonban felednünk, hogy nálunk a természetes magyarosodás következtében a magyarság soraiba sok nem magyarnak született egyén kerül, a ki bár a magyar nyelvet nem anyjától tanulta, de azon már jobban és szívesebben beszél s így magát magyarnak is vallja, e mellett azonban eredeti anyanyelvét sem felejtette el; a más nyelven is tudó magyaroknak tehát egy része, de hangsúlyozzuk, aránylag kis része, ilyenekből kerül ki. A beolvadásnak a nyelvismeretre való hatását mutatják a felekezetek szerint részletezett adatok is. Csak magyarul beszél ugyanis a magyar anyanyelvű

római katolikusok közül	81·2
görög katolikusok közül	69·4
reformátusok közül	91·1
az ágostai hitv. evang. közül	60·0
görög keletiek közül	53·0
unitáriusok közül	83·5
zsidók közül	39·2

százalék. Legmonoglottabb tehát a magyar reformátusság, melynek több mint 90%-a csak magyarul beszél, azután a magyar unitáriusok és római katolikusok, kiknél az egynyelvű-

ség szintén meghaladja a 80%-ot, ellenben a magyar anyanyelvű zsidók közül csak 39·2% nem tud más nyelven. A reformátusok és unitáriusok között alig van más, mint magyar, a beolvadásnak tehát itt nincs szerepe, de viszont ez a körülmény a tősgyökeres magyarokat sem készíteti nyelvtanulásra. A római katolikusok között már nagyszámú megmagyarosodott nemzetiségi is van, de viszont nagy tömegeik élnek teljesen keveretlenül, azért magas a római katolikusoknál az egynyelvűség aránya. A zsidók jóval nagyobb mértékben vallották magukat magyarnak, mint a római katolikusok, mégis sokkal kevesebb közöttük az egynyelvű, mint a római katolikusok között. Ennek az a magyarázata, hogy a zsidók a legutolsó évtizedekben rohamosan magyarosodtak meg nyelvilag, de eddigi német anyanyelvüket túlnyomó részben most is beszélik.

A magyarság egynyelvűsége természetesen ott a legnagyobb, hol a magyarság majdnem kizárólagos. Így pl. Csongrádban 97·6, Hajdúban 97·3, Jász-Nagykún-Szolnokban 97·0%-a a magyarságnak csakis magyarul tud. Fontos, hogy a három székely vármegyében, Csikban, Háromszékben és Udvarhelyben a magyarságnak több mint 90%-a csak magyarul beszél. Ott viszont, a hol a magyarság csak kis számmal él és erősen van keveredve más nyelvűekkel, az arányszám igen alacsonyra száll le, így Sárosban 18·8, Árvában csak 17·4%-a a magyarságnak egynyelvű. Az erdélyi vármegyékben ennyire sehol sem megy le az arányszám, legkisebb még Besztercze-Naszódban, 25·2, de már Szebenben 39·7, Alsó-Fehérben 40·5, Szolnok-Dobokában 41·5 stb. Érdekes még, de természetes is, hogy a városokban, ámbár ottan a magyarság aránya magasabb, mégis sokkal kevésbé egynyelvű a magyarság. Ha csak a törvényhatósági jogú városokat állítjuk szembe a vármegyékkel, az előbbieken a magyarságnak 64·9, míg a vármegyékben 81·9%-a egynyelvű. Részbe van ebben nemcsak annak, hogy a városi lakosságnak több alkalma van idegen nyelveket tanulni, s e mellett a városi lakosság nagyobb műveltsége folytán is igyekszik több nyelvet elsajátítani, hanem magyarázatául szolgál ennek az is, hogy éppen a városi lakosságban legtöbb a beolvadt elem, a mely eredeti anyanyelvén is beszél s így a

magyarságnál az egynyelvűek arányát lenyomja. A városokban mindazonáltal a teljes beolvadás olyan rohamos, hogy a *csak* magyarul beszélők aránya fokozatosan növekszik. Legérdekesebb példa erre maga Budapest, a hol a magyar anyanyelvű lakosságnak 1880-ban még csak 36.4%-a volt egynyelvű, míg 1910-ben már 54.9%-a.

Ha a magyarok közül csak anyanyelvükön beszélőknek országos arányát visszamenőleg vizsgáljuk, igen érdekes folyamatot figyelhetünk meg. Ez az arányszám ugyanis 1880-ban volt 82.5%, 1890-ben 81.4, 1900-ban 79.4 és 1910-ben is csak 79.4%. Míg tehát 1900-ig az arányszám fokozatosan lejjebb szállt, vagyis az egynyelvűek száma folyton kevesbedett, addig az utolsó évtizedben az arányszám már nem változott. Ennek a ténynek igen nagy fontossága van nemzetiségi adatainknak ellenségeink részéről sokszor kétségbe vont hitelessége szempontjából, mert ha igaz volna az, a mit ellenségeink állítanak, hogy mi az összes magyarul tudó nemzetiségeket magyaroknak vettük a népszámlálásnál, a mit egyébként még később ismertetendő adatainkkal is meg lehet czáfolni, akkor a magyar anyanyelvűek között a csak magyarul tudók arányának rohamosan csökkenni kellett volna, Ezzel szemben azt látjuk, hogy az előző évtizedekben is csak jelentéktelen volt az arányszám esése, az utolsó évtizedben pedig az arányszám változatlan maradt, a mi azt jelenti, hogy a magyar anyanyelvűek közül más nyelven is beszélők száma egyáltalán nem növekedett nagyobb mértékben, mint a csak magyarul tudók száma. Ezt a szabályszerűséget korcsoportról korcsoportra ki lehet mutatni, a mi nem volna lehetséges, ha a magyarul tudó nemzetiségiek mind magyaroknak vétettek volna, nem is szólva arról, hogy akkor magyarul tudó nemzetiségieket nem is mutathatott volna ki népszámlálásunk, holott ilyen majdnem 1.900,000 volt az utolsó népszámlálás szerint.

Érdekelhet most már bennünket, hogy a más nyelven is beszélő magyarok hányan s mily nyelveken beszélnek. Csak a legfontosabb hazai nyelveket véve, a magyarok közül

németül tudott	1.254,411,	vagyis	12·6 ‰
tótul	547,136,	„	5·5 ‰
oláhul	400,096,	„	4·0 ‰
ruthénul	49,841,	„	0·5 ‰
horvát-szerb			
nyelven tudott	178,508,	„	1·8 ‰

A német nyelv e szerint kétségtelenül nagy előnyben van a többi nyelvek fölött. Azt is látjuk, hogy ezek a számok egyáltalán nincsenek arányban az illető nemzetiségekhez tartozók számával. Hogy a német nyelv ennyire el van terjedve a magyarság között, annak igen sok oka van. Első sorban valamennyi nemzetiségünk között a németség van legjobban elkeveredve a magyarsággal, tehát a magyarságnak leginkább a német nyelvet van alkalma személyes érintkezés útján elsajátítani. Másodsorban épen a német nemzetiség az, a mely leghajlandóbb a magyarságba való beolvadásra, különösen ott, a hol a magyarság közt elszórva él és leginkább a városokban, a melyeknek lakossága régebben kétségtelenül nagy részben német volt. Ezenkívül az Ausztriával fennállott közjogi viszonyunkból kifolyólag a német nyelvet sokan megtanulták nálunk a katonaságnál, az intelligens osztály pedig elsajátította a középiskolákban, a hol a német nyelv kötelező tantárgy. Másképp nem is lehetne megérteni azt, hogy még olyan színmagyar vármegyékben is, mint Jász-Nagykún-Szolnok, Heves, Borsod, Csík, Hajdu, a hol német lakosság úgyszólván nincsen, a magyarságnak mégis 2--3%-a tud németül is. Figyelembe kell továbbá venni, hogy nálunk a német nyelv még jórésztben a kereskedelemnek közvetítő nyelve nemcsak az ország határain túl, hanem a belföldön is, és a kereskedelmet folytató zsidóság nagy része németül is beszél. A 700,797 zsidó közül, a ki magát magyar anyanyelvűnek vallotta, nem kevesebb, mint 397,665 tudott németül is. A németül tudó magyar anyanyelvűeknek tehát majdnem egy harmadrésze a zsidókra esett. Ha a zsidókat leszámítjuk a magyar anyanyelvűek és a németül tudók közül, kiderül, hogy a keresztyén magyarságnak már csak 9%-a beszél németül, a mi azonban még mindig jóval magasabb arány, mint a többi hazai nyelveken beszélő magyaroké.

A német nyelv többnyire azokban a törvényhatóságokban van legjobban elterjedve a magyarság között, a hol legtöbb a német elem, a hol tehát feltehetőleg legsűrűbb az érintkezése a magyarságnak a németséggel. Sok függ azonban az érintkezés mértékétől is, és attól, hogy a magyarság városokban lakik-e vagy falvakban. Például Brassó megyében a magyarságnak csak 16·1, Nagyküküllőben pedig csak 13·8%-a tud németül, pedig mindkét vármegyében jelentékeny a német lakosság. Ennek az az oka, hogy Brassó megyében a német lakosság nagy részében (62·6%) beszél magyarul, tehát a magyarság kevésbé szorul a német nyelv tudására, Nagyküküllőben pedig a magyarság zöme a két várost (Medgyes, Segesvár) nem tekintve, eléggé el van szigetelve a szászorságtól. Legtöbben tudnak a magyarok közül németül a német lakosságú városokban, így Temesvárott 62·1, Pozsonyban 59·5, Versecczen 57·0, Pancsován 56·6, Sopronban 53·0%. A vármegyék közül Árva-, Liptó- és Trencsén megyékben, a hol a magyarságnak jelentékeny részét a zsidók teszik, a keresztyén magyarság nagy része pedig az intelligentiához tartozik, a magyar anyanyelvűeknek több mint fele tud németül is. Legalacsonyabbra megy le viszont az arányszám Csongrád- és Udvarhely megyékben, a hol csupán 1·8, illetőleg 1·9%-ot tesz.

Tótul az összes magyar lakosságnak 5·5%-a tud csak. A felvidéki magyarság azonban természetesen nagy mértékben bírja a tót nyelvet, így Árvában, Sárosban és Zólyomban több mint 70, Liptóban és Trencsénben több mint 60%-ban. Mindezeket felülhaladja azonban az utóbbi évtizedben erősen magyarosodott Selmeczbánya, a hol a magyar anyanyelvűeknek 80·4%-a tud tótul is. De már Kassa városban a magyarságnak csak 41·7, Pozsonyban csak 27·9%-a tud tótul. Az alföldi tótság is kevésbé tudja nyelvét a magyarságra átterjeszteni. Azok, a kik ezekben az alföldi vármegyékben tótul tudó magyaroknak vannak kimutatva, túlnyomó részt magukat már magyar anyanyelvűeknek valló tótok. Így például Szabolcs megyében, a hol mindössze 1117 tót van kimutatva, még mindig 18,719 tótul tudó magyart jelez a népszámlálás, kiknek legnagyobb része természetesen Nyíregyháza városra esik.

Habár az oláhság számára másfélszer nagyobb a tótság-

nál, mégis oláhul jóval kevesebb magyar ember beszél, mint tótul, mindössze 4%. Rése van ebben annak is, hogy a magyarság soraiban megmagyarosodott oláh alig van. Legnagyobb mértékben tud oláhul az erdélyi magyarság, egész Erdélyre nézve azonban ez az arányszám sem túl magas, csupán 22·6%. Azokban a vármegyékben, a melyekben az oláhság a túlnyomó, a magyaroknak is nagy része beszél oláhul. Így Besztercze-Naszódban 66·1, Alsó-Fehérben 55·2, Szolnok-Dobokában 53·1, Fogarasban 50%-a a magyarságnak tud oláhul. Ellenben a szintén nagy többségében oláh népességű Hunyadban csak 44·8% beszél oláhul, mert itt sok a tiszta magyar vidékről odakerült bányász. Szebenmegyében szintén csak 43·3% az oláhul tudó magyar, mert itt a magyarság úgyszólván csak a német jellegű Nagyszeben városára szorítkozik. Kolozsban és Torda-Aranyosban pedig, a hol szintén oláh többség van, mégis az oláhul tudó magyarok aránya csak 42·4, illetve 39·5%, mert ezekben a vármegyékben a magyarság jó része elég tömören lakik. A székely vármegyékben az oláhul tudó magyarok aránya egészen minimális; Háromszékben 6·0, Csikban 4·9, Udvarhelyben 2·7% s csak Maros-Tordában, a hol nagyobb számú oláhság él, emelkedik 14·1%-ra. Az arányszámok tehát itt is épen fordított viszonyban vannak a magyarság arányszámával. A Tisza-Maros szögén a magyarságnak csak 14·8%-a tud oláhul s feltűnő, hogy ez a százalék még az erősen oláh többségű Krassó-Szörényben is csak 36·1, minek az a magyarázata, hogy a magyarság jó része újabb időben települt oda. A tiszabalparti vármegyék közül Szilágyban van legtöbb oláhul is tudó magyar, 19·5%, Máramarosban már csak 15·6, Szatmárban 10·2 és Biharban csak 7·4%-a a magyarságnak beszél oláhul.

Városokban az oláh nyelv ismerete többnyire csak igen kis mértékben van elterjedve a magyarság között. Legtöbben tudnak még oláhul a kolozsvári magyarságból: 21·2%, ez az arányszám azonban leszáll Temesvárott 19·1, Aradon 18·5, Marosvásárhelyen 14·2, Nagyváradon 9·8, Szatmárnémetiben 7·7%-ra. Természetesen ezekben a városokban az oláhságból sokszorosán nagyobb százalék tud magyarul.

A ruthén nyelvet Máramarosban, Ugocsában és Bereg-

ben ismeri legjobban a magyarság, de Máramarosban is a magyarságnak csak $\frac{1}{4}$ része.

A horvát-szerb nyelvet az anyaországban csak néhány városban beszéli a magyarság tömegesebben, így Pancsován 42·3, Zomborban 41·0, Újvidéken 36·0, Verseczen 29·0% arányban. De már Szabadkán, a melyet a szerbek szintén dél-szláv városnak declaráltak, a többségben levő magyarságnak csak 18·3%-a beszél horvát-szerb nyelven, ideszámítva azokat is, a kik bunyeváczul tudnak.

Itt említjük meg népszámlálásunknak azt a fontos megállapítását, hogy a nemzetiségi vidékeken élő falusi értelmiségnek (papoknak, tanítóknak, jegyzőknek) csak elenyésző esekély hányada olyan, a ki a magyaron kívül más nyelvet nem beszél. Hogy csak egy példát hozzunk fel, a Trencséntől Sárosig fekvő 7 vármegyében a 2290 magyar anyanyelvű pap, tanító és jegyző közül mindössze 58, vagyis 2·5% nem tudott más nyelvet a magyaron kívül. Ebből kitűnik annak a vádnak az alaptalansága, hogy a falu népének vezetésére hivatott értelmiség nem érti a lakosság nyelvét. Ez a vád már csak azért sem lehet igaz, mert a mint tudjuk, a falusi értelmiség túlnyomó többsége magából a falusi népből, tehát az illető nemzetiségből kerül ki.

Horvát-Szlavonországokban természetesen a horvát-szerb nyelv elterjedése sokkal nagyobb a magyarság között, nem kevesebb, mint 60·0%, a volt társországok viszonyainak ismeretése azonban kiesik e tanulmány köréből.

A nem magyar ajkúak nyelvismereténél első sorban annak a megállapítása fontos, hogy milyen arányban bírják az állam nyelvét. Az erre vonatkozó adatok a következők: Magyarul tudott

a németek közül	756,971,	vagyis	39·8 %
a tótok	417,306,	21·4 %	
az oláhok	373,822,	12·7 %	
a ruthének	64,915,	14·0 %	
a horvátok	59,939,	30·8 %	
a szerbek	76,687,	16·6 %	

A felsorolt nagyobb nemzetiségek közül tehát a németek bírják legnagyobb mértékben a magyar nyelvet. Legkevésbé

tudnak viszont magyarul a ruthének és az oláhok, a sorrend tehát fordítottja annak, a melyet a csak anyanyelvükön beszélők arányánál láttunk, a mi természetes is, mert a más nyelven beszélők többsége a magyarul tudók közül kerül ki.

A mi az egyes nemzetiségek nyelvtudásának helyi megoszlását illeti, a németeknél az arányszám elég egyenletesen oszlik meg az országrészek között. Legkevesebben tudnak magyarul az erdélyi németek közül, 34·0%, míg a Duna-Tisza közén ez az arányszám 46·9-re emelkedik. Az egyes törvényhatóságok között azonban már nagy különbségeket látunk. Bars vármegyében, a hol a németek a tótok közé vannak ékelve s a magyarsággal csak Körmöcbányán van érintkezésük, mindössze 15·6%-uk tud magyarul. Vas vármegyében, a hol a magyar-német nyelvhatár éles, s e mellett a németiség több helyütt horvátok által van elválasztva a magyarságtól, szintén csak 17·0% a magyarul tudó német. Hasonló, de már kedvezőbb a helyzet Sopron megyében, a hol 22·5% az arány. A Királyhágón inneni vármegyék közül már csak Túróciban és Máramarosban, továbbá Bács-Bodrog és Temes vármegyékben marad az arány 30% alatt, az erdélyi szász lakosságú vármegyékben pedig mindenütt csak 20—30% között mozog. Feltűnő kivétel Brassó és Maros-Torda vármegye, az előbbiben 62·6, az utóbbiban 66·7%-a a németiségnek tud magyarul. Brassó vármegyében maga Brassó város rugtatja fel az arányszámot, Maros-Tordában pedig Szászrégen város, a melyre a vármegyében levő németiségnek majdnem 40%-a esik. Az alföldi vármegyékben a kisszámú németiség majdnem teljes egészében beszél magyarul. A dunántúli vármegyék közül Győrben (90·5), Somogyban (79·6) és Zalában (79·2) beszél a németiség legnagyobb mértékben a magyar nyelvet. A magyar nyelvterületen belül is vannak azonban még vármegyék, a melyekben a németek közül tekintélyes rész még nem tud magyarul. Így magában Pest megyében is csak 55·0%-a a németeknek beszél a államnyelvet, Komárom megyében 59·0, Esztergomban 53·0, Tolnában 49·9, Baranyában csak 45·3%-a. A városokban általában a németiségnek nagy többsége tud magyarul, a törvényhatósági jogú városok közül csak Pancsován, Selmeczbányán és Verseczen marad az arányszám 50% alatt,

de még Pozsonyban is 50·4, Sopronban 54·4, Temesvárott meg épen 63·1%-ra emelkedik.

A tótok közül természetesen az Alföldön és a Dunántúl a magyarság között elszórva élő tótság birja a magyar nyelvet a legnagyobb arányban, a mely több helyütt 80%-ra emelkedik. A tótság zömétől elszakadt tótok magyar nyelvismereete tekintetében feltűnő kivétel Bács-Bodrog vármegye, a hol a tótoknak csak 12·8, és Szilágy vármegye, a hol csak 11·1%-a beszél magyarul. Mindkét megyében a tótság majdnem egészen elszigetelve él a magyarságtól. Természetesen a felvidéken, a hol a tótság tömegesen lakik együtt és alig, vagy egyáltalán nem érintkezik a magyarsággal, az arányszámok meglehetősen alacsonyak. Így Árva-, Liptó-, Trencsén és Szepesmegyékben a 10%-ot sem éri el, Nyitra-, Pozsony-, Túróc- és Zólyommegyékben, továbbá a keleti felvidéken Sáros és Zemplén vármegyékben is a 20% alatt marad. Feltűnő kevesen tudnak a tótok közül magyarul Pozsonymegyében (11·5), holott e megyében a magyarság száma majdnem eléri a tótokét. Ennek az a magyarázata, hogy Pozsonymegyében a magyar-tót nyelvhatár elég éles és e mellett a tótságnak egy jó része a Kis-Kárpátok által földrajzilag is úgyszólván el van szigetelve a magyarságtól s e résznek gazdasági érintkezése is sűrűbb a szomszédos Alsó-Ausztria német lakosságával. Ennek az eredménye az is, hogy a pozsonymegyei tótok közül valamivel többen tudnak németül (12·1%), mint magyarul.

Az oláhok magyarul tudási aránya csak ottan kielégítő, a hol egészen jelentéktelen számban élnek a magyarok között; pl. a békésmegyei oláhoknak 61·3%-a tud magyarul, de már a szintén alföldi Csanádmegyében az oláhoknak csak 38·5%-a. Szatmár, Bihar és Arad vármegyékben a hegyi oláhság csekély nyelvismereete rontja le a megyei arányszámokat, az alföldi részeken azonban itt is 30—40% között van a magyar nyelvtudás aránya. Legkevésbé tud magyarul, nem mint gondolnók, az erdélyi, hanem a tizza-marosszögi, különösen a Marostól délre lakó oláhság. Torontálban csak 8·8, Temesben 7·4, Krassó-Szörényben csak 4·8%-a az oláhságnak beszél magyarul. Az utóbbi arányszám a legalacsonyabb az egész országban. Hasonló alacsony arányszámokat Erdélyben

csak Alsó-Fehér-, Besztercze-Naszód-, Fogaras-, Hunyad-, Szeben- és Szolnok-Dobokamegyékben találunk. Nagyküküllő-, Torda-Aranyos-, Kolozs- és Kisküküllőmegyékben szintén kevés a magyarul tudó az oláhok között, de már 10 és 20 százalék között mozog. Brassóban fölemelkedik 26·1, Maros-Tordában 29·1 %-ra. A három tiszta székely vármegyében pedig az oláhságnak már 39—44, sőt Udvarhelyben 54·6%-a beszél magyarul. Kolozsvárott és Marosvásárhelyen az oláhság $\frac{2}{3}$ -a tud magyarul, Szatmárnémetiben 67·7, Aradon 69·2, Nagyváradon meg éppen 74·7%-a. A román imperium alá jutott magyar városok közül csupán Temesváron nem éri el a magyarul tudó oláhok aránya az 50 százalékot (43·6), míg ugyanitt németül az oláhságnak 49·2%-a beszél.

A ruthének közül, ott, a hol nagyobb tömegben laknak együtt, a beregmegyeiek beszélnek legnagyobb arányban magyarul (25·6), Sáros- és Szepesmegyében azonban ez az arányszám még a 4 százalékot sem éri el. A horvátok közül a somogymegyeiek háromnegyed részben bírják a magyar nyelvet s a baranyamegyeieknek is több mint fele beszél magyarul (53·3%), ott azonban, a hol legnagyobb tömegük lakik, Zalában (Muraköz), csak 22·6%-uk tud az állam nyelvén. Feltűnő kevesen tudnak magyarul a pozsonymegyei horvátok között, csupán 10·5%. A pozsonymegyei horvátság ugyanis két községre szorítkozik és e községek közül is a nagyobbik (Dévényújfalu), a Morva mellett meglehetősen el van szigetelve a magyarságtól.

A szerbek közül a magyarság közt élők elég nagy számban tudnak magyarul, így Fejérmegyében 82·8, Csanádmegyében 72·7, Pestmegyében 72·0 és még Aradmegyében is 69·6%, de már Temesben és Krassó-Szörényben 10 százalékon alul marad az arányszám. A városok között is feltűnő különbségek vannak, így Baján, Szegeden és Aradon a szerbeknek 75—85 százaléka beszél magyarul, de már Újvidéken csak 25·7, Pancsován 20·4, Verseczen 19·3 és Zomborban csak 16·5%-a. Az egyéb anyanyelvűek magyar nyelvismeretére vonatkozólag a részletek ismertetése nélkül csak annyit érdemes megemlíteni, hogy magyarul beszél:

a bunyevácoknak (sokácoknak).....	48·0 0/0-a
a vendeknek.....	34·7 «
a cseh-morváknak.....	32·7 «
a bolgároknak és krassovánoknak.....	29·9 «
a cigányoknak.....	25·0 «
a lengyeleknek.....	16·4 «
az olaszoknak.....	14·5 «

Feltűnő, hogy a csehek közül, kiknek nagy része nem is magyar állampolgár, nagyobb százalék beszél magyarul, mint akárhány hazai nemzetiségünk. Ennek az a magyarázata, hogy a cseheknek legnagyobb része városokban és ipartelepeken lakik, a hol inkább módjuk van a magyar nyelv elsajátítására.

Népszámlálásunk ezúttal azt is feldolgozta, hogy a nem magyar ajkúak közül hányan beszélnek a magyaron kívül más nyelvet. Ennek a feldolgozásnak az eredményét, csak a főbb nyelvekre és csak az arányszámokra szorítkozva, a következő összeállítás mutatja:

Nemzetiség	német	tót	oláh	ruthén	horvát-szerb
	nyelven tud %				
német	—	6·2	13·1	2·1	5·3
tót	4·2	—	0·6	0·1	0·8
oláh	2·1	0·1	—	0·0	0·8
ruthén	0·8	2·1	1·0	—	0·5
horvát	23·0	1·0	0·5	0·0	—
szerb	8·6	0·6	8·9	0·0	—

A németek bírnak e szerint a legtöbb nyelvismerettel. A mint a magyar nyelvet is többen beszélik a németek közül, mint a más nemzetiségűek közül, ép úgy a többi nyelvek tudása tekintetében is a németek járnak legelől. Megmagyarázza ezt egyrészt a németeknek az egész országban való elterjedése, tehát minden néppel való érintkezése, de másrészt magasabb intelligenciája és az a körülmény is, hogy köztük van a legtöbb zsidó vallású, a kiknek többnyelvűsége közhírmert. A viszonyosság a német nyelvvel szemben más nemzetiségek részéről általában nincsen meg, mert úgy a tótok, mint ruthének és különösen az oláhok részéről sokkal kevesebben tudnak németül, mint viszont a németek közül a felsorolt nemzetiségek nyelvén. Csak a horvátoknál és a szerbeknél látjuk ennek a fordítottját; a horvátok közül ugyanis

23%, a szerbek közül 8·6% beszél németül, ellenben a németek közül horvát-szerb nyelven csak 5·3%. Ennek magyarázata az, hogy a horvátok nagy része a németek között lakik s a szerbek is majdnem mindenütt érintkeznek a németekkel. Valószínű továbbá, hogy a régi határőrvidéki intézménynek is van része abban, hogy a szerbek közül aránylag ilyen sokan tudnak németül.

Érdekes, hogy a németen kívül a többi nemzetiség nyelvének alig van egymásra hatása, a minnek egyszerű oka az, hogy ezek a nyelvek (tót, oláh, ruthén, horvát-szerb) egymással csak igen kis területen érintkeznek. Csupán a szerbeknek van nagyobb érintkezési felületük az oláhokkal, a minnek eredménye az, hogy közülük 8·9% beszél oláhhul, viszont azonban az oláhok közül csak 0·8% tud horvát-szerb nyelven: a szerbeknek tehát van okuk félni az eloláhosodástól ott, a hol oláhok közt élnek.

Fontos megállapítás az, hogy nincs olyan jelentékenyebb nemzetiség Magyarországon, a mely egy más nyelvet nagyobb mértékben bírna, mint a magyart. Egyes vármegyékben, a hol a nemzetiségek egymással jobban érintkeznek, mint a magyarsággal, előfordul az az eset, hogy valamely nemzetiségből egy más nemzetiségi nyelven többen beszélnek, mint magyarul. Érdeemes ezeket az eseteket kissé szemügyre venni. A németek közül többen beszélnek tótul, mint magyarul Árva, Bars, Liptó, Nyitra, Pozsony, Trencsén, Túrócz, Zólyom, Gömör, Sáros, Szepes és Zemplén vármegyékben, tehát Pozsonytól Zemplénig az egész felvidéken. A felsorolt vármegyékben Gömör és Zemplén kivételével, mindenütt nagy többségben van a tótság a magyarság felett és e mellett a kis számú németiség jelentékeny részét zsidók teszik. A gömöri németiség úgyszólván csak a teljesen tót vidéken fekvő Dobsinára szorítkozik, a zempléni túlnyomólag zsidó németiség szintén a megye északi részén, tót nyelvterületen él. A törvényhatósági jogú városok közül csak a selmeczbányai németiségnél elterjedtebb a tót nyelv ismerete, mint a magyaré, a mit a lakosság tót többsége eléggé megmagyaráz. Ellenben a pozsonyvárosi németek közül 50·4% tud magyarul s csak 22·5% tótul, a kassai németek közül 70·7% tud magyarul s csak 42·8% tótul.

A németeknél az oláh nyelv a magyarral szemben csak Erdélyben van határozott túlsúlyban, még pedig majdnem mind azokban a vármegyékben, a melyekben szász falusi lakosság él, tehát Alsó-Fehérben, Besztercze-Naszódban, Fogarasban, Kis- és Nagyküküllőben, Kolozsban, Szebenben és Szolnok-Dobokában. De már Maros-Tordában, sőt Brassó vármegyében is többen tudnak a németek közül magyarul, mint oláhus. Ha egész Erdélyt vesszük, az ott lakó németiségnek 34·0%-a tud magyarul, ellenben oláhus 58·7%-a, a mi élénk bizonyítéka annak, hogy az erdélyi szászok nyelve a magyar uralom ellenére sokkal nagyobb veszélyben volt az oláhság, mint a magyarság részéről, s valószínű, hogy a mostani oláh uralom a szászok oláh nyelvtudását eléggé ki fogja használni a magaczeljaira. Erdélyen kívül az egyetlen Krassó-Szörény vármegye az, a hol a németek közt az oláh nyelv ismerete elterjedtebb, mint a magyaré. Még az erősen oláh színezetű Szilágy, Arad és Temes vármegyékben is jóval többen beszélnek a németek közül magyarul, mint oláhus.

A tótok közül még a felvidéki vármegyékben is mindenütt többen beszélnek magyarul, mint németül. Kivétel csupán a már említett Pozsony vármegye, a hol az osztrák-németekkel való sűrű érintkezés a német nyelvnek nagyobb teret biztosított a tótok között. Magában Pozsony városában is többen tudnak a tótok közül németül (49·1%), mint magyarul (41·1%), a minek az a magyarázata, hogy a pozsonyi tótok legnagyobb része gyári munkás, a nagyipar pedig Pozsonyban még meglehetősen német jellegű. A zárt tót nyelvterületen kívül is majdnem mindenütt inkább beszéli a tótság a magyar, mint a német nyelvet. Az egyetlen kivétel Krassó-Szörény vármegye, a hol nemcsak németül, de oláhus is többen tudnak a tótok közül, mint magyarul. Oláhus egyébként Temesvármegyében is valamivel többen tudnak a tótok közül, mint magyarul; a szerb nyelv pedig Bács-Bodrog és Torontál vármegyékben, azonkívül Versecz és Pancsova városokban van előnyben a magyar nyelvvel szemben, a mit megmagyaráz az, hogy a tótok mindkét vármegyének déli, szerbek lakta részén laknak, s a két említett városban is elterjedtebb a magyarnál a szerb nyelv.

Az oláhok nyelvtudása a magyaron kívül teljesen minimális, csupán Temesvár és Versecz városokban beszélnek közülük többen németül, mint magyarul. Még az olyan vármegyékben is, a hol több a német, mint a magyar, mint pl. Krassó-Szörény, Temes, Torontál, a magyar nyelvet többen ismerik az oláhok közül, mint a németet. Érdekes, hogy még az erdélyi szász lakosságú vármegyékben is nagyobb az oláhok között a magyar nyelvismeret, mint a német. Így Besztercze-Naszódban az oláhok közül 6·6% beszél magyarul és csak 3·8% németül. Nagykovácsiban ez a két arányszám 10·3 és 2·4 s még Szebenben is 5·4-gyel szemben csak 4·5. Brassóvármegyében, a hol a magyarság és németség majdnem egyforma erős, az oláhok közül 26·1% beszél magyarul, ellenben csak 6·7% tud németül.

A magyar nyelv ismerete a ruthének között is majdnem mindenütt nagyobb, mint más nyelveké, csupán a sárosi és szepesi ruthének beszélnek inkább tótul, mint magyarul. Az egyetlen nagyobb nemzetiség, a melynél a német nyelv tudása megközelíti a magyar nyelvét, a horvát, kik közül 30·8% beszél magyarul, németül pedig 23·0%. Ezt különösen a moson-, sopron- és vas megyei horvátok idézik elő, kik túlnyomóan német nyelvterületen élven, majdnem kétszer olyan arányban beszélnek németül, mint magyarul. De már a nagytömegű muraközi horvátságból 22·5% beszél magyarul ellenben németül csak 1·9%. Feltűnő a kis számú pozsonymegyei horvátok nyelvismereténél mutatkozó nagy különbség, magyarul t. i. 10·5, németül 35·6, tótul azonban 81·7%-uk beszél.

A szerbek Temes vármegye, Temesvár, Versecz és Pancsova városok kivételével mindenütt nagyobb mértékben birják a magyar, mint a német nyelvet. Még Torontálban is majdnem kétszer nagyobb a szerbek magyar nyelvismerete, mint német nyelvtudása. A Marostól északra eső szerbek közül különösen sokan tudnak oláhuul, így Arad megyében 81·7, Csanádban 68·6, Arad városban 61·7%-uk. De Krassó-Szörényben és Temesben is sokkal jobban el van terjedve az oláh nyelv a szerbek között, mint akár a magyar, akár a német nyelv.

Ha a nyelvismeret vizsgálatánál tisztán csak az arányszámokra támaszkodunk, vagyis ha azt nézzük, hogy bizonyos

nemzetiségből egy más nyelven hány százalék beszél, könnyen tévedésbe eshetünk, mert az egyes nemzetiségek különböző számbeli súlya befolyásolja az arányszámokat. Látjuk pl. azt, hogy valamennyi nemzetiségnek nagyobb százaléka beszél magyarul, mint viszont a magyarok közül az illető nyelveken, de ezt megmagyarázza az, hogy a magyarság számbelileg sokkal nagyobb, mint bármely nemzetiség s így szinte matematikai lehetetlenség, hogy közülük aránylagosan annyian tudjanak nemzetiségi nyelven, mint a mennyien a nemzetiségek közül magyarul. A németek közül pl. 39·8% beszél magyarul; ha a magyarok is ugyanilyen arányban tudnának németül, úgy e tömeg majdnem 4 millió lélekre rúgna, a mi kétszeresen felülmúlná maguknak a németeknek a számát is. A nyelvismeretre mindig az illető idegen nemzetiségnek közvetlenül szemben álló tömege van hatással s még ha két nemzetiségnek abszolút száma nagy különbséget mutat is, az érintkezési felületnél körülbelül egyforma a számuk. Ha tehát az egyik nyelv hatása a másikra ugyanaz, akkor abszolút számban az egyik nemzetiségből ugyanannyinak kell tudnia a másik nyelvét, mint megfordítva. A nyelvismeretre vonatkozó abszolút számokat egymással szembeállítva, egyelőre csak a magyarságra és a magyar nyelvismeretre vonatkozólag a következő összeállítást kapjuk:

magyar németül tud	1.254,411,	viszont német magyarul tud	756,971
magyar tótul tud	547,136,	• tót magyarul tud	417,306
magyar oláhul tud	400,096,	• oláh magyarul tud	373,822
magyar ruthénul tud	49,841,	• ruthén magyarul tud	64,915
magyar horvát-szerbül		horvát-szerb magyarul	
tud	178,508,	• tud	178,985

Ha ezeket a számokat összefoglaljuk, kiderül, hogy a magyarok közül a felsorolt nyelveken 2.429,992-en beszélnek, viszont a felsorolt nemzetiségek közül magyarul csak 1.791,699-en. Semmi sem jellemzi jobban a magyarság liberális felfogását a nemzetiségi kérdésben, mint ezek a számok. Nemhogy saját nyelvét nem erőlteti a nemzetiségekre, ellenkezőleg, ő tanulja el nagyobb mértékben a nemzetiségek nyelvét. Igaz, hogy ezeket a számokat némileg befolyásolja az a körülmény, hogy a magyarság soraiban sok nemzetiségi

származású egyén is helyet foglal, a ki még mint az illető nemzetiségi nyelven tudó magyar van kimutatva. Ez azonban — a mint a kor szerint, részletezett adatokból kimutatható, — nem olyan nagy szám, hogy ezt a nagy különbséget indokolná, sőt ellenkezőleg, azt látjuk, hogy azokban a korcsoportokban, a melyekről leginkább tételezhető fel, hogy magyarul tudó nemzetiségek nagyobb számban magyaroknak vétettek — értjük itt a 6—20 évig terjedő korcsoportokat — a magyarok közül a nemzetiségi nyelven beszélők száma vagy alig több, vagy éppen kevesebb az illető nemzetiségekből magyarul beszélők számánál: pl. a 6—19 éves magyarok közül németül tud 272,826, viszont az ugyanilyen korú németek közül magyarul tud 270,225. A 6—19 éves magyarok közül tótul tud 149,167, viszont — mindig ugyanazt a korcsoportot véve — a tótok közül magyarul tud 182,760. A magyarok közül oláhul tud 84,730, ellenben az oláhok közül magyarul 139,051. A németekkel szemben tehát a két szám majdnem teljesen egyenlő, a tótokkal és különösen az oláhokkal szemben azonban a magyarok nyelvismerete jóval kisebb számokat tüntet fel, mint e két nemzetiség magyar nyelvismerete.

A magyaron kívül a többi nyelvek egymásra való hatását a következő összeállítások mutatják:

német tótul tud	117,737,	viszont tót németül tud	82,588
német oláhul tud	248,710,	“ oláh németül tud	60,479
német ruthénul tud	39,479,	“ ruthén németül tud	3,781
német horvát-szerbül tud	101,258,	“ horvát-szerb németül tud	84,590

továbbá:

tót oláhul tud	10,643,	viszont oláh tótul tud	1,822
tót ruthénul tud	1,389,	“ ruthén tótul tud	10,037
tót horvát-szerbül tud	15,927,	“ horvát-szerb tótul tud	4,660

azután:

oláh ruthénul tud	1,623,	viszont ruthén oláhul tud	4,532
oláh horvát-szerbül tud	23,617,	“ horvát-szerb oláhul tud	42,111

végül:

ruthén horvát-szerbül tud	2,215,	viszont horvát-szerb ruthénul tud	188
---------------------------	--------	-----------------------------------	-----

A német nyelv helyzete hasonló a magyaréhoz: a németek közül sokkal többen tanulnak meg a magyaron kívül más nyelveket, mint a hányan a más nyelvűek közül németül megtanulnak. Különösen feltűnő a különbség az oláh és a ruthén nyelv előnyére. Az előbbi különbséget leginkább az erdélyi szászok idézik elő, kik közül sokkal többen beszélnek oláhul (137,300), mint az erdélyi oláhok közül németül (29,562). A ruthén nyelv nagy előnyét a német felett pedig az idézi elő, hogy a német zsargont beszélő zsidók a ruthén vidékeken vannak a legnagyobb számmal s közülök — már kereskedő foglalkozásuknál fogva is — sokan megtanulnak a nép nyelvén, a ruthén ellenben csak a legkritkább esetben tanulja el a német zsargont, vagy a tulajdonképeni német nyelvet.

A tót nyelv szintén erősen passiv az oláhval szemben s a horvát-szerb nyelvvel szemben is, a minek az a magyarázata, hogy a tótok a délvidéken elszórva élnek oláh és szerb környezetben, ellenben csak igen kevés oláh, horvát és szerb található a tót nyelvterületen. Sajátságos, hogy a tót és ruthén nyelv nagy hasonlósága mellett és bár a tótok és ruthének elég nagy területen élnek egymással összekeveredve, úgy hogy a vegyes lakosságú területen úgyszólván csak vallásuk különbözteti meg őket, mégis olyan kevés tót van ruthén nyelvet értőnek kimutatva. Ezeken a területeken a ruthén nyelvet valószínűleg csak azért nem mutatták ki a tótoknál mint beszélt nyelvet, mert egészen természetesnek találják, hogy a két nyelvnek különösen a vegyesterületeken való nagy hasonlósága mellett az, a ki tót anyanyelvű, egyúttal ruthénul is tud. Hogy ezzel szemben tótul tudó ruthén aránytalanul több van kimutatva, onnan ered, hogy a görögkatholikus tótok közül sokan a helyi hatóságok szakértő véleménye alapján ruthén anyanyelvűeknek mutattattak ki, bár a tótokkal majdnem egy nyelvet beszélnek; az ilyeneknél az eredetileg anyanyelv gyanánt feltüntetett tót nyelv mint egyéb beszélt nyelv szerepelt a feldolgozásban.

Feltűnő még az oláh nyelvnek nagy elterjedtsége a horvát-szerb nyelvvel szemben, a mi itt tulajdonképen csak az oláh és szerb nemzetiségnek egymásra való hatását jelenti, mert hiszen a délszláv nyelvcsaládhoz tartozó többi nemzeti-

ségeknak, a horvátoknak, bunyevácoknak és sokácoknak alig van érintkezésük az oláhokkal. A szerbek közül ugyanis majdnem kétszer annyian tudnak oláhul, mint az oláhok közül szerbül, pedig a szerb nyelv más nemzetiségekkel szemben meglehetősen activ. Így sokkal többen tudnak a szerbek között lakó németek, tótok és ruthének közül is szerb nyelven, mint viszont.

Nagyon fontos eredménye legutolsó népszámlálásunknak, hogy minden egyes nyelvnek teljes elterjedtségét is megállapította. Ez az előző népszámlálásoknál csak a magyar nyelvre vonatkozólag volt lehetséges, mert a többi nyelv csak akkor szerepelt a feldolgozásban, ha első helyen volt megnevezve.

A legfontosabb hazai nyelveket véve, beszélt

magyarul	11.820,416,	vagyis a lakosság	64·2 ⁰ o-a
németül	3.441,681,	“ “ “	18·9 “
tótul	2.658,745,	“ “ “	14·6 “
oláhul	3.715,462,	“ “ “	20·3 “
ruthénul	558,946,	“ “ “	3·1 “
horvát-szerb nyelven tud	1.089,925,	“ “ “	5·9 “

A magyar nyelv elterjedtsége e szerint hasonlíthatatlanul nagyobb, mint bármely más nyelv. A magyar nyelvet többen beszélik, mint a többi öt nyelvet együttvéve. Az anyaország hét földrajzi része közül négyben a magyar nyelv határozottan dominál, a többi három országrészben is második helyen áll elterjedtség dolgában. A Duna balpartján a legtöbben tudnak tótul (70·6%), Erdélyben pedig oláhul (69·2%). A Tisza-Maros szögén is az oláh a legelterjedtebb nyelv, de a lakosságnak már csak 50·1%-a beszéli, ugyanott a magyart a népesség 36·3%-a. Erdélyben és a Duna balpartján, a hol az első helyet szintén nem a magyar nyelv foglalja el, a magyar nyelvet mégis a lakosságnak közel fele beszéli.

A 90 törvényhatóság közül 56-ban a magyar nyelv a legelterjedtebb, 14-ben az oláh, 11-ben a tót, 5-ben a német és 3-ban a horvát-szerb. A német tehát csak kevés helyütt jut első helyre elterjedtség dolgában, viszont második helyen már 36 törvényhatóságban szerepel. A magyar és német nyelvet valamennyi törvényhatóságban beszéli a lakosságnak legalább 1%-a,

ellenben a tót nyelvismeret 31, az oláh 49, a horvát-szerb 62 törvényhatóságban az 1% alatt marad.

Az eddig felsorolt nyelveken s a még használatos kisebb hazai nyelveken kívül (vend, bolgár, cseh, morva, lengyel, cigány) népszámlálásunk kimutatta azoknak a nyelveknek ismeretét is, a melyet lakosságunknak különösen műveltebb része nem annyira személyes érintkezés útján, mint inkább iskolában vagy könyvből sajátított el. E nyelvek a francia, angol és az olasz. Az anyaországban (Fiumét is ideszámítva) az olasz nyelvet 62,061, a francziát 99,685, az angol nyelvet pedig 54,537 ember beszéli. Ebből Fiuméra esik 36,347 olaszul, 1909 francziául és 1287 angolul tudó. Az olasz nyelvismeret aránylag nagy számát tehát 60%-ban Fiume okozza. Érdekes, hogy az olaszul és angolul beszélők között a férfiak erős többségben vannak, a francia nyelvet értők között azonban a nőké a jelentékeny túlsúly (44,780-nal szemben 54,907), a mi bizonyára annak a következménye, hogy a leányok középfokú oktatásánál nagyobb szerepe van a francia nyelvnek, míg a fiúk középfokú oktatásánál a francia nyelv csak az iskolák kis részében (reálisk., felsőkeresk. isk.) kötelező tantárgy.

Jó része azoknak, kik a nyelveket beszélik, a fővárosra esik. Így a francziául tudók közül 45,496 (45·9%), az angolul beszélők közül 20,658 (37·7%). Vidéken is többnyire a városokban vannak jelentékenyebb számban francziául tudók, így Pozsonyban 2824, Temesvárott 1601, Kolozsvárott 1521, míg az angolul tudókat a városokon kívül leginkább ott találjuk, a honnan a vándormozgalom Amerikába legerősebb. Az aránylag kis népességű Szepesben pl. 1390-en, Torontálban 1427-en, Nyitrában 1267-en, Zemplénben 1206-an beszélnek angolul, túlnyomólag olyanok, a kik Amerikában tanulták meg az angol nyelvet.

Mínt hogy ezeknek a nyugat-európai nyelveknek ismerete első sorban az általános műveltségtől függ, természetes, hogy e nyelveket legtöbben a magyarok és a németek közül beszélik, nemcsak szám szerint, de viszonylag is. Különösen a francia nyelv tudásában válik ki a magyarság és a németiség annyira, hogy az összes francziául tudó nem francia

anyanyelvűek 83·3%-át magyarok, 11·1%-át pedig a németek teszik, míg az összes más nemzetiségekre csak 5% jut. Az oláhok, a kik annyira szeretik hangoztatni a francziákkal való rokonságukat, mindössze 1184 francziául tudó egyént tudnak felmutatni 81,525 francziául tudó magyarral szemben.

A nyelvismeretre vonatkozólag kor szerint részletezett adatok is állnak rendelkezésünkre, azonban némileg korlátozottan, a mennyiben csak a magyar anyanyelvűekről van meg az egyes korcsoportokból tótul, németül stb. beszélők száma, ellenben a nem magyar anyanyelvűekről ezek az adatok korcsoportonként csak magyar nyelvismeretükre vonatkozólag állnak rendelkezésünkre.

A magyarság nyelvismeretére vonatkozó, kor szerint részletezett adatok azt mutatják, hogy legtöbben beszélnek idegen nyelveket a magyarok közül 30 és 50 év között. E korhatártól lefelé is, fölfelé is, fokozatosan csökkennek a nyelvismeret arányszámai. Hogy az idősebb korosztályokban is kevesebb az idegen nyelveket tudó, mint 30—50 év között, azt részint azzal lehet magyarázni, hogy idősebb korban sokaknál az idegen tanult nyelv feledésbe megy, másrészt azonban valószínűleg annak is része van ebben, hogy a lakosság keveredésének fokozódásával mindig több-több lesz a magyarok között az idegen nyelveket tudó, a mellett szaporodik az anyanyelvileg beolvasztottak száma, a kik azonban anyanyelvüket még nem felejtették el.

A nem magyar nyelvűek magyar nyelvismerete tekintében már egészen más korcsoportok mutatják a maximumot. A magyar nyelvnek az iskolákban való újabb intensiv tanítása következtében valamennyi nemzetiségnél a 12—14 éves korcsoport, vagyis az ismétlő tankötelesek korcsoportja tud legnagyobb arányban magyarul. A magyarul tudók arányszáma ebben a korcsoportban

a németeknél	61·4 %
a tótoknál	37·2 «
az oláhoknál	19·4 «
a ruthéneknél	29·0 «
a horvátoknál	51·5 «
a szerbeknél	25·4 «
az egyéb anyanyelvűeknél	48·4 «
és általában	35·9 «

Ezek a számok jelzik azt, hogy az egyes nemzetiségek újabb nemzedékénél milyen mértékben várható a magyar nyelv ismeretének terjedése. Valóságban azonban mire ez a nemzedék felnő, még jóval nagyobb arányban fog tudni magyarul, mert a mint látni fogjuk, a magyar nyelvet nem annyira az iskola, mint az élet terjeszti. Hogy az iskola is milyen különböző eredményeket ér el, illetőleg, hogy a magyar nyelvtudás az iskolán kívül is milyen különböző mértékben terjed a nemzetiségek közt, arra nézve igen jellemző, ha az oláhok és ruthének magyar nyelvismereit arányszámait korcsoportonként összehasonlítjuk. Az oláhoknál ugyanis, a legidősebb korcsoporttól lefelé menve a 30—39 évesekig, minden korcsoportban valamivel magasabb arányszámot találunk, mint a ruthéneknél, a megfelelő korcsoportokban, más szóval 30 éven felül az oláhok közül többen tudnak magyarul, mint a ruthének közül. De már 30 évtől lefelé egészen a mindennapi iskolaköteles korig mindegyik korcsoportban fokozatosan több a ruthének közül a magyarul tudó, mint az oláhok közül, úgy hogy míg a 12—14 éves oláhoknak csak 19·4%-a tud magyarul, addig az ugyanilyen korú ruthéneknek már 29·0%-a. A ruthén vidékeken újabb időben nagy számmal felállított állami iskolák hatása látszik meg ezeken az arányszámokon. Az is bizonyítja ezeknek az iskoláknak kedvező hatását, hogy 1900 óta épen a ruthéneknél emelkedett a legnagyobb mértékben az ismétlő tankötelesek korcsoportjában a magyar nyelvismeret.

Ha nemek szerint külön vizsgáljuk a nemzetiségek magyar nyelvtudását, feltűnő különbséget látunk a férfiak javára. A nem magyar anyanyelvű férfiaknak ugyanis 26·3%-a, a nőknek ellenben csak 18·9%-a beszél magyarul. Érdekes azonban, hogy ez a különbség nem minden korcsoportban mutatkozik. Hat éven alul még a leányok között több valamivel a magyarul tudó, a mi azt bizonyítja, hogy a természetes nyelvkészség nagyobb a leánygyermekéknél; a mindennapi és ismétlő tanköteles korban a leányok magyar nyelvtudása már kissé elmarad a fiúkétól s innen kezdve az idősebb korcsoportokban mindig nagyobb mértékben maradnak hátra a nők arányszámai a férfiak mögött. Világosan látszik

ebből egyrészt az, hogy újabb időben a leányok iskolázása majdnem lépést tart a fiúkéval, tehát a magyar nyelv tanítása is majdnem olyan eredményt ért el a fiúknál, mint a leányoknál, de másrészt az is, hogy a férfiak az iskolán túl az életben sokkal nagyobb mértékben sajátítják el a magyar nyelvet, mint a nők. Igazolja ezt az is, hogy a férfiak közül nemcsak 20—30, hanem még 30—40 éves korban is többen tudnak magyarul, mint 15—20 éves korban.

Érdeemes még azt is figyelembe venni, hogy a felekezetnek milyen befolyása van a nyelvismeretre. A magyar anyanyelvűekre vonatkozólag módunkban van a nyelvismeretet részletesen megvizsgálni, míg a nem magyar ajkúakról felekezetenkint csak a magyar nyelvtudás áll rendelkezésünkre.

A mi a magyarságot illeti, láttuk, hogy a magyaroknak 79·4%-a csak anyanyelvét beszéli. Felekezetek szerint a különbségek tehát igen nagyok, mert míg a magyar reformátusoknak több mint 90%-a egynyelvű, a magukat magyaroknak valló zsidóknak csak 39·2%-a tisztán magyar nyelvű. A zsidóknál ezt, a mint már említettük, a német nyelv nagy elterjedtsége idézi elő, a melyet a magyar nyelvű zsidóknak nem kevesebb mint 56·8%-a beszél. Ehhez hasonló magas arány semmiféle magyar felekezetnél nem mutatkozik. Legnagyobb valamely idegen nyelv ismerete a magyar görög-keletieknél, kiknek 36·6%-a beszél oláhul is, azután a magyar ágostaiaknál, kiknek 25·1%-a tud tótul és 17·3%-a tud németül. Tizenfelül emelkedik még az arányszám a magyar unitáriusok oláh nyelvtudása (13·8%), azután a magyar görög-katholikusok oláh nyelvtudása (12·1%), a magyar római katolikusok német nyelvtudása, az «egyéb» felekezetű magyarok német nyelvtudása (11·1%), végül a görög-keleti magyarok német nyelvtudása (10·8%) tekintetében. Ha viszont azt vizsgáljuk, hogy az egyes nyelveket milyen felekezetű magyarok bírják a legnagyobb mértékben, azt látjuk, hogy a németről nem szólva, tótul legtöbben tudnak az ágostaiak, oláhul és szerbül a görög-keletiek, ruthénul a görög-katholikusok közül. Az egyházi és liturgikus nyelvek hatása tehát világosan látszik ezeken a számokon.

A kép másik oldalát nézve, azt t. i., hogy az egyes nem-

zetiségek közül milyen felekezetűek bírnák legnagyobb mértékben a magyar nyelvet, a következőket állapíthatjuk meg: Minden nemzetiségnél csak a jelentékenyebb számú felekezeteket véve, a németek közül a reformátusoknak 46·1, a zsidóknak 45·6, a római katolikusoknak 40·4, az ágostai h. evangélikusoknak már csak 34·5 %-a beszél magyarul. A tótok között viszont az ágostai h. evangélikusok jóval nagyobb mértékben (30·1) bírnák az államnyelvet, mint a római katolikusok, kiknél az arányszám csak 18·4%. Ezt az arányt még a tót görög-katolikusok is meghaladják (22·1%), legmagasabb azonban a magyar nyelv aránya a tót reformátusoknál: 37·2% és a kis számú zsidóknál: 47·4%. Az oláhoknál csak két felekezet, a görög-katolikus és a görög-keleti jöhet figyelembe, melyek közül az előbbi 16·1, az utóbbi csak 10·3%-os magyar nyelvismeretet mutat fel. Megemlíthető azonban, hogy a 8 és ¹/₂ ezernyi oláh nyelvű római katolikus közül 36·5% tud magyarul. A többi nemzetiségnél egy-egy felekezet annyira túlyomó (ruthénnél a görög-katolikus, horvátnál a római katolikus és a szerbnél a görög-keleti), hogy a többi felekezetek arányszámai már nem fontosak.

Kétségtelen, hogy a nyelvismeretre vonatkozó statisztikánk eddig első sorban arra fordította figyelmét, hogy a magyar nyelvnek, mint az állam hivatalos nyelvének pontos elterjedését megállapítsa. 1880 óta tehát, a mikor először tételt fel kérdés a népszámlálásnál a nyelvismeretre vonatkozólag, a magyar nyelvismeretről vannak legtökéletesebb adataink. Ezek az adatok arról a közismert tényről számolnak be, hogy a magyar nyelv nemesak állandó, hanem fokozatosan erősödő tendenciával terjed a nem magyar ajkúak között, s ennél fogva az összes népességnek is mind nagyobb hányadát teszik a magyarul tudók. 1880-ban még a nem magyar anyanyelvűeknek csak 11·5 %-a tudott magyarul, 1910-ben már 22·4 %-a. Az összes népességből pedig 1880-ban még nem sokkal több, mint fele rész, 52·5% tudott magyarul, 1910-ben pedig már a lakosságnak majdnem ²/₃-ad része, 64·7%. Az erősödött irányzatot az jelzi, hogy míg 1880-tól 1890-ig a magyarul tudók arányszáma a népességben csak 3·2-del ment feljebb, addig az emelkedés a következő évben 3·8-et, az utolsó

évtizedben pedig már 5·2-et tett. Még fontosabb az, hogy míg a három évtized közül az elsőben a magyarul *nem* tudók száma még 198,803-mal szaporodott, addig a következő évtizedben ez a szaporodás már csak 40,411-et tett, és az utolsó évtizedben 351,597 főnyi fogyásnak adott helyet, úgy hogy végeredményben 1910-ben 112,383-mal kevesebb volt a magyarul nem tudók száma, mint 30 évvel előbb, holott a népesség ez idő alatt nem kevesebb, mint 4.392,597 lélekkel növekedett.

A haladás e téren minden országrészben és minden törvényhatóságban mutatkozott. Némely helyütt, különösen a városokban rohamosan foglalt tért a magyar nyelvismeret. Hogy csak néhány példát említsünk, Moson vármegyében 32·4%-ról 59·4%-ra, Brassó vármegyében 41·1%-ról 62·0%-ra, Selmezbányán 17·4%-ról 55·9%-ra, Pozsony városban 31·6%-ról 69·2%-ra, Budapesten 71·7%-ról 96·1%-ra, Kassán 58·8%-ról 90·6%-ra, Temesvárott 43·8%-ról 75·9%-ra ugrott 30 év alatt a magyarul tudók aránya. Az az adat is mutatja a nagy változást, hogy az anyaország 90 törvényhatósága közül 1880-ban még csak 48-ban tették a magyarul tudók a lakosság abszolút többségét, 1910-ben már 62 törvényhatóságban. A magyar nyelv még azokban a törvényhatóságokban is jelentékenyen terjed, a melyekben 30 évvel ezelőtt nyoma is alig volt. Ennek jellemzésére elég legyen felhozni azt, hogy 1880-ban míg 14 olyan törvényhatóság volt, a melyben a magyarul tudók aránya még a 10%-ot sem érte el, addig 1910-ben már csak egy ilyen törvényhatóság akadt (Árva 9·0%), sőt a 14 törvényhatóság közül 7-ben 20%-on is felül emelkedett az arányszám.

KOVÁCS ALAJOS.

SZEMLE.

Színház.

Nemzeti Színház : Pekár Gyula : *Danton*. — Balázs Sándor : *Álarczosok*. — Shakespeare *Viharja*. — Schiller *Stuart Máriaja*. — Vígszínház : Molnár Ferencz : *A hattyú*.

Irodalmi életünk nehezen tér magához az utolsó évek aléltóságából. A tudományos szakirodalom, melynek kevés a közönsége, a hihetetlenül felszökött nyomdai árak miatt szinte hallgatásra van kárhóztatva; pénzünk leromlása külföldi szakmunkák megszerzését, a tudomány haladásával való lépéstartást is megnehezíti. E részben orvoslással biztat az Akadémia iránt ébredő érdeklődés.

A szépirodalom terén több a mozgalom, bár ez nagyrészt fordításokra szorítkozik, mert kiadóink sietnek a genfi conventióhoz való csatlakozásunk kimondása előtt minél több külföldi művet birtokba venni. De karácsony körül eredeti művekben is élénkebb termékenység volt tapasztalható, sajnos, szervezetlenül. Néhány számottevő újdonságon kívül, jeles íróink népszerű kiadása helyett jobbára üzleti speculációra alapított díszkiadások kerültek forgalomba s a könyv, melyre nem csak kulturánk, hanem nemzeti érzésünk erősítése körül is nagy hivatás vár, a mai árak mellett kezd kevesek által megszerezhető luxus-cikké válni. Ily szerencsétlen körülmények közt hiába nyílnak meg lassankint könyveink előtt a megszállott vidékek sorompói.

Különös jelenség, hogy épen színirodalmunk lendül föl nehezen, hova máskor a közvetlen siker varázsa s anyagi előny is legtöbbször csábított. A színházak pókhálós ócskaságok lanyha felújításával, selejtes külföldiek fordításával s olyan új eredetiekkel töltik ki estéiket, melyeket szemlátomást csak jobb híján tűznek műsorukra, s melyet maguk is fél-kedvvel és csekély bizalommal játszanak. Jelentősebb új darabra, mely új kiállítást kívánna, ritkán szánhatják el magukat, mert a kiállítás ma egész vagyona kerül. A színházak belső rendje, munkaképessége is felbomlott; a korlátozott műsor idején a hosszú pihentetéssel a színészek kijöttek régibb szerepeikből, ezzel a színház elvesztette műsorát; sok színészt

a mozi csábított magához, másokat a színházak versenye, s nélkülök sok darab nem adható. Mindezt kevésbé érzik meg azok a színházak, melyek egy-két darabot játszanak s kivált a melyek az Unio körén belül színészeiket is cserélhetik; legnehezebb helyzetben van a Nemzeti Színház, mely bő műsort van hivatva fönntartani s nagy személyzetéhez képest anyagi eszközei aránylag a legszűkebbek s nehezebben is nyílnak meg, mint magánvállalkozásnál. Ezek összehatása az, a mit egy időben a Nemzeti Színház válságának neveztek. Ez idényben kezd kiemelkedni nehézségeiből s lassanként visszahódítgatja régi műsorának legalább egy részét.

A színműirodalom mai apályában része van talán a színi-kritikának is, mely olykor egyaránt megnehezíti a szerző és a színház próbálkozó kedvét. Színbírálóink egy részében nincs meg a kritikus szerénység; mintha nem volnának tisztában azzal, hogy a kritikus a bírált műnek csak elemzője és magyarázója, — bírójának érzik magukat, a tárgyilagosság keresése nélkül, pusztá tetszésük vagy nem tetszésük kénye szerint ítélnék, sőt néha szinte hangulat szerint, évek munkájáról órák alatt, könnyedén s legtöbbsnyire kicsinylőn. Riedl Frigyes beszélt, hogy mint fiatal akadémikus egy bírálóbizottságba került Jókaival és Lehr Alberttel. Ők ketten Lehrrel egyetértettek abban, hogy a díjat egyik pályaműnek sem adhatják ki: Jókai ellenök szólott: «Én — úgymond — minden esetre a jutalom kiadása mellett vagyok; írni nagyon nehéz, uraim! Jó volna, ha a kritikusoknak néha eszökbe jutna Jókai e mondása, akkor jobban megbecsülnék az írók munkáit.

Másik gyakori gyöngéjük, hogy nem igen törekszenek önállóságra, hanem kész ítéleteket ismételnék sokszor. Nálunk hamar kialakul az írókról valami vélemény, mely gyorsan terjed, általánossá válik s megcsontosodik. Az írók fejlődését, új oldalait, művészetök bővülését kevesen kísérik figyelemmel, új munkáikat a bírálók közül is kevesen vetik latba. A közönség is, a bírálók egy része is az elavult közhelyeket ismétli íróinkról, melyek sokszor épen nem illenek újabb munkáikra, mikor már kinőttek a régi megállapításokból, mint a gyermek régi ruháiból.

Mindehhez még nagyobb baj is járul, az, hogy irodalmunk az utolsó évtizedben pártokra szakadt, nem is tisztán irodalmi elvek szerint, s e csoportok olykor szinte a politikai pártok élességével, csaknem a pártfegyelem alapján állanak szemben egymással, holott az irodalomban nincsenek fiatalok és öregek, újak és régiek, csak jó írók és rossz írók vannak. Ez irodalmi pártszempontot néha a lap iránya, politikai pártállása teszi még élesebbé, úgy hogy sok-

szor előre tudhatni, egy-egy íróról minő lesz bizonyos hírlapok véleménye, függetlenül műve értékétől. Nem mondjuk, hogy ez általános, hogy nincs ez alól kivétel, mulónak is remélhetjük e kórt, melyet most a felcsigázott szenvedélyek fokoznak; de az egyes eseteket is fájlaljuk, mert irodalmi életünk betegségének tünete, pedig irodalmunk egészségére s ható erejére égető szükségünk van.

E tünetek kivált Pekár *Danton*jának bemutatója alkalmából ötlöttek szembe élesen, de megisméltődtek ellentétes irányban is, Molnár darabjánál.

Pekár *Danton*ja nem politikai szempontból tekinti tárgyat, régebben is készült, mintsem a közel multa vonatkoznék. *Danton*ját nem kicsinyíti és nem nagyítja. Egészen ment a politikai színezettől, hősét inkább egyetemes szempontból nézi, azt rajzolva, mint kelnek föl benne az örök emberi érzések, egy új szerelem, mely szívét a vérözönben a szerelem sovárgásával tölti el, majd saját gyermekkorának és anyjának emléke, melyek őt, az egyház ellenét, a „fölvilágosultság” bajnokát, letérdeplésre készítetik a kereszt előtt, mint születik ettől új emberré, a ki örömet megállna vagy visszafordulna útján s a ki saját sorsán kénytelen megtanulni a szomorú igazságot, hogy tévedéseink jóvá nem tehetők, a kilőtt golyót nem állíthatni meg s a megindult lavina feltartóztathatlanul gördül és zuhan alá, míg széjjel nem zúzza önmagát. Ez bizonyára általános emberi igazság, oly tanulság, mely minden kornak szól.

Mint a darab tartalma, oly világos az egyes alakok pszichológiai képlete is. *Danton*’ és *Robespierre* harcza az oroszlán és kígyó küzdelme. (Ezt az oroszláni vonást *Ivánfi* alakítása szépen kiemelte.) *Danton* szerelme: tűz az érez-szoborban, és szétolvasztja azt. *Louise* szerelme *Danton*hoz a félelem és vonzódás vegyülete s a mint enyhíteni kezdi *Danton*ban a félelmetest, azzal *Sámson*nak a haját vágja le.

Kritika és megjegyzések kivált két pontot hibáztattak. Egyik, hogy *Danton* Belgiumból hazatérve, meghallja felesége halálát, felbontja sírját, egy szót akar hallani a halottól, a ki rég eszrevette, tudta *Louise*-zal való szerelmüket: a sirtól jövet lép elének először. Ezt az eseményt a szerző a történelemből vette; de e felől mellőzhette volna. E jelenet azonban szorosán bele van építve a darabba; egyrészt *Danton* mohó szerelmét mutatja, másrészt babonás félelmét a halott feleségtől, ezzel hitét az erkölcsi világrendben. S épen ezen épül Pálfordulása, megtérése, — a másik mozzanat, melyet gáncsolni szoktak. *Louise*-t szülei csak egyházi esküvel akarják hozzáadni s ehhez *Danton*nak meg kellene gyónnia. Meg is hajtják

őt a feszület előtt szerelme s vallásos feleségének a pap ajkáról hangzó beleegyezése, azok az erők, melyek az előbbi jelenetben a sírhoz vezették. De ez igen is gyorsan történik, mondják; igaz, de ezt a színpad hozza magával, s a szerző erős okokat csoportosít, erős hangulatot teremt. Még e gáncsolt jelenetek is azt mutatják, hogy az események gondosan vannak indokolva, minden összevág s az egész szilárdan van fölépítve.

A Nemzeti Színház másik újdonsága Balázs Sándor darabja: *Az álarczosok*. A szerző neve már ismerős volt egy elbeszélőkötetről (*Kisváros*), melyben az első novella — egy vidékre áthelyezett pesti fiatalember halálos végű viszonya egy odavaló asszonynyal — figyelmet ébresztett. A többi szemén-szedett erotikus tárgy, de a szerző csodálatosan hideg és színtelen szerelmeket fest, az érzés minden csilláma nélkül. Darabja is ilyen. Úgy hallani, e darab már járkált a pesti színházaknál; különös, hogy éppen a Nemzetibe tudott bejutni, hol a kapu előtt egy irodalmi tanács áll őrt. Igaz, e tanács nem oly egyhangun fogadta el, a mint a *Magyar Színpad* írta. A darab ezt nem is érdemelte volna, mert vajmi fonák erkölcsi torzképet rajzol társadalmi életünkről s minden gúny vagy ostromzás nélkül. Egy fiatal orvos gyógyítani jár egy szegényebb családhoz, a hol a leány már egy év óta jegyesének tekinti magát; az orvos azonban egyre ritkábban jó s ma éppen be is jelenti, hogy nem bír «érvényesülni», ha csak el nem veszi a professora leányát, «mert Magyarországon, ha az ember nem született egyetemi tanár fiának, igyekezzék legalább a vejévé lenni». De azért tovább is szeretni fogja a leányt, a kit felszólít, hogy ha igazán szereti, hát... A leány belerúg ebbe a lószőrrel bélelt szívébe, és Bánki orvos úr odapottyán az egyetemi tanár családjába.

Itt számítnak a jövőjére, de máskülönben kellemetlenül bánnak a nyers legénykével, folyvást fejéhez vagdalgják, hogy vasúti bakternek a fia. Végre megsokallja a dolgot, összeszólalkozik feleségével s kiszalad a száján, hogy más valaki jobban szerette; erre az asszony is feltárja egy leánykori szerelmét; ott áll közöttük a két ideál, a kik elkeserítik számukra a mindennapi életet; ez az egyetlen jelenet, a melyben van valami. A kifootballozott férj most susztorogva visszagurul a szegény leányhoz, a ki közben férjhezment és most sem érzi megtisztelőnek az ajánlatot, hanem visszafootballozza régi szerelmét a gazdag feleség felé. Megjelenik -- itt, az idegen lakásban — az após, a ki vejét egy utolsó hirtelen rúgással odagurítja a maga tanszékére, ezzel -- goal. A felesége is idejön érte, a vetélytársnő lakásába, boldogan a nyakába borul és hazaviszi.

Mikor viselnek álarczot ezek az alakok, és mikor vetik le? A mikor szeretik egymást, vagy a mikor nem szeretik egymást? Mikor összevesznek, vagy mikor kibékülnek? A szerző is hiába próbálja egy társadalmi dráma írójának az álarczát fölvenni, — ez nem sikerül; de a markát odatarthatja az arca elé és belenevethet, a miért előadták darabját, a mely becsmérli egész társadalmunkat, a nagy tudósokat tanszékük alkuszainak, a fiatalokat erkölcstelen törtetőknek mutatja, a pesti házasságot léha és csaló üzletnek, a komisz embert boldogulónak, a becsületest nevetséges számárnak, mert ez a darab morálja.

Volt a színháznak két olyan művészi sikere, a mely legszébb napjaira emlékeztetett. Egyik Shakespeare *Viharjának* előadása. Ezt Hevesi Sándor rendezte, csakhogy sokkal többet tett, mint rendezőtől várni s kívánni lehet. Valósággal commentálta a darabot, a rendezés művészi munkája alá nagy tudományos munkát rejtett. Kezdte azon, hogy a szöveghez is hozzányúlt, s e kevés cselekményű, rövid lejárátú darabot finom érzékkel három felvonásba vonta össze, oly természetesen s oly ízléssel, hogy szemre-főre senki sem veszi észre a kihagyásokat. Meg tudta őrizni a mesék üdeségét s rendezése mégis mindenütt feltárta a mély jelentéseket; egységessé bírta hangolni ezt az óriás symphoniát, Caliban vadállatiságától Miranda gyöngédségéig, a ki olyan, mint a hónap egy csillagja; egy részlet sem hullott ki az egészből, egy sem maradt érthetetlen. Maga a színpadi rendezés megkapó volt, egyszerű eszközökkel. Magyar színpadon nem látunk e részben ily művészt, mint a viharvert hajó képe. A színen keresztben a hajó két korlátja emelkedik és bukik, a vihart és hanykódást jelezve; e fölött egy vörös vitorla-rongy ijesztőn. baljóslatunk lobog; a sötét fellegek közül ki-kilobbanó villám fehérén világítja meg az ingujjra vetközött hajóslegényeket; e fehér foltok oly rémítők, mintha a halál vicsorítaná rájuk fogait. Ily egyszerű és művészi hatású az egész. Ilyennek kell lenni a jó rendezésnek, a képzeletre hatnia, mint a játéknak a gyermeknél. Jaj annak a darabnak, melynél a valóságot az jelenti, hogy a nyíló ajtó csikorog s becsapva csattan. — Az előadás maga is mintaszerű volt, mondhatni tökéletes. Ódry Arpád Prosperójában gyönyörűn olvadt össze a sértett méltóság s a bölcs jósága. Mikor a hajótörés után parancsokat oszt Árielnek, közben az alvó Mirandára pillant, — ebből megértjük, hogy mindent ő érte tesz. Így támogatták itt egymást a színész és a rendező, mert mindkettő művész. De nem lehetne-e ezt Shakespeare masquejában játszani? — az epilog azt kíváná.

Kitünő Sugár Calibanja; idétlen, nevetséges és félelmes egyszerre; úgy szopja a butykost, mint egy borjú; dühét csak egy lépés választja el a hunyászkodástól; mozgása a gorilláé, hangja is; egészen állati. — Gálnak mindig van egy pár emlékezetes festői gestusa; ilyen volt itt, mikor társai megzavarodását látva, ő, a hű Gonzalo, ment marad attól, s karját csodálkozva az égre tárja. — A másik nagy esemény *Stuart Mária* felújítása volt; ezt Csathó Kálmán rendezte, stilussal és festőien. Kár, hogy a színház ragaszkodik a szokott kihagyásokhoz; pedig ha nem látjuk Mortimer féktelen szenvedélyét Mária iránt, nem érthetjük jellemét, gyilkos tervét Erzsébet ellen, s öngyilkosságát elfogatásakor; mindezt vak szenvedélye magyarázza, melytől se lát, se hall, mely nélkül nem tud élni; baj, ha őt sem értjük, mert Lester viselkedése is érthetetlen. Az utolsó jelenet elhagyása pedig azért kár, mert abban van a költői igazságszolgáltatás, a holt Mária diadala az élő Erzsébet fölött. Ezt régen talán azért hagyták el, mert a villamos nem járt tovább. — Az előadás azonban nagyszerű. Jászai Mari még arcban is hasonlóvá tudta tenni magát a régi metszetek Erzsébetjéhez: nagy parókájával arca egy keskeny háromszög. Nyakán oly ékszert visel, mint Erzsébet a metszeten, valóságos gyémánt-vért a nyakon; ruhája, a mikor akarja, háromszöggé terül, mint Erzsébet képein. Emlékszik Lietzenmayer vázlataira a halálos ítéletet aláíró Erzsébet kezéről, s eljuttassa mind e skizzeket. A trónon ülve, ideges kezével beszél; királynői kéz ez; lilium szirmokból áll, mikor a gyűrűt nyújtja. Mikor az ítéletet aláírja, nevéhez odarajzolja Erzsébet nagy nyolczasait. Mily unottan hallgatja, a kik megfontolásra intik, mily üresen konganak ajkán a kegy szavai! Első szavától fogva látni, hogy lelke már aláírta az ítéletet, csak tuszkoltatni akarja magát. E csalfa játékot Erzsébet maga sem játszhatta finomabb elmével, mint ez a személyesítője. A kerti jelenetben Mária visszariad tekintetétől; valóban, Jászai egész lénye csupa rettenetes nézés; ezzel a nézéssel húzza ki Máriából a gyilkos sértéseket, melyek közt ő válik megtámadott féllé. S mily királynői módon háborul föl e sértéseken *valóban* ez az Erzsébet, s mily tehetetlenül topog és dadog ez a királynő, a ki a mások védelméhez és szolgálatához van szokva. — Máriát Márkus Emilia adta; finom tapintattal alakításában jelszóul önjellemzéséből azt a mondatot vette: Jobb vagyok híremnél. Ez alakjának fővonása Schillernél is, hogy lénye szinte ártatlan bűnei közt. A rázudított szenny és vád között megőrzött valami tisztaságot, ez köti hozzá híveit, ez szépíti meg halálát. Ezt emelte ki Márkus játéka; a hév is, mely a kerti

jelenetben elragadja, e tisztább voltának önérzete. Különösen szép volt az utolsó felvonás önmegadó, csöndes jelenetében: itt egy virág volt, a melynek illata szerelem és költészet.

Egyéb felújításaival kevés sikere volt a színháznak. Régente pompás Molière-estéi voltak, most a *Tudós nőket* délkörök választották el Moliéretől, pedig ez egyik legkedvesebb darabja, s fordítása is kitünő. Ez afféle kötelesség-előadás, nagyon is második szereposztásban, Onodival és Forgács Rózsival, a kinek egy szavát sem lehetett érteni s egy mozdulata sem illett Párisba, egy tudoskodó társaságba. — Pierre Wolff *Bábjátékának* felújítását sem értjük, mert e darab erkölcstelenségével vetekszik szellemtelensége. Nincs benne egy szárnyrakelő élcz vagy «jó mondás», sőt valóságos művészettel szalasztja el az elmésebb fordulatokra alkalmat adó helyeket, erkölcse pedig oda megy ki, hogy a férj, a ki nem tudja megbecsülni neje derékségét, mihelyt estélyi ruhákba vetkőzve, másokkal kaczerkodva látja, oda van, vállá illatától. A színpad bizonyára nem csak az irodalomé, hanem a színészeté is, gyöngébb darabot is szívesen nézhetünk meg jó előadás vagy egy művészien adott szerep kedvéért, — de ebben ilyen szerepek sincsenek.

A Vígszínház Molnár Ferencztől mutatott be új darabot, *A hattyút*. E körül is heves harczok folytak egyes hírlapokban, s nem merőben irodalmi szempontból; inkább Molnárt s a Vígszínházat támadták, mint a darabot, s másfelől a szerzőnek inkább régibb műveit védelmezték, mint ezt. Meg kell vallanunk, mi sem sorozzuk ezt Molnár sikerültebb darabjai közé. Ez is ötleten sarkallik, mint a régebbiek, s nála egészen új környezetbe vezet. De mintha a szerző nem önmaga kedvéért írta volna, hanem a közönségre gondolva, talán még egyes színészekre. Egy fiatal nevelő a hercegi kastélyban titkon szerelmes a hercezkisasszonyba; ez Gartenlaube-romantika, a mely sokaknak tetszik; lázongani lehet a nevelővel s gúnyolódni a hercegeken, ez tetszik a többieknek; a hercezkisasszony is beleszeret a nevelőbe, ez a demokratia öröme; de a szegény fiút végül mégis kidobják — ez megnyugtatja az aristokrata-érzésűek kárörömét. Hogy az író minderről mit gondol, nem tudni. Az első felvonás — a fiatal hercegek történelmi órája keretében — pompásan érezteti a hercegi ház levegőjét; de baja e fölvonásnak, hogy készen van benne az egész darab: megtudjuk a nevelő elfojtott szerelmét; aztán a hercegnőnek anyja azt tanácsolja, kaczerkodják kissé a nevelővel, hogy fölkeltsse a háztűznézőben járó herceg féltékenységét; ebből már mindent

tudunk, hogy jó egy percnyi szédülés, a legrosszabb pillanatban megérkezik a vőlegény anyja, a kit már várnak; a nevelő elhagyja a házat, és minden rendbejő. Ezt mind előre látni s valóban minden így történik. Nincsenek nagy drámai küzdelmek, az egész egy dramatizált pletyka, a minőkben a nyárspolgári képzelet édelegni szokott. A második felvonásban — még az nap, az estélyen — csakugyan magára marad a nevelő a herczegnővel; a fojtott indulat most önkénytelenül árulhatná el magát, a meglepetés, a sejtés fölkelthetné a leány érdeklődését; a helyett a férfi első szavában brutálisan kivágja, hogy szerelmes; ez után a többi beszéd természetesen fölösleges. Itt a színész is rontatta az író szándékát: egy sovány, fanatikus, forradalmár nevelő, a kiből most egyszerre kitör a sok elfojtott keserűség látvája, szavainak ujságával, tüzével inkább szédíthetné meg e leányt, mint Csortos vaskos alakja s nyers gorombaságai. Nem érthetni a leány pillanatnyi fellobbanását, mely egy csókig ragadja, mert ennél a nevelőnél sokkal rokonszenvesebb herczegi vőlegénye, kit Tanay ad. Az író itt elhagyja ereje; mikor érzésre volna szüksége, ötletekkel próbálkozik, melyek itt nem nyomnak semmit. S ötletei épen itt sem ízlések, sem szerencsések, kivált az, mikor a herczegnő magát elemezve, hogy mikor is szeretett bele a nevelőbe, azt mondja: akkor, mikor beretva helyett azt mondta: borotva. Az író itt nyilván azt akarja mondani, hogy soha sem tudni, mi tetszik meg a nőknek: de ilyen olesó élczeket nem lehet lélektan helyett árulni. A harmadik felvonás egészen fölösleges; megjő a vőlegény anyja, de a leány egy nagybátyja — természetesen Hegedüs Gyula — úgy mondja el az esetet, hogy nem lesz belőle semmi baj. Végén az anya egy pár igen szép szóban — melyeket Rákosi Szidi finoman mondott el — úgy vonja le a tanulságot, hogy a hattyú csak a vízen fejedelmi szép, ha kiszáll a szárazra, nagyon hasonlít egy közönséges szárnyashoz. Ez költői kép, csakhogy ide nem igen illik, mert a Xaxa herczegnő esete is azt mutatja, hogy a hattyú mégis szeret néha kikitotyogni a partra, s aztán visszaszáll és fejedelmi önrzettel úszkál tovább a fényes vizeken. — Feltűnő, hogy a darab épen technikában lazább és szétesőbb, párbeszéde épen ötletekben szegényebb szerzője eddigi műveinél. Lehet, hogy ez nem a tehetség kiapadása, csak az elmúlt nehéz időkbeli kifáradásnak és elkedvetlenedésnek jele; — s így nem válik szégyenére a szerzőnek.